

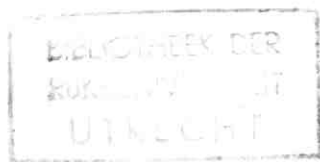
18. oct. 1983

maandblad oud-utrecht

twee-en-zestigste jaargang

1989

Uitgave van de Vereniging

Drs R. P. M. van Antwerpen

RIJKSUNIVERSITEIT TE UTRECHT

1921 2657

LIJST VAN SCHRIJVERS

<i>Belonje, J.</i> Militaire zorgen voor Utrecht	30	<i>Bruijn, M. W. J. de</i> De oorsprong van de Sint-Maartensvereniging in Utrecht	33
<i>Bemmel, A. A. B. van</i> Antonis Hermans van Bemmel - Koster en schoolmeester te Nederlangbroek	4	– De bouwer van de Rode Poort in Utrecht	96
<i>Berkum, A. van</i> Het Utrechtse kerkenkruis, vooropgezet plan of interpretatie achteraf?	1	– Rectificatie	126
– Het Utrechtse kerkenkruis in discussie, een nabeschouwing		– Boterstraat 20 in Utrecht: Het Lombardenhuis	117
<i>Beuningen, H. J. E. van</i> Nogmaals de insignes van Sinte Kunera	81	<i>Burg, V. A. M. van der</i> De grafkapel van Vesselsem op het R.K. kerkhof te Driebergen-Rijsenburg	43
<i>Bok, M. J.</i> Het portret van Jan Practiseer door Johan Maurits Quinckhardt	123	<i>Haverkamp, J. W. G.</i> Boekenschouw – Kunst uit Oud-Katholieke kerken	18
<i>Braams, M. W.</i> Berichten uit de najaarsledenvergadering	69	<i>Hoekstra, T. J.</i> Boekenschouw	88
<i>Breij, M. C.</i> Reactie op boekenschouw in Maandblad Oud Utrecht „Sint Maarten schutspatroon van Utrecht“	11	<i>Hoeijenbos, J.</i> Luikenfonds	91
	115	<i>Jurriëns, H. J.</i> Jaarrekening over 1988	43
		– Bij de begroting voor 1990	42
		<i>Kaajan, H. J. Ph. G.</i> De Noorderkerk: Van modern gebouw tot monument	103
		<i>Kalveen, C. A. van</i> De staten van het Nedersticht. Problemen rond samenstelling en	45

bevoegdheden in de bisschoppelijke periode	18	stad en Unie	120
<i>Kernkamp, H. H. W.</i> Brief van het bestuur, betreft plannen en activiteiten	86	St. Jobs Gasthuis, in: Het portret van Jan Practiseer door Johan Maurits Quinckhardt	71
<i>Kylstra, E. M.</i> Boekenschouw	7	Lombardenhuis, in: Boterstraat 20 in Utrecht: Het Lombardenhuis	117
– Boekenschouw	19	Noorderkerk, in: De Noorderkerk: van modern gebouw tot monument	45
– Boekenschouw	100	Oosterkerk (Maliebaan), in: De Noorderkerk: van modern gebouw tot monument	45
– Archeologisch en Bouwhistorisch Centrum	127	Oudegracht 55, in: De kunstschilder Lambert Simon (1909-1987). De jongste uit de jongerenclub van de Gemeenschap	22
<i>Mekking, A. J. J.</i> Het Kerkenkruis voor de rechter	52	Oude Gracht 341, in: Een avond in het huis van Awater	105
<i>Meyere, J. A. L.</i> de Schilderijen uit bezit van Louis de Malapert, 1782	27	Rode Poort (Domplein 4-5), in: De bouwer van de Rode Poort in Utrecht	96
– Een monogram op het schilderij „Granida en Daifilo” van Gerard van Honthorst geïdentificeerd	93	– Rectificatie	126
<i>Pietersma, A.</i> Voorjaarsledenvergadering, agenda	41	Vaartse Rijn, in: De Theekoepel aan de Vaartse Rijn	61
– Najaarsledenvergadering, agenda	102	Westerkerk (Catharijnekade), in: De Noorderkerk: van modern gebouw tot monument	45
<i>Reuver, A. M. de</i> De Theekoepel aan de Vaartse Rijn	61	Zadelstraat/Servetstraat (als Via Triumphalis), in: Het Utrechtse Kerkenkruis. Vooropgezet plan of interpretatie achteraf?	1
<i>Röhner, G. J.</i> Boekenschouw	101	De Staten van het Nedersticht. Problemen rond samenstelling en bevoegdheden in de bisschoppelijke periode	13
– Monumentenzorg in Utrecht (juni-nummer van „Monumenten”)	104	De kunstschilder Lambert Simon (1909-1987). De jongste uit de jongerenclub van de Gemeenschap	21
<i>Schaik, A. H. M. van</i> Boekenschouw	7	Militaire zorgen voor Utrecht	30
– Boekenschouw	19	De oorsprong van de Sint-Maartensverering in Utrecht	33
– De kunstschilder Lambert Simon (1909-1987). De jongste uit de jongerenclub van de Gemeenschap	21	– Ingekomen: een reactie	115
– Boekenschouw	41	Weer een theorie over het ontstaan van de werven langs de Utrechtse grachten	59
– Boekenschouw	64		
– Boekenschouw	92	<i>Utrecht Kerkenstad in:</i>	
– Een avond in het huis van Awater	101	Het Utrechtse kerkenkruis. Vooropgezet plan of interpretatie achteraf?	1
– Nieuwe literatuur en eeuwfeest. De Oud-Katholieken in stad en Unie	105	Het kerkenkruis voor de rechter	52
<i>Schouten, M. E. H.</i> Weer een theorie over het ontstaan van de werven langs de Utrechtse grachten	120	Berichten: Uitreiking van de Europa Nostra Award	65
<i>Staal, C.</i> Boekenschouw	59	Het Utrechtse Kerkenkruis in discussie, een nabeschuwing	81
<i>Temminck Groll, C. L.</i> Prijsvraag Domplein, de publieksprijs bij de ideeënprijsvraag ruimtelijke herstructurering en herinrichting Domplein Utrecht	91		
<i>Vernooij, A. C.</i> Boekenschouw	57		
<i>Zeijden, A. v. d.</i> Hermina C. A. Grolman (1889-1955), een Utrechtse volkskundige	40		
	110		

LIJST VAN ARTIKELN UTRECHT STAD

Begijnekerk (Breedstraat), in: De Noorderkerk: van modern gebouw tot monument	45
Boterstraat 20, in: Boterstraat 20 in Utrecht: Het Lombardenhuis	117
Domplein, in: Prijsvraag Domplein, de publieksprijs bij de ideeënprijsvraag ruimtelijke herstructurering en herinrichting Domplein Utrecht	57
Domplein 4-5 (Gemeentelijke Muziekschool), in: De bouwer van de Rode Poort in Utrecht	96
St. Gertrudiskerk (Mariahoek), in: Nieuwe literatuur en eeuwfeest, de Oud-Katholieken in	

UTRECHT PROVINCIE

Driebergen-Rijsenburg, in: De grafkapel van Vessem op het R.K. Kerkhof te Driebergen-Rijsenburg	43
Jutphaas, in: Schilderijen uit bezit van Louis de Malapert, 1782	27
Nederlangbroek, in: Antonis Hermans van Bommel - Koster en schoolmeester te Nederlangbroek	4
Rhenen, in: Nogmaals de insignes van Sinte Kunera	123
De Staten van het Nedersticht. Problemen rond samenstelling en bevoegdheden in de bisschoppelijke periode	13

EXPOSITIES, EXCURSIES EN SYMPOSIAZ

Aankondiging vierde Nicolaas van der Monde-
lezing
Aankondiging Symposium over de
Vechtstreek
„150 Jaar Spoorwegen“, in: Bij de nieuwe
omslag
Aankondiging Excursie naar het St. Eloyen-
gasthuis
Aankondiging Excursie Utrechtse Klokken-
spel Vereniging
De publieksprijs bij de ideeënprijsvraag ruimte-
lijke herstructurering en herinrichting Dom-
plein Utrecht, in: Prijsvraag Domein
Tentoonstelling: Openlucht-activiteiten in de
stad Utrecht in de 19de eeuw
Tentoonstelling: Kunst uit Oud-Katholieke ker-
ken
Tentoonstelling: Middeleeuwse miniaturen uit
de Noordelijke Nederlanden
Tentoonstelling: „Het Vuur Beschouwd“, ter
gelegenheid van de opening van het Archeolo-
gisch en Bouwhistorisch Centrum

PERSONEN

Bisschop Balderik, in: De oorsprong van de
Sint-Maartensverering in Utrecht
A. H. van Bommel, in: Antonis Hermans van
Bommel - koster en schoolmeester te Neder-
langbroek
Bisschop Bernold, in: Het Utrechtse Kerken-
kruis, vooropgezet plan of interpretatie achter-
af?
Ds. J. Breukelaar, in: De Noorderkerk: Van
modern gebouw tot monument
Th. Caenen, in: Het portret van Jan Practiseer
door Johan Maurits Quinckhardt
Cola Debrot, in: Een avond in het huis van
Awater
Albert Delahaye, in: De oorsprong van de
Sint-Maartensverering in Utrecht
Peter Ermbrechtsz., in: De bouwer van de Ro-
de Poort in Utrecht
Jan Engelman, in resp: De kunstschilder Lam-
bert Simon (1909-1987)
– Een avond in het huis van Awater
H. Th. Fischer, in: Hermina C. A. Grolman
(1889-1955), een Utrechtse volkskundige
Dr. C. Catharina van de Graft, in: Hermina C.
A. Grolman (1889-1955), een Utrechtse
volkskundige
Hermina C. A. Grolman, in: Hermina C. A.
Grolman (1889-1955), een Utrechtse volks-
kundige
Victorine Hefting, in: Een avond in het huis
van Awater
Keizer Hendrik III, in: Het Utrechtse Kerken-
kruis, vooropgezet plan of interpretatie achter-
af?

D. J. Heusinkveld, in: De Noorderkerk: Van
modern gebouw tot monument 46
Gerard van Honthorst, in: Een monogram op
het schilderij „Granida en Daifilo“ van Gerard
van Honthorst geïdentificeerd 93
W. G. van der Hulst, in: De Theekoepel aan
de Vaartse Rijn 61
Anthony van Kampen, in: De kunstschilder
Lambert Simon (1909-1987) 21
Pyke Koch, in: Een avond in het huis van
Awater 106
Dr. Kohlbrugge, in: Hermina C. A. Grolman
(1889-1955), een Utrechtse volkskundige 111
Louis de Malapert, in: Schilderijen uit bezit
van Louis de Malapert, 1782 27
Martinus Nijhoff, in: Een avond in het huis
van Awater 107
Prof. C. J. A. Peeters, in resp: Het Utrechtse
kerkenkruis, vooropgezet plan of interpretatie
achteraf? 1
– Het kerkenkruis voor de rechter 52
Hans Philips, in: Een avond in het huis van
Awater 106
Jan Practiseer, in: Het portret van Jan Practi-
seer door Johan Maurits Quinckhardt 69
Johan Maurits Quinckhardt, in: Het portret
van Jan Practiseer door Johan Maurits
Quinckhardt 69
Bisschop Radboud, in: De oorsprong van de
Sint-Maartensverering in Utrecht 35
Van Rappard, in: De Theekoepel aan de Vaart-
se Rijn 63
Dr. J. C. Rullmann, in: De Noorderkerk: Van
modern gebouw tot monument 49
Jan Gerritsz. Kuijper van Schoonhoven (alias
Jan Practiseer), in: Het portret van Jan Practi-
seer door Johan Maurits Quinckhardt 69
Jos Schrijnen, in: Hermina C. A. Grolman
(1889-1955), een Utrechtse volkskundige 112
Dolf Schuurmans Stekhoven, in: Bij de nieuwe
omslag 18
Lambert Simon, in: De kunstschilder Lambert
Simon (1909-1987) 21
Evert Zoudenbalch, in: Boterstraat 20 in
Utrecht: Het Lombardenhuis 118

BOEKENSCHOUW

M. Breij, Sint Maarten als schutspatroon van
Utrecht 40
– zie tevens:
– artikel 33
– reactie op de recensie in de boeken-
schouw door M. C. Breij 115
W. B. ten Brinke, Chr. de Jong en B. Smit
(eindred.), De 12 provincies. Nederland in
woord en beeld 65
H. P. Deys, De Gelderse Vallei. Geschiedenis
in oude kaarten 8
Marceline J. Dolfen, E. M. Kylstra en Jean
Penders, Utrecht, de huizen binnen de singels

(beschrijving). De Nederlandse Monumenten van geschiedenis en kunst: de provincie Utrecht - de gemeente Utrecht, deel IIIA	101	de Rode Poort en zijn piscina	96
<i>Marceline J. Dolfin, E. M. Kylstra en Jean Penders</i> , Utrecht, de huizen binnen de singels (overzicht). De Nederlandse Monumenten van geschiedenis en kunst: de provincie Utrecht - de gemeente Utrecht, deel IIIB	101	<i>Frank van Vree</i> , De Nederlandse pers en Duitsland 1930-1939. Een studie over de vorming van de publieke opinie	92
<i>M. Donkersloot-de Vrij</i> , Kaarten van Utrecht. Topografische en thematische kartografie van de stad uit vijf eeuwen	100	<i>C. C. S. Wilmer</i> , Museum op zolder. Het oudste stedelijk museum van Nederland in 1889 door Anthony Grolman in 24 aquarellen uitgebeeld	9
<i>Elsevier (uitgever)</i> , Kroniek van Nederland. Amsterdam-Brussel	19		
<i>Dick Franssen, An Hulshoff Pol en Annemiek Ryckenberg</i> , Steigeren tegen sloop. De waarde van hergebruik	91	BERICHTEN	
<i>P. D. 't Hart</i> , Het zieke kind in goede handen. 100 jaar gezondheidszorg in het Wilhelmina Kinderziekenhuis	7	Uitreiking van de Europa Nostra Award 1988 ter onderscheiding van het restauratie-project Vijf Middeleeuwse Binnenstadkerken	65
<i>Wim Hazeu, Gerrit Achterberg</i> . Een biografie <i>Hendrik Henrichs</i> , Johan Brouwer. Zoeker, ziener en bezieler. Een biografie	8	100 jaar Veritas	66
<i>Bram van den Hoven van Genderen</i> , Het kapittel-generaal en de Staten van het Nedersticht in de 15e eeuw; Stichtse historische reeks 13	101	160 jaar „Maatschappij ter Bevordering der Toonkunst“, afd. Utrecht e.o.	66
<i>A. van Hulzen</i> , Twee wandelingen door de middeleeuwse kerkenstad Utrecht	13	Monumentale kerkgebouwen. Een inventarisatie van kerkgebouwen uit de periode 1850 tot heden in Utrecht	66
<i>Reino Liefkes</i> , Glaswerk uit drie Utrechtse kastelen. Slot Zuylen, Kasteel Amerongen, Kasteel Sypestein	65	Twintig Utrechtse stadsgezichten, tekeningen gemaakt door Chris Schut	66
<i>Hans van der Loo, Ron Loozen en Jan Oosterman</i> , Buurt in balans. Levensstijlen in nieuw Oudwijk	64	Recensie van het artikel „Goud, rood, blauw, groen, wit en zwart. De kleurencanon van de Utrechtse Oudmunsterkerk“	90
<i>Jos de Meyere</i> , Utrecht op schilderijen		Aankondiging: Taal en leven in de Vechtstreek	90
Zes eeuwen topografische voorstellingen van de stad Utrecht		Bunnik, geschiedenis en architectuur, uit de reeks Monumenten-inventarisatie Provincie Utrecht	90
(Aankondiging) <i>L. R. P. Ozinga, T. J. Hoekstra, M. D. de Weerd en S. L. Wynia (samenstelling)</i> , Het Romeinse Castellum te Utrecht. De opgravingen in 1936, 1938, 1943/'44 en 1949 uitgevoerd onder leiding van A. E. van Giffen, m.m.v. H. Brunsting, aangevuld met latere waarnemingen	91	Monumentenzorg in stad en provincie Utrecht, in: „Monumenten“ (jrg 10, 1989)	104
<i>M. Putter e.a.</i> , Een straatje om in Wittevrouwen	64		
<i>Drs. G. J. P. Rijntjes (voorzitter)</i> , De oude Hortus. Een toekomstbeeld	19	VERENIGING OUD-UTRECHT	
<i>Dick Schaap (samenstelling)</i> , Vaarwel Catharijnesingel. Een nieuw begin in „de Uithof“		agenda	32, 44, 104, 128
<i>P. K. Smiesing en J. P. Brinkerink</i> , Onder de rook van Utrecht. Twee eeuwen tabakspijpenmakerij in Lauwerecht, 1600-1800; Stichtse historische reeks	41	artikel: Bij de nieuwe omslag	18
(Artikel) <i>M. van Vlieden</i> , Het Utrechtse huis	64	artikel: Gemeentelijke archiefdienst nam zoek-systeem in gebruik	66
		artikel: Utrecht, stad van eeuwen, Utrechtse stadsgeschiedenis in capita selecta (cursus)	79
		Berichten uit de najaarsledenvergadering	11
		Bij de begroting voor 1990	103
		Brief van het bestuur. Betreft plannen en activiteiten	86
		Contributie 1989	102
		Jaarrekening 1988	42
		Najaarsledenvergadering	102
		Propaganda: aangeboden	20, 63, 116
		Propaganda: prijsreductie uitgaven Vereniging Oud-Utrecht	12
		Voorjaarsledenvergadering	41

HET UTRECHTSE KERKENKRUIS

VOOROPGEZET PLAN OF INTERPRETATIE ACHTERAF?

De Domstad heeft zich het afgelopen jaar 1988 in een bijzondere belangstelling van dichtbij en veraf mogen verheugen. De voltooiing van de restauratie der middeleeuwse kerken is voor velen aanleiding geworden zich (opnieuw) te verdiepen in het rijke kerk- en kunst-historische verleden van de oude bisschopsstad. De voordrachten, gehouden tijdens het groots opgezette congres „Utrecht, kruispunt van de middeleeuwse Kerk“, dat van 25 tot en met 27 augustus is gehouden, zijn schriftelijk vastgelegd in een weelderig geïllustreerd verslagboek¹⁾, terwijl de tentoonstelling „Utrecht, een hemel op aarde“, die in het Catharijnenconvent te bewonderen was, vereeuwigd is in een al even fraaie, beredeneerde catalogus²⁾.

In dit grootse kader vond op 17 september een bijeenkomst van meer bescheiden allure plaats, en wel van het Werkgenootschap van Katholieke Kerkhistorici, waarbij prof. C. J. A. C. Peeters van de Nijmeegse Universiteit, als inleiding op een gezamenlijk bezoek aan de expositie en de bewuste kerken, een voordracht hield over het befaamde Utrechtse kerkenkruis. Uiteraard kwam hierbij de visie van dr. A. J. J. Mekking e.a., neergelegd in het bovengenoemde verslagboek, aan de orde. Volgens deze Utrechtse kunsthistoricus zouden bisschop Bernold en keizer Hendrik III (en dan vooral de laatste) in de eerste helft van de XIde eeuw, mogelijk bij de dood van Hendriks vader, keizer Koenraad II, die in Utrecht stierf in 1039, het plan hebben opgevat de Sint-Maartenskerk met vier kapittelkerken te omgeven in de vorm van een kruis: de Janskerk in het noorden, de Pieterskerk in het oosten, de Sint-Paulusabdij in het zuiden en de Mariakerk in het westen. Aldus zou een kruis van kerken ontstaan rond de stoffelijke resten van Koenraad die in de Dom waren bijgezet. Wie de meeslepende uiteenzetting van Mekking in het Verslagboek³⁾ en het exposé van drs. Van Vlieden in de catalogus⁴⁾ over de verdragende visie van Bernold en zijn keizerlijke vriend heeft gelezen of aanhoord, zal zich wellicht zonder al te veel bedenkingen aan deze geestdriftige weergave gewonnen geven. De gereserveerde houding van prof. Peeters, uitgesproken tijdens de vergadering van 17 september, en zijn aansporing tot verder kritisch onderzoek brachten schrijver dezes ertoe zich af te vragen wat er van Mekking's denkbild overleefde kon blijven „voor de rechterstoel der geschiedenis“.

Het zou hier te ver voeren om allerlei pittoreske details van deze interpretatie in te gaan. Wij beperken ons tot de vraag of het historisch is aan te tonen dat Bernold en Hendrik III bij de dood van Koenraad II (of rond die tijd) het plan hebben opgevat Utrecht van een kerkenkruis te voorzien, als eerbewijs aan de overleden keizer, maar vooral als uitbeelding van 's Heren verlossende kruisdood en tot afwering van alle boze machten. Dat Bernold, als zoveel bisschoppen van zijn tijd, het

als zijn taak gezien heeft zijn kathedraal te omgeven met kerken en kloosters en aldus zijn stad te maken tot een soort tweede Rome of liever nog tot een symbool van het hemelse Jeruzalem, is zeer aannemelijk. Het prestige en het welslagen van een bisschop werden nu eenmaal op de eerste plaats afgemeten aan het aantal kerken en abdijen waarmee hij zijn stad en bisdom had verrijkt. Illustratief in dit opzicht is de afbeelding van Anno II, afgelopen zomer ook in Utrecht tentoongesteld⁵⁾, waarop deze Keulse bisschop is te zien temidden van de kerken die hij in zijn dioceses gesticht heeft. Bernold was op soortgelijke wijze afgebeeld in de Pieterskerk, omgeven door vier oratoria, waarvan er drie tot het Utrechtse kerkenkruis behoren, de Sint Jan, de Sint-Paulus en de Sint-Pieter, gecompleteerd door de Lebuïnuskerk van Deventer⁶⁾.

Geen van beide afbeeldingen echter duidt strikt genomen op een kerkenkruis in de bisschoppenstad. De drie kerken die Bernold binnen Utrecht deed verrijzen liggen wel tennaastebij in drie windrichtingen, maar hieraan kunnen ook praktische redenen ten grondslag liggen. De situering is eigenlijk dermate voor de hand liggend dat op grond daarvan nog niet van een bewust nagestreefd en theologisch gemotiveerd kerkenkruis mag gesproken worden, temeer daar bij ons weten tot op heden niet gebleken is dat Bernold en Hendrik III concrete plannen gekoesterd hebben voor de bouw van de Mariakerk, op de plaats waar die een kleine halve eeuw later inderdaad verrijzen zou. In het oude stratenplan van Utrecht treedt de opzet van een dergelijk kruis niet duidelijk naar voren, met uitzondering van de „via triumphalis“ tussen de Dom en de Mariakerk, maar of die straat toen al, in de dagen van Bernold en Hendrik III, aanwezig was en als zodanig werd opgevat, moet nog worden aangetoond. Voorzover wij konden achterhalen, bevatten de contemporaine literaire bronnen geen getuigenis of aanwijzing dat de twee ondernemende vrienden Utrecht met een kerkenkruis hebben willen tooien. Wanneer Mekking op p. 23 van zijn breedvoerig betoog (waarin de bronnen schitteren door afwezigheid) tot de constatering komt dat „het enige ‘harde’ bewijs voor het bestaan van het Utrechtse kerkenkruis de vier 11e-eeuwse kerken en hun dispositie zelf“ zijn, kan dit hoogstens gelden voor de tijd waarin ook de Mariakerk bestond, niet voor de dagen van Bernold en Hendrik III. En dan is er nog niets aangetoond over de motivering van die dispositie, waarover de Utrechtse kerkhistoricus ons allerlei details weet te vertellen.

De vergelijking met Bamberg en Paderborn, waaraan Mekking grote waarde hecht, omdat hij in deze steden duidelijke „Vorlagen“ van de Utrechtse kerkplannen meent te zien⁷⁾, leveren bij nader inzien ook al niet zo geweldig veel op. Uit de *Vita Henrici*, ongeveer 125 jaar na de dood van de keizer te boek gesteld, is niet op

te maken dat deze monarch († 1024) Bamberg met een kerkenkruis heeft willen onderscheiden. Het betreft hier een interpretatie van de XIIde-eeuwse hagiograaf, nadat het bewuste kruis door de bouwactiviteiten van bisschop Günther in 1057 en zijn opvolger Herman in 1073 tot stand gekomen was⁸). De monnik die ca. 1165 het leven van bisschop Meinwerk († 1036) heeft beschreven deelt ons inderdaad mee dat deze bouwlustige kerkvorst, behalve de Abdinghof- en de Busdorfkerk⁹), die hij werkelijk heeft gebouwd, ook nog een bedehuis ten zuiden en een vierde ten noorden van zijn gerenoveerde kathedraal „in modum crucis” had gepland, „ut (civitas) a Crucifixo servientibus et eam orationum suarum armis defendentibus contra omnia inimici jacula esset munita et insignita . . .”¹⁰). Om uit dit late en alleenstaande getuigenis, geplukt uit een zeer omvangrijke biografie, met Mekking te concluderen dat „het absoluut zeker is dat de twee (werkelijk gebouwde kerken) deel hadden moeten uitmaken van een kerkenkruis”¹¹), lijkt ons nogal gewaagd. De honderden, door de schrijver aangehaalde schenkingsakten van en voor de bisschop reppen van dit voornemen al evenmin als de niet minder talrijke anekdotes die de auteur, monnik van de Abdinghofabdij, over Meinwerk ten beste geeft. Wij hebben er geen enkele toespeling op gevonden en het zou ons niet verwonderen als we ook hier te doen hebben met een vrome interpretatie van de hagiograaf, die dacht en schreef in het genre van zijn tijd (waarop wij in dit artikel nog terugkomen). Wanneer Bamberg en Paderborn de meest frappante parallellen moeten zijn die er te vinden waren om Bernolds plan aannemelijk te maken, stelt dit argument eigenlijk niet veel voor. Het lijkt ons beter deze steden een plaatsje te geven in de lange serie van gevallen, „waarin het niet duidelijk is of ze wel als kerkenkruis zijn gebouwd, of dat ze het resultaat zijn van een latere uitbreiding”, want „soms blijkt dat achteraf een toevallige kruisvormige configuratie van kerken als zodanig is bestempeld”, om nogmaals Mekking aan te halen¹²). In Paderborn is men overigens nooit verder gekomen dan één balk, lopende van oost naar west.

De situering van de Utrechtse Mariakerk, vrij dicht bij de reeds bestaande Buurkerk, is o.i. nog de sterkste aanwijzing dat er, althans bij de stichting van dit heiligdom bewust gestreefd kan zijn, naar de aanleg of voltooiing van een kerkenkruis. Maar dan zijn we al een kleine 50 jaar na de ondernemingen van bisschop Bernold en keizer Hendrik III, die steeds door Mekking als de geestelijke vaders van het Utrechtse kerkenkruis naar voren worden geschoven. Uitdrukkelijke getuigenissen zijn er ook wat de Mariakerk aangaat niet voorhanden. De gedetailleerde volksverhalen over de stichting van deze kerk bevatten geen aanknopingspunten voor een door bisschop Koenraad of keizer Hendrik IV nagestreefd kerkenkruis¹³). Mogelijk heeft het tracé Zadelstraat-Servetstraat als promenade gediend voor de feestelijke stoet, die van de keizerlijke kerk naar de Dom schreed. De aanwezigheid van een dergelijke „via triumphalis” zegt overigens nog niets van een geïntendeerd kerkenkruis. Spiers heeft wel een zeer

geprononceerde „via triumphalis”, maar geen kerkenkruis.

Alles nog eens op een rijtje zettend, wil het ons voorkomen dat de neiging om de kerken rond een kathedraal te vergelijken met het kruis van Christus en er een apotropeïsche waarde aan te hechten, al of niet gecombineerd met andere vrome verklaringen, een uitgesproken voorliefde is geweest van de XIIde en XIIIde eeuw, samenhangend met allerlei bewegingen en stromingen van die tijd, zoals de (prediking van de) kruistochten, de verhoogde aandacht van de Cisterciënzers en anderen voor de arme en lijdende Christus, het ontstaan van verschillende soorten Kruisordes, enz. Of het idee van een kerkenkruis ook in de XIde eeuw, bepaaldelijk in de eerste helft daarvan, met name bij Bernold en Hendrik III, heeft geleefd, is mogelijk, maar historisch (nog) niet aangetoond. Vooralsnog moet het daarom als een vrijblijvende veronderstelling worden beschouwd.

De ondernemingslust en de „Forschungsfreude” van de Utrechtse onderzoekers dwingen respect af en zullen hopelijk nog tot menige waardevolle publicatie leiden. Met deze beknopte bijdrage hebben we slechts aannemelijk willen maken dat de huidige tendentie om de religieuze en artistieke scheppingen van weleer te doen herleven door de ideeën, drijfveren en doelstellingen van de toenmalige kunstenaars en/of hun opdrachtgevers bloot te leggen gemakkelijk leidt tot onbewezen, aanvechtbare of zelfs onwaarschijnlijke interpretaties. Er verschijnen momenteel stapels geschriften waarin haarfijn uit de doeken wordt gedaan wat er allemaal in de hoofden en harten van mensen uit lang vervlogen eeuwen is omgegaan, en wat hun optreden heeft bepaald. Vooral hooggeplaatsten, zoals keizers en koningen, pausen en bisschoppen, vormen een geliefd onderwerp, we zouden bijna zeggen: doelwit. Daarmee komen zulke, tot dan toe min of meer ongenaakbare figuren a.h.w. onder handbereik, en niet zelden loopt het requisitoir uit op een regelrechte veroordeling, die dan door de argeloze lezer mag worden uitgesproken. Zóver gaan Mekking en zijn vele Duitse geestverwanten of inspiratoren gelukkig niet. We hebben hier niet te doen met romanschrijvers, die met een natte vinger door een geschiedenisboek hebben zitten bladeren. De hierboven besproken publikaties zijn met kennis van zaken, met liefde en waardering ook voor het onderwerp, tot stand gebracht. Niettemin is men naar onze indruk niet helemaal ontsnapt aan de bedoelde trend van het ogenblik. „Was nicht in den Akten steht, ist nicht in der Welt”, en „quod gratis affirmatur, gratis negatur” mogen dan wel heel ongenueanceerd geformuleerde vuistregels zijn, de historicus doet er goed aan ze in zijn achterhoofd te houden, om niet in oeverloze speculaties te vervallen, om niet te vergeten dat hij vaak met weinig tevreden zal moeten zijn en zijn lezers geen stenen voor brood mag verkopen.

Vaals,
Abdij Sint-Benedictusberg
6295 NA Lemiers

P. dr. A. van Berkum
o.s.b.

Noten:

1. *Verslagboek van het congres „Utrecht, kruispunt van de middeleeuwse Kerk“* (Clavis Kunsthistorische Monografieën VII), Zutphen: Walburg Pers, 1988.
2. M. van Vlieden, *Catalogus van de tentoonstelling „Utrecht, een hemel op aarde“* (Clavis Kunsthistorische Monografieën VI), Zutphen: Walburg Pers, 1988.
3. A. J. J. Mekking, „Een kruis van kerken rond Koenraads hart. Een bijdrage tot de kennis van de functie en de symbolische betekenis van het Utrechtse kerkenkruis, alsmede van die te Bamberg en te Paderborn“, in: *Verslagboek Utrecht 1988* (als noot 1), p. 21-54.
4. „De keizerlijke bisschopsstad“, in: *Catalogus Utrecht 1988* (als noot 2), p. 26-33 (met medewerking van A. J. J. Mekking).
5. *Catalogus Utrecht* (als noot 2), nr. 45 (p. 61).
6. *Ib.*, afb. 13 (p. 30).
7. „Een kruis van kerken“ (als noot 3), p. 23, 30-40.
8. *Vita et miracula S. Heinrici Imperatoris auctore Adalberto diacono Bambergensi* (comp. ca. 1150) (Bibliotheca Hagiographica Latina 3812), c. I, par. 8-9. Ed. J. Bapt. Solleus, *Acta Sanctorum quotquot orbe coluntur... collegit... Joannes Bollandus etc.*, Julii III (Antwerpen, 1732), p. 756 (Parijs: Palmé, ca. 1865³, p. 725); G. Waitz, *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores* (in folio) IV (Hannover, 1841; Stuttgart: Hiersemann, 1982²), p. 695. De bewuste passage, gedeeltelijk door Mekking geciteerd in „Een kruis van kerken“ (als noot 3), p. 46, n. 24, fungeert in zijn betoog als „de voornaamste schriftelijke vermelding van het Bamberger kerkenkruis“, waaruit zou zijn af te leiden „dat de bouw van een dergelijke configuratie van kerken (hier) van stond af aan werd nagestreefd“ (ib., p. 23). Enigszins komisch doet in dit verband de wat nurkse opmerking van de XVIIIde eeuwse uitgever van de *Vita* aan, wanneer hij bij deze (zoveelste) uitbreiding van de hagiograaf noteert: „Haec omnia ad vitam S. Heinrici nullo modo pertinent“ (= Dit alles heeft niets te maken met het leven van de h. Hendrik).
9. Met de Abdinghofkerk heeft Mekking het wel erg te kwaad gekregen. Inderhaast (?) is het Karolingische bouwwerk ter plaatse, daterend uit ca. 800 („Bau B“) door hem verwisseld met de meer dan 200 jaar jongere kerk van Meinwerk, zoals uit het onderschrift bij afb. 19 (p. 37) blijkt. Het indrukwekkende westelijke transept maakt deel uit van het Karolingische bouwwerk, niet van Meinwerks schepping, die een toonbeeld is van klassieke eenvoud. Wanneer de auteur dan, voortgaande op de ingeslagen weg, tezelfder plaatse verklaart dat het „more romano“, volgens welke de laatstgenoemde kerk is gebouwd, „in elk geval betrekking moet hebben gehad op het grote westtransept“, gaan schrijver en lezer wel helemaal de mist in. Ongelukkigerwijs komt de auteur op p. 39 hier weer op terug, waarbij opnieuw verschillende intenties en gedachteconstructies aan Meinwerk worden toegeschreven, nu op grond van de overeenkomst tussen „zijn“ kerk (bedoeld is de voorganger daarvan uit de VIIIste eeuw) en de Karolingische kerk van Bonifatius' abdij in Fulda! Voor de geïnteresseerde lezer zij hier verwezen naar: A. Henze, *Westfälische Kunstgeschichte*, Recklinghausen: Paulusverlag, 1957, p. 14-15, 44-45; Id. e.a., *Rheinlande und Westfalen. Baudenkmäler* (Reclams Kunstführer, Deutschland III) Stuttgart: Reclam, 1969⁴, p. 600-601; vooral echter naar B. Ortmann, *Die Abdinghofkirche St. Peter und Paul zu Paderborn* (Grosse
10. *Baudenkmäler Heft 251*), München-Berlijn: Deutscher Kunstverlag, 1981³). De plattegronden van de verschillende bouwfasen vindt men hier op p. 15, literatuuroppgave op p. 16. Ortmann heeft de na-oorlogse opgravingen in de Abdinghofkerk zelf geleid en is er op gepromoveerd. Voor de Karolingische abdijkerk van Fulda raadplege men, behalve de door Mekking vermelde literatuur, L. Pralle, *Fulda. Dom und Abteibezirk*, Königstein im Taunus: Köster (Langewiesche) z.j. (ca. 1980), p. 7-9. De huidige barokkerk, gebouwd in de beginjaren van de XVIIIde eeuw, staat op de fundamenten van het Karolingische bouwwerk (plattegrond van het complex op de achterzijde van het schutblad). Schip en bijruimten van de vroeg-middeleeuwse kerk zijn goed te zien op een vergrote tekening uit ca. 1650, weergegeven op p. 7. Een beknopte beschrijving van de Karolingische abdijkerk is ook te vinden bij J. Leinweber, „Fulda (Fuldense monasterium) I: L'abbaye et la principauté ecclésiastique“, *Dictionnaire d'Histoire et de Géographie Ecclésiastique*, XIX, Parijs: Letouzey et Ané, 1981) k. 348.
11. *Vita B. Meinwerici episcopi Paderbornensis in Westfalia* († 1036) auctore Abdinghoffensi anonymo (Comp. ca. 1165) (Bibliotheca Hagiographica Latina 5884) c. XVI, par. 121. Ed. Dan. Papebroch, *Acta Sanctorum quotquot orbe coluntur... collegit... J. Bollandus etc.*, Junii I, Antwerpen, 1695, p. 552 (Parijs: Palmé, 1868³, p. 543); F. Tenckhoff, *Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae Historicis separatim editi* LIX, Hannover: Hahn, 1921, p. 131. In vertaling: „opdat (de stad P.) door de dienaar van de Gekruisigde, die haar met de wapens van hun gebeden verdedigden tegen alle vijandelijke werptuigen zou beveiligd zijn en door het kruis gesierd (of: door het kruis getekend)“. De vertaling van Mekking en van Vlieden in „De kerkelijke bisschopsstad“ (als noot 4), p. 28, is niet helemaal exact. In „Een kruis van kerken“ (als noot 3) p. 47 wordt deze tekst ten tonele gevoerd als „de voornaamste schriftelijke vermelding van het Paderborner kerkenkruis“. Over de hagiograaf en zijn schrijffrant, zie M. Manitius, *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters III* (Handbuch der Altertumswissenschaft IX, 2, 3), München: Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 1931 (1964²), p. 611-613.
12. „Een kruis van kerken“ (als noot 3), p. 46, n. 23.
13. *Ibid.*
14. Zie hiervoor: H. Halbertsma, „De zogenaamde afgedesbeeldjes van St. Marie te Utrecht“, *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek*, XII-XIII (1962-1963), p. 260-272; H. M. Haverkate en C. J. van der Peet, *Een kerk van papier. De geschiedenis van de voormalige Mariakerk te Utrecht* (Clavis Kunsthistorische Monografieën II), Zutphen: Walburg Pers, 1985, p. 13-16.

MOLENS EN GEVELS

In de besturen van de Stichting De Utrechtse Molens en van het Geveltekenfonds zijn resp. één en twee posten vacant die door de Vereniging Oud-Utrecht moeten worden bezet. Wie van de leden heeft belangstelling? Inlichtingen bij de secretaris, drs. A. Pietersma (tel. 030-73 66 64).

ANTONIS HERMANS VAN BEMMEL - KOSTER EN SCHOOLMEESTER TE NEDERLANGBROEK

Het is zondagochtend 21 juni 1646¹⁾. De predikatie is zojuist afgelopen. De kerkeraad van de Gereformeerde Gemeente in Nederlangbroek is, zoals gebruikelijk, in vergadering gegaan. Als wij ons oor te luisteren konden leggen, zouden wij ontdekken dat de koster, tevens schoolmeester, Antonis van Bommel, weer eens het lijdend voorwerp is. Predikant Andreas Essenius notuleert nauwgezet de klachten²⁾:

1. dat hij seer continueert in gewonelicke dronckenschap, selfs op den dage des Heeren: waer door hij meenigmael sijnen dienst in 't voorlesen van Godes H. Woort niet na behooren kan waernemen.
2. dat hij den tijt van ter Kercke te luijden meestentijt niet wel waer en neemt, maer veel te laet luijdet.
3. dat sijne huijsvrouwe ende soon continuëren in 't geduerige af blijven van 't gehoor des goddelicken woorts.
4. dat hij oock selve nu ende dan wel uijtblijft sonder voorgaende verlot van den Predicant te versoeken, ofte ijemant in sijne plaetse te versoeken.
5. dat hij de bueren dickwils oorsake gegeven heeft om te klagen over sijn school houden.
6. ende nu in 't besonder dat hij onlanx een specificatie soude hebben overgelevert aen Jonckheer Egidius de Ridder, daer schandelicke valscheijt in gestelt soude sijn, omtrent het maken van den Kelder ter begravinge in dese Kercke voor den Jonckheer.

Bladerend in het notulenboek blijkt dat sedert de instelling van de kerkeraad op 28 juni 1642 de koster in 33 van de 75 gehouden vergaderingen in meer of mindere mate ter sprake is geweest. Zo'n veel besproken man vraagt om een verhaal. Bredero had er een „Klucht van de Coster“ van kunnen maken . . .

Antonis Hermans van Bommel stamt wellicht af van een geslacht van notabelen maar zijn afkomst staat niet precies vast³⁾. Hij zal rond 1590 zijn geboren en rond 1615 zijn getrouwd. Antonis wordt volgens De Booy in 1620 schoolmeester te Nederlangbroek en is dat - „oud en onbequaem“ - in 1654 nog⁴⁾.

Antonis was naast schoolmeester niet alleen voorzinger en voorlezer in de kerk, maar ook doodgraver en koster. Uit dit laatste ambt verkreeg hij het merendeel van zijn inkomsten. Als koster zorgde hij voor het onderhoud van de kerk, luidde de klok, hield de admini-

stratie bij - hij kon immers schrijven - en beheerde de kerk sleutel.

Ook met die sleutel verdiende hij enig geld en wel door het openmaken van de kerk voor mensen die daar doordeweeks naar binnen wilden, bijvoorbeeld om een graf te bezoeken.

Op een gegeven moment ontstaat er een hooglopende ruzie tussen de koster en Hendrik Barends van Waveren, lid van de kerkeraad. Van Waveren wordt door de koster verdacht stiekem een sleutel van de kerk te hebben laten bijmaken, waarmee hij dan vervolgens zelf geld opstrikt voor het openmaken ervan. Ook beschuldigt hij Van Waveren ervan dat die zijn kosterbaantje wil inpikken.

Onze koster kan dit alles echter niet aantonen al leert de geschiedenis dat hij gelijk had . . . ! Hij moet toegeven dat „andere dien aengaende veel hadde gesproken welcke dan onder het drincken schijnt breeder getrocken ende geduydet te sijn“!

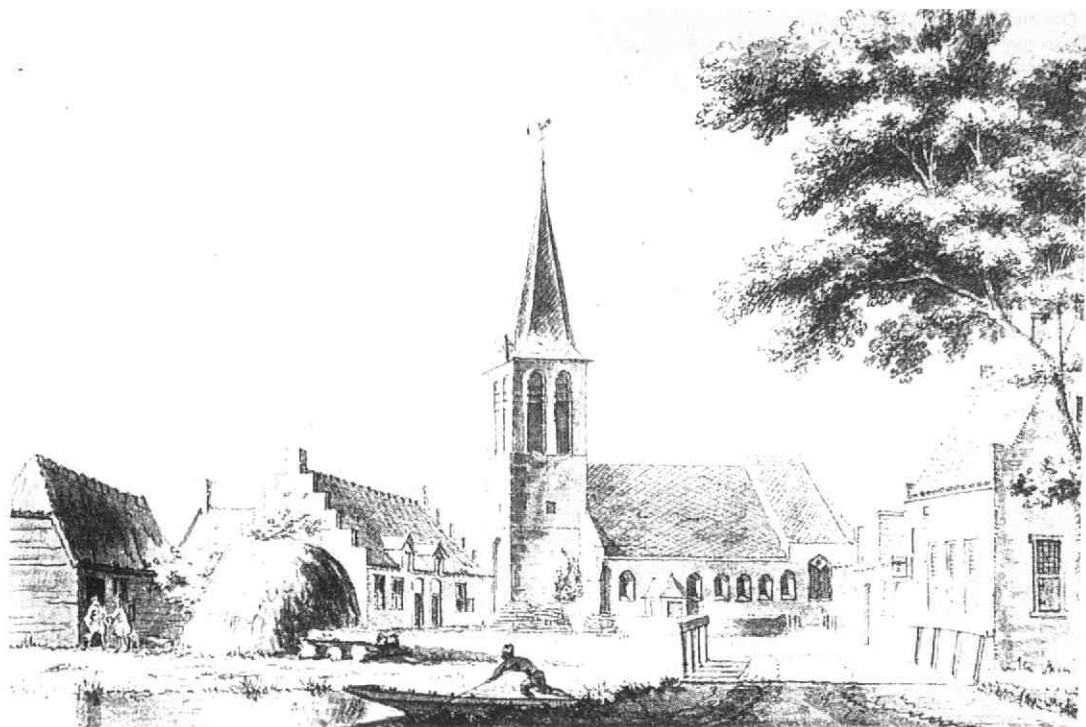
Men kan geen twee heren dienen (naar Mattheus 6:24)! Antonis en met hem zijn collega-schoolhoudende koster, moesten dat blijkbaar wel, met alle gevolgen van dien. Als koster is hij verantwoording verschuldigd aan de kerkeraad en uiteindelijk aan de classis Rhenen-Wijk. Als schoolmeester is hij verantwoording verschuldigd aan het gerecht en uiteindelijk - in het geval van Nederlangbroek - aan de domproost te Utrecht.

Omdat de koster in zijn functie van schoolmeester verantwoording verschuldigd is aan het gerecht, heeft de kerkeraad weinig vat op hem. Zij probeert dat te veranderen door een schriftelijke overeenkomst met hem af te sluiten over het schoolhouden. Daartoe worden soortgelijke overeenkomsten van Utrecht en Blauwkapel bestudeerd, maar het komt niet zover. De koster is, terecht, wantrouwend!

Volgens de notulen van 19 november 1643 is hij bij het aanvangen van zijn kosterambt - waarschijnlijk in 1620 - door het gerecht tot gerechtsbode benoemd. (Als gerechtsbode houdt hij ondermeer de administratie van het gerecht bij.)

Volgens diezelfde notulen heeft hij bij die benoeming beloofd 's winters school te houden. Omdat de classis in 1642 alle gemeenten heeft gesommeerd meer aandacht aan de school te besteden, is de kerkeraad er op gebrand dat er goed school wordt gehouden. De classis stuurt immers, ondermeer ter controle op het schoolhouden, regelmatig visitatiecommissies uit. Een slecht visitatierapport komt de kerkeraad op een schrobbering te staan.

De kerkeraad vraagt de koster meer en beter school te houden. Hij is daartoe bereid als zijn „tractement“

De kerk van Nederlangbroek. Pentekening. L. P. Serrurier naar C. Pronk. RAU Top. Atlas nr. 906.

wordt verbeterd! Voorwaar een patstelling want zijn loon als schoolmeester wordt door het gerecht betaald en is, ook volgens de kerkeraad, beslist karig. Het bedraagt namelijk slechts 14,5 gulden per jaar. (Dit terwijl in 1593 al algemeen een jaarlijks minimumloon van 50 gulden voor schoolmeesters was voorgesteld.)

De koster ruikt zijn kans en stelt voor dat „hem moogt worden toegeseijt de summe van hondert ende twintig gulden, met de welcke sijne omgangen ende haver gelt dan soud en cesser en” (vervallen). De omgang hield in dat de koster zelf bij de boeren geld op moest halen, hetgeen een nogal vernederende bedoening was. Het haver gelt heeft waarschijnlijk betrekking op de opbrengst van bij de boeren opgehaalde en vervolgens verkochte haver. Daarnaast behield de koster het voor de kinderen betaalde schoolgeld. De kerkeraad belooft de koster, het gerecht (en de domproost) te bewegen zijn tractement te verhogen. Ook de classis biedt daarbij, althans volgens haar notulen, steun.

De verbetering van het tractement blijft al die jaren aan de orde en heeft ook in 1654 nog niet plaatsgevonden. De verhoging van het tractement van de schoolmeester was overigens een probleem dat in het algemeen ook in andere gerechten speelde.

Voor het verwerven van een extraatje gaat de koster daarom geen zee te hoog. Zo hebben we al gehoord dat hij ervan wordt verdacht een niet juist gespecifi-

ceerde rekening te hebben opgesteld. Wat is het geval? Jonkheer Willem de Ridder is gestorven en wordt bijgezet in de familie-grafkelder⁸⁾. De koster in zijn functie van doodgraver verricht daarvoor allerlei werkzaamheden - er wordt heel wat met het lijk gesleept - die hij keurig specificeert. Totale kosten: vijf gulden. Helaas, Meester Ott, „metselaer tot Wijck”, getuigt dat er minder werkzaamheden zijn verricht dan de koster de familie De Ridder wil doen geloven. De kerkeraad is woedend, de gemoederen in het dorp zijn verhit.

Uiteindelijk haalt de koster bakzeil en zegt toe vergiffenis te zullen vragen bij jonkheer Egidius de Ridder. De kerkeraad sluit hem desondanks op 28 juni 1646, voorlopig voor zes weken, uit van deelname aan het Avondmaal.

De kerkeraad heeft één en ander op papier vastgelegd in de vorm van een bekentenis. De koster is echter zeer ongelukkig met het woord „valsheid” in de tekst ervan. Hij vreest daardoor namelijk zijn baantje als gerechtsbode te verliezen en zoekt het hogerop bij het Domkapittel te Utrecht. Ook gaat hij naar Willem van Cleef, schout te Doorn die „sijne sake sonderlings scheen aengenomen te hebben, met opinie als of desen Kerckenraet eigentlick voor hadde den Coster van sijn ampt te cesser en, ende een ander, zijnde een Lidt van deze vergaderinge in sijne plaetse te stellen”. (Hendrik Barends van Waveren voelt zich aangesproken . . .)

Om het besluit van de kerkeraad te verdedigen, gaat vervolgens de predikant naar het Domkapittel en krijgt aldaar gelijk. De koster moet „sich voortaan soo dragen als een eerlick Coster toestaet“. Daarna bewerkt de predikant de schout van Doorn die terugkrabbelt, maar zegt met de koster mee te willen naar jonkheer De Ridder. Bovendien verzoekt de schout het woord valsheid in de bekentenis door een ander te vervangen. Hij stelt het woord „leugens“ voor. De predikant geeft toe maar wordt teruggefloten door de kerkeraad. De kerkeraad vindt dat de waarheid geen onrecht mag worden aangedaan en juist dient te worden opgeschreven want „dat onse schriften oock wel soo bewaert wierden, dat niemant hem (de koster) daer uijt sulce soude komen te verwijten“! Voorwaar, wat een historisch besef. Heeft de kerkeraad dit artikel soms voorzien?

Uiteindelijk komt alles op z'n pootjes terecht. De koster vraagt vergiffenis, die hij krijgt, en wordt weer tot het Avondmaal toegelaten. Ook geeft men hem de schriftelijke bekentenis terug. Het is inmiddels 13 september 1646 geworden.

Met name 's winters houdt Antonis Hermans van Bommel school in de kosterij op De Brink. Een taak die hij niet goed vervult „waer door de jeucht in onwetendheid gehouden wordt, of de ouders genoodsaekt worden hare kinderen tot Doorn of elders ter schole te bestellen“. Hij zegt, zoals we al hadden vermoed, dat dit komt omdat hij te weinig verdient. Zo nu en dan laat hij zien dat hij desondanks van goede wil is: „... dat den Coster de kinderen nu al tamelick oefent in 't van buijten leeren des Catechismi, ende eenige toebrenghet tot de Kerkelicke Catechizatie“. Het belangrijkste doel van de school was toentertijd immers catechisatie; andere zaken waren van minder belang.

Begin 1649 vraagt de kerkeraad zich af of het, nu de koster al zo veel jaren slecht school houdt, niet dienstig zou zijn een ander aan te stellen. Men vindt overigens wel dat de koster in beginsel zijn inkomsten uit de school moet behouden, een vorm van „pensioen“. Het gerecht heeft echter geen geld over voor een andere schoolmeester. In 1650 biedt Peter Geritssen, lid van de gemeente, een school te gaan houden. Hij wordt bij het gerecht voorgedragen maar dit blijft zonder resultaat. In 1652 verklaart de classis mee te zullen helpen een andere schoolmeester aan te stellen en de huidige zijn tractement te laten behouden. Dit herhaalt zij in 1653 en 1654.

Of Antonis Hermans van Bommel inderdaad zijn pensioen heeft gekregen, dan wel tot zijn dood de kerkeraad moeten horen klagen over zijn wijze van schoolhouden, vermeldt de historie helaas niet...

A. A. B. van Bommel

Leiden
Pieterskerkhof 20c

Noten:

1. Indien niet anders aangegeven, is de bron: RAU, *Archief NH Gemeente Nederlangbroek*, nr. 1: *Notulen Kerkeraad (1642-1654, 1673-1743)*. Omdat het verhaal in hoofdzak is gebaseerd op materiaal uit een korte periode, te weten 1642-1654 is er, behoudens enkele uitzonderingen, van afgezien daarbinnen een nadere precisering te geven. Het accent ligt op het schoolmeesterschap en minder op het kosterschap, met name omdat dit ook in de notulen het geval is. Voor achtergrondmateriaal is gebruik gemaakt van het werk van E. P. de Booy (1977), *De Wel-daet der Scholen - Het plattelandsonderwijs in de provincie Utrecht van 1580 tot het begin van de 19de eeuw*. Utrecht, *Stichtse Historische Reeks* 3.
2. Dankzij de uitgebreide notulen van Andreas Essenius, predikant te Nederlangbroek van 1640-1651, is het mogelijk geweest dit artikel te schrijven. Hij is dan ook later niet voor niets hoogleraar in de godgeleerdheid te Utrecht geworden. De periode 1651-1654 is door zijn opvolger Johannes Thus (1651-1673) opgetekend.
3. Zie onder genealogie nr. 38 in de tabel van mijn artikel „Tussenstand onderzoek Van Bommel“ in Tussen Rijn en Lek (1987, nr. 1). Hij is niet de eerste Van Bommel waar de gemeente mee van doen heeft. De eerste predikant aldaar was immers Johannes Antoni van Bommel die als pastoor met zijn gemeente in de tweede helft van de 16e eeuw overging naar het protestantisme en tot zijn dood in 1596 predikant in Nederlangbroek is gebleven.
4. De door E. P. de Booy in 1972 in Gens Nostra gepubliceerde „Lijst van Utrechtse Dorpsschoolmeesters“ (p. 231-237, 267-271, 310-311) behoeft wat Nederlangbroek betreft (p. 269) correctie. De door E. J. Demoed (1974) in zijn „In een lieflijk landschap“ (*Zaltbommel: Europese Bibliotheek*) op p. 81 gepresenteerde overeenkomstige lijst, behoeft naar het verleden toe uitbreiding:
 - 1 Aelbert Claeszn: voor 1593-1619 (sterft begin 1619);
 - 2 Thomas Hindrinks (tijdelijke vervanger): 1619-1620;
 - 3 Antonius Aelberts (zoon van Aelbert Claeszn): 1620;
 - 4 Antonis Hermans van Bommel: 1620 - na 1654;
 - 5 Hendrik Barends van Waveren: na 1654-1674 (sterft plm. 20-1-1674);
 - 6 Jelis van Waveren (zoon van Hendrik): 1674-1676;
 - 7 Anthoni van Saleveld (van Leersum): 1676-1681;
 - 8 Willem Taets: 1681-1682;
 - 9 Hubert van Alshem (van Utrecht): 1682-1685;
 - 10 Jan van Velpen: 1685-1719.

Voor vervolg zie *Demoed*.

In welk jaar Antonis Hermans van Bommel door Hendrik van Waveren is opgevolgd, is niet precies te traceren. Tussen 1654-1673 ontbreken de notulen van de kerkeraad. Ook de desbetreffende acta van de Classis Rhenen-Wijk (RAU CRW, nr. 1) over die jaren delen hier, zover bekend, niets over mee.

5. Uit de notulen van 28 juni 1645 valt op te maken dat Willem de Ridder voor 10 juli 1645 moet zijn gestorven. Hij wordt bijgezet in de grafkelder van de De Ridders (van Groenestein). Dit is waarschijnlijk de kelder geweest waarvan Demoed meldt (p. 83) dat de met het wapen van de De Ridders versierde deksteen ervan zich onder in de torenruimte van de kerk bevindt. Ook de familie van Antonis Hermans van Bommel had in dezelfde kerk een eigen grafkelder (zijn vader is daar begraven).

BOEKENSCHOUW

P. D. 't Hart, *Het zieke kind in goede handen. 100 jaar gezondheidszorg in het Wilhelmina Kinderziekenhuis. Zwolle, Uitgeverij Catena, 1988. 144 blz. met foto's. ISBN 90 72211 405. Prijs f 39,50.*

Geen instelling van enige importantie beleefde nog een jubileum zonder de uitgave van een gedenkboek. Het Wilhelmina Kinderziekenhuis (WKZ) zette bij zijn eeuwfeest de historicus P. D. 't Hart, voor de lezers van dit *Maandblad* geen onbekende, aan het werk. Het is een lezenswaardig boek geworden over een bewonderenswaardige instelling.

Geboren uit het particulier initiatief van een zestal Utrechtse prominenten, gedurende vele jaren afhankelijk van vrijwillige bijdragen in geld of in natura, heeft het WKZ langzamerhand een plek in de stad en de regio weten te veroveren die niet meer is weg te denken. Juist vóór de translatie naar het Universiteitscentrum buiten de stad, waar het deel gaat uitmaken van het Medisch Cluster Uithof, is nu verslag gelegd van het wel en wee op de oude locaties. Dat was eerst tien jaar het adres Oude Kerkstraat (vgl. het artikel van Paul Werner in het *Mbl. Oud-Utrecht* juli/aug. 1988, 85-90) en daarna het vertrouwde pand aan de Nieuwegracht, waarvan overigens alleen de voorgevel nog maar origineel is.

Hoeveel en hoe ingrijpend er achter die voorgevel in de loop van negen decennia is veranderd maakt de schrijver in kort bestek voortreffelijk duidelijk. Hij plaatst zijn verhaal binnen de ontwikkelingen in de kindergeneeskunde, die haar bestaan als erkend specialisme begon aan het eind van de vorige eeuw. Dat was een tijd waarin verreweg het grootste deel van de bevolking nog in slechte hygiënische omstandigheden leefde. Velen waren aangewezen op de openbare pomp, en in de achterbuurten hadden de huizen geen eigen privaat. Geen wonder dat de kindersterfte hoog lag. Een van de oorzaken was ook dat de medici tot zo ongeveer 1930 machteloos stonden tegenover de meeste infecties.

In Utrecht kwam men pas laat tot de stichting van een Kinderziekenhuis. Rotterdam was de Domstad vóór geweest met het Sophia Kinderziekenhuis uit 1863. 't Hart wijst erop dat het kringetje van Utrechtse burgers dat zich voor deze ontwikkelingen interesseerde vrij klein was. Toen de stichting dan eindelijk een feit was, begon een geschiedenis van worstelen en bovenkomen. Gedurende heel de eeuw van haar bestaan heeft het WKZ een dubbel probleem gehad: geld- en ruimtenood. Veel plaats is in het boek dan ook ingeruimd voor de beschrijving van verhuizingen en verbouwingen, van caritas en geldinzamelingen en van beroep op het particulier initiatief in velerlei vorm. De laatste keer dat het WKZ landelijk in de publiciteit kwam, betrof de hulp aan Poolse hartpatiënten,

waarvoor *Terre des hommes* een actie organiseerde. Intussen is in 1987 een team van in het WKZ opgeleide hartchirurgen begonnen met een kliniek in Warschau.

Bij alle wetenschappelijke en medisch-technische vooruitgang blijft aandacht voor de kinderen een wezenlijke factor in het WKZ. Veel staaltjes van een soms ontroerende zorgzaamheid worden in dit boek verteld. Een verpleegster die een verpieterend kind met wat knuffelen weer in bloei zette, overtrad daarmee de strenge regels die vooral besmetting moesten voorkomen en verwennen tegengaan. Nu is het inzicht, dat kinderen in een ziekenhuis een vriendelijk klimaat, aandacht en menselijke warmte nodig hebben, gemeengoed.

Het boek is overvloedig geïllustreerd en de illustraties zijn voorzien van goede bijschriften. Ook dit onderdeel heeft royale aandacht gekregen.

Voor „oudgedienden“ van het WKZ wordt het gedenkboek zo ook een herinnering aan de vroegere werkkring, en voor de genees- en verpleegkundige leek geeft het inkijsjes die minstens evenveel zeggen als de tekst. De leek, die deze recensent is, vroeg zich af of het demonstreren van patiëntjes aan grote groepen studenten (zoals te zien op p. 133) nog steeds nodig is, gezien de mogelijkheden van video en film die er thans zijn. Lopen kinderen, hoe klein ook, met dit soort tentoonstellen geen psychische schade op? Het lijkt mij haast ondenkbaar.

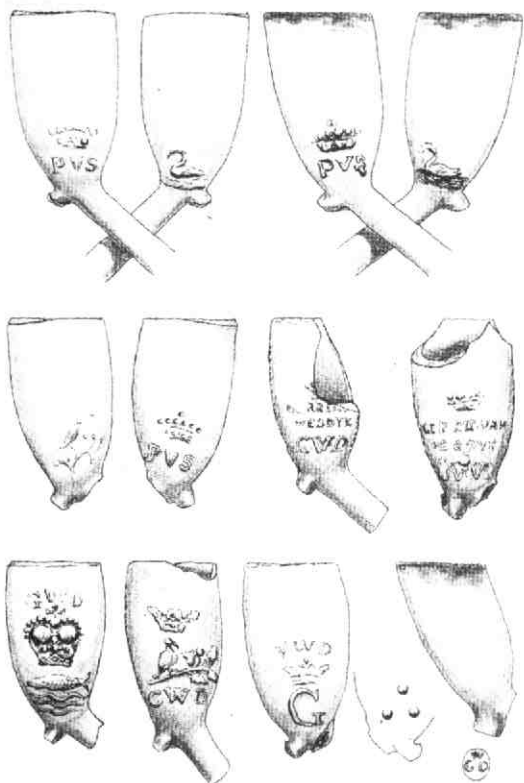
De auteur is zo behulpzaam om elke medische term die hij tegenkomt te verklaren. Geen enkele lezer, vanuit welke invalshoek ook in het onderwerp geïnteresseerd, raakt dus in de problemen. Een verantwoorde en onderhoudende vorm van geschiedschrijving.

De gelijknamige tentoonstelling in het Universiteitsmuseum duurt tot 29 januari 1989.

v.S.

P. K. Smiesing en J. P. Brinkerink, *Onder de rook van Utrecht. Twee eeuwen tabakspijpenmakerij in Lauwerecht, 1600-1800. Stichtse Historische Reeks 1988. 176 blz., rijk geïllustreerd, gebonden. ISBN 906011 618 6. Prijs f 35,-.*

Wie aan stenen pijpen denkt denkt aan Gouda. Dat ook Utrecht een florerende tabakspijpenindustrie heeft gehad is minder bekend. De lezer van *Oud Utrecht* weet echter wel beter. Al in 1978 verscheen er in het maandblad een artikel over de Utrechtse pijpenmakers. Het artikel „De Utrechtse pijpenindustrie in de Lauwerecht“ in 1980 wees al op het bestaan van pijpenmakers langs de Vecht.

Beide artikelen werden geschreven door iemand die bij archeologische opgravingen in Utrecht bekend stond als Pijpen-Piet of Pieter Pijpekop. Dezelfde schrijver heeft bij de eerbiedwaardige Stichtse Historische Reeks onderdak gevonden voor de geschiedenis van de Lauwerechtse pijpenmakers.

Naast de geschiedenis van de tabakspijp in het algemeen, en de techniek van de fabricage passeert een aantal families de revue, die bijna twee eeuwen lang het tabakspijpenbakken van vader op zoon of van man op weduwe heeft overgedragen. De familie Versluijs heeft bijvoorbeeld vrijwel de gehele 18de eeuw het vak uitgeoefend.

De tweede helft van het boek kan gezien worden als catalogus van de pijpenindustrie in Utrecht. De heer Brinkerink heeft in 318 tekeningen de evolutie van de Utrechtse pijp weergegeven. Je zou bijna naar de Lauwerecht gaan en een bestelling plaatsen.

Kortom een fraai uitgegeven boekwerk dat uitgebreid aandacht besteedt aan een klein object, dat bij opgravingen in zo groten getale tevoorschijn komt. Smiesing wijst terecht op de voorzichtigheid die betracht moet worden met het dateren van pijpen. De mallen van de pijpen konden namelijk na jaren weer in het productiebedrijf opduiken.

De gelijknamige tentoonstelling in het Universiteitsmuseum duurt tot 29 januari 1989.

EMK

H. P. Deys, *De Gelderse Vallei. Geschiedenis in oude kaarten. Utrecht, HES Uitgevers 1988. 264 blz., rijk geïllustreerd, ook in kleur. ISBN 90 6194 077 X. Prijs f 115,-.*

Op de grens van Utrecht en Gelderland ligt de Gelderse Vallei: het gebied tussen de Utrechtse Heuvelrug en de Veluwe. „Voorwaar!“ - zoals in 1938 in de gids „van Bosch en Hei en Zonneschijn, per NBM door Neerland's Schoonste Dreven“ verwoord - „de Stichtsche Heuvels, de Geldersche Vallei en de Veluwsche Zuidzoom vormen toch inderdaad voor ieder, die danig weet te zien, te hooren en op te merken, wandel-lustoord bij uitnemendheid“.

H. P. Deys maakt het de wandelaar of anderszins geïnteresseerde eenvoudiger te zien en op te merken. Hij inventariseerde ruim twaalfhonderd kaarten die betrekking hebben op de Gelderse Vallei. Juist door middel van kaartmateriaal is de ontwikkeling van een gebied te ontfalen.

Het toegankelijk maken van deze bron is dan ook van grote waarde. In het boek van Deys is de inventarisatie afgedrukt, waarbij de kaarten zijn gerubriceerd met vermelding van vindplaats, indien bekend de vervaardiger en de datum van vervaardiging, en een korte omschrijving. Aan de inventarisatie is een register van landmeters en kaarttekenners toegevoegd.

In het boek wordt het overzicht van kaarten voorafgegaan door een aantal afzonderlijke hoofdstukken die verschillende aspecten van het gebied fragmentarisch belichten. Zo komt de geschiedenis van de kartografie aan bod in bijvoorbeeld „Nederlandse kaarten uit de 16de eeuw“ en „De Utrechtse landmeter Justus van Broeckhuysen“. De topografie van de Gelderse Vallei komt aan de orde in „De Slaperdijk“ en „De zeedijk en de grutmolen van Nijkerk“. Tot slot worden delen van de geschiedenis van het gebied behandeld in ondermeer „De verkoop van Woudenberg“ en „De Grebbelinie“.

De twee gedeelten van het boek, een aantal van de hoofdstukken enerzijds en de inventarisatie anderzijds, maken de indruk voor verschillende doelgroepen bedoeld te zijn. De hoofdstukken zijn duidelijk voor een groter publiek bruikbaar dan het overzicht van het kaartmateriaal, dat meer als bron voor verdergaand onderzoek gezien moet worden.

Al met al is het, fraai uitgevoerde, boekwerk waaraan een enorm werk voorafgegaan moet zijn zeker aan te bevelen voor onderzoekers van en geïnteresseerden in de Gelderse Vallei.

E.M.K.

Wim Hazeu, *Gerrit Achterberg. Een biografie. Amsterdam, Uitg. De Arbeiderspers, 1988. 717 blz. met foto's. ISBN 90 29519835. Prijs f 69,50.*

Op de avond van 10 november 1988 werd in de Utrechtse Janskerk aan een groot gezelschap van ge-

nodigden de biografie van Gerrit Achterberg (1905-1962) gepresenteerd door de auteur Wim Hazeu. Daarmee was een periode van tien jaar onderzoek en daarna een jaar schrijven bekrond.

Als de lezer dit dikke boekwerk van ruim 700 bladzijden heeft doorgewerkt, heeft hij een beeld van de dichter waarbij in feite geen vragen, onzekerheden en witte plekken overblijven. Een sterke kant in de werkwijze van Hazeu is dat hij in dit leven de poëzie de plaats geeft die haar toekomt: in het middelpunt. Telkens onderbreekt hij de chronologie van de levensbeschrijving voor een bespreking en soms een diepgaande analyse van een nieuwe bundel gedichten en van de literaire invloeden waarvan hij blijk geeft. In die zin is dit een echte literaire biografie. Verder hebben de sociale achtergronden, soms met slechts enkele details aangeduid, de aandacht gekregen. Bij alle plaatsen waar Achterberg heeft verbleven horen we er wel iets over. Daaronder, behalve veel plaatsen in de provincie, ook de provinciehoofdstad Utrecht. De literair-historische geografie van de stad kan met behulp van dit werk weer met enkele nieuwe gegevens worden uitgebreid. De dichter heeft hier gedurende twee periodes van vier jaar verbleven: van 1920-1924 en van 1934-1938. (Merkwaardig, signaleert Hazeu, dat Wouter Paap in zijn *Literair leven in Utrecht tussen de beide wereldoorlogen* A. zelfs niet noemt).

Gedurende de eerste periode bezoekt hij de christelijke Jan van Nassaukweekschool aan de Nieuwegracht. Intussen woont hij bij familieleden op de adressen: Hennepstr. 22, Gildstraat 8 en tenslotte, tussen 1922 en 1924, Bolstraat 8, waar een zuster van zijn moeder en haar man een melkzaak dreven. De tweede, en in het leven van Achterberg fatale, periode was die van zijn ambtenaarschap bij de administratie van de Crisis Vee Centrale op de eerste verdieping van „HGB I” aan het Moreelsepark. Zijn kosthuis had hij toen achtereenvolgens op het adres A'damsestraatweg 205 bis, het noodlottige Boomstraat 20 bis, daarna Maliestraat 24 bis en tenslotte weer de Boomstraat. Daarna, dus na de dodelijke schoten van de 15de december 1937 (A. koesterde liefde voor zijn hospita en voor diens dochter, een constellatie waarmee geen van drieën uit de voeten kon), verbleef hij in het Huis van Bewaring aan de Gansstraat, om er zes maanden voorarrest uit te zitten. Net als zijn geboorteplaats, Neerlangbroek, lag ook zijn laatste woonplaats, Leusden, in de provincie Utrecht. Zo mag de man, die vaak de grootste Nederlandse dichter van zijn eeuw wordt genoemd, ook een Utrechtse dichter heten.

Achterberg heeft een begrijpelijke angst gehad dat zijn verleden hem in zijn verdere leven parten zou blijven spelen (verlenging van de t.b.r.!), reden waarom hij veel biografische sporen heeft uitgewist. Die moeilijkheid in aamerking nemend, kan men de prestatie van Hazeu niet anders dan indrukwekkend noemen. De voortreffelijke biografie heeft eerst moe-

ten bewijzen dat hij een vasthoudend onderzoeker was.

Was de levensloop betreft zal voor vrijwel iedereen nieuw zijn dat A. al jaren vóór 1937 met wapens op zak liep, waarmee hij mensen angst aanjoeg. De gebeurtenissen van december 1937 waren dus een incident dat al veel eerder plaats had kunnen grijpen. Hazeu concludeert dan ook dat Achterberg een voor zijn omgeving gevaarlijke man was, die zijn dichterschap duur heeft gekocht. De aarzeling van beoordelende instanties hem weer als vrij man in de samenleving te laten terugkeren wordt er, de toenmalige stand van de psychiatrie mede in aanmerking genomen, begrijpelijk door. Hazeu is geen psychiater, maar hij maakt toch wel veel duidelijk, eenvoudig door de zaken die bekend zijn op een rij te zetten. Zo is de biografie ook geen theoloog. Toch betoogt hij op grond van sterke argumenten, dat Achterberg, hoewel afkomstig uit een Gereformeerde Bondsmilieu, geen calvinistische dichter genoemd mag worden. Alleen oppervlakkige lezing kan tot zo'n conclusie leiden.

Over een ondergeschikt Utrechts geografisch gegeven struikelt Hazeu. De boekhandel Broese was gevestigd in de Nachtegaalstraat, en nooit aan de Maliebaan. Evenmin was Kemink aan de Oude Gracht gedomicilieerd. In de jaren dertig lag Kemink aan de Domstraat (blz. 196). Het is voorts een anachronisme om in de jaren dertig al te schrijven van *kardinaal* De Jong, en het begrip *Triniteit* kan Achterberg nooit aan de Bijbel hebben ontleend, eenvoudig omdat het er, van Genesis tot Apocalyps, nergens in voorkomt (blz. 221 resp. 53). Maar dat zijn details.

Samenvattend: het werk van Hazeu is van eminente betekenis, zowel wat betreft de biografische gegevens die hij aandraagt als met betrekking tot de chronologie van de gedichten van Achterberg. Daarbij is het ook een boek met veel Utrechtse componenten. Zover ik zie is er geen Nederlandstalige biografie die zoveel persoonlijke, intieme en soms pijnlijke zaken met zoveel discretie aan de orde stelt. Niet alleen uit het leven van zijn hoofdpersoon, maar ook uit dat van de mensen met wie hij te maken krijgt. Nergens wordt de grens naar het sensatie beluste of scandalieuze overschreden. Daarmee lijkt mij de verdienste van dit boek eigenlijk samengevat.

v.S.

C. C. S. Wilmer, *Museum op zolder. Het oudste stedelijk museum van Nederland in 1889 door Anthony Grolman in 24 aquarellen uitgebeeld. Utrecht, Broese Kemink/Gem. Archiefdienst 1988. 79 blz. met illustr. ISBN 90 71366 13 8. Prijs f 24,50.*

Misschien had mr. Samuel Muller Fzn. wel gelijk met zijn kritiek en was Anthony Grolman geen groot kunstenaar. De archivaris noemde de 24 aquarellen waarop de schilder de museumzalen op de tweede verdieping van het Stadhuis had afgebeeld „zonder artistieke waarde”. Ik vind ze mooi zoals ik Cornelis Jetses en soms zelfs Rien Poortvliet mooi vind en ik

heb geen ogenblik het gevoel dat ik naar kitsch zit te kijken. Wat de schilderijstukjes vooral zo innemend maakt, is de manier waarop Grolman die ruimtes vol dode dingen uit een ver verleden toch iets levendigs heeft meegegeven. Bij de ene aquareel is dat het uitzicht op de Vismarkt of op het Oudkerkhof, bij de andere een groepje dames dat het poppenhuis van onder tot boven staat te bekijken, ergens anders zijn het twee middelbare heren die de trappen naar het museale heiligdom bestijgen, en op weer een andere het dienstmeisje met witte muts en schort dat de staande Johannes de Doper uit de Janskerk een beurt geeft met de plumeau (zie illustratie). De schilder heeft zijn werk met kennelijk plezier gedaan, alles is heel precies gesigneerd en gedateerd, en bovendien heeft hij zo nauwkeurig gewerkt dat vrijwel elk object op de schilderijstukjes kan worden geïdentificeerd.

De inleidster, conservator van de Topografisch-Historische Atlas van het Gemeente-archief, en degenen die haar hun medewerking hebben gegeven, hebben die kwaliteiten blijkbaar ook gezien. Het werk dat in dit boekje is gaan zitten werd zo mede een eerbewijs aan een dienstbaar kunstenaarschap, dat vooral documentair wilde zijn.

Ook de man die de aquarellen liet maken, mr W. H. baron Taets van Amerongen, en de schenker, bankier Kol, krijgen de eer die hun toekomt. Tegelijk wordt met het hier vertelde relaas het gemeentelijk museumbeleid in de 19de eeuw aan passende kritiek onderworpen.

De professionele zakelijkheid waarmee de totstankoming van de schilderijstukjes wordt verhaald, en de opsomming van wat ze te zien geven, doen niets af aan de charme van dit boekje, waarvan Rinke Doornekamp de vormgeving voor zijn rekening nam.

Behalve een historische bijdrage aan het „Centraal Museum-jaar“ 1988 - het gaat over een periode van ruim een halve eeuw (1838-1890), waarin de collecties in het Stadhuis waren gehuisvest - is het ook een zinvol afscheidsgeslacht aan mev. A. M. Janssens, die er directrice was vanaf 1972.

De reproducties van de aquarellen lijken mij van goede kwaliteit. Wie ze allemaal met enige aandacht heeft bekeken, kan begrijpen dat Muller, ondanks zijn kritiek op het artistieke niveau van Grolmans werk, met de verwerving ervan toch „op het alleraangenaamst verrast“ was.

v.S.

BERICHTEN UIT DE NAJAARSLEDENVERGADERING

Op donderdag 24 november 1988 vond de Najaarsledenvergadering van de Vereniging Oud-Utrecht plaats, zoals gewoonlijk in de Fundatie van Renswoude. Er waren ongeveer 40 leden aanwezig, waaronder jhr. P. A. C. Beelaerts van Blokland, Commissaris van de Koningin in Utrecht en ere-voorzitter van de Vereniging.

De voorzitter, H. H. W. Kernkamp, begon met een zeer actueel bericht: vanaf begin november zal Oud-Utrecht iedere zondag om kwart voor twee via de nieuwe lokale omroep „Domroep“ (107,7 FM) een programma van enkele minuten verzorgen over alles wat te maken heeft met de geschiedenis van Utrecht. Het bestuurslid H. L. de Groot, archeoloog in dienst van de gemeente Utrecht, zal hierbij namens Oud-Utrecht als coördinator optreden. Het is de bedoeling telkens andere personen, verenigingen en instanties aan het woord te laten komen. Leden die hieraan zouden willen meewerken of die een goed idee hebben voor een uitzending kunnen contact opnemen met de heer De Groot.

Na het voorlezen van de notulen van de Voorjaarsledenvergadering door de secretaris nam de voorzitter weer het woord, dit maal om de heer H. van Zuylen toe te spreken, die na twaalf jaar zijn activiteiten op het gebied van de contributie-administratie gaat staken. De vergadering stemde met applaus in met het voorstel om hem te benoemen tot Lid van Verdienste. De penningmeester H. J. Jurriëns benadrukte de nauwgezetheid van de heer Van Zuylen en diens zorgvuldige omsprongen met het geld van de Vereniging. Het werk van de heer Van Zuylen vond weliswaar in de schaduw plaats, maar was onmisbaar. De heer Van Zuylen bedankte de sprekers én de vergadering en greep de gelegenheid aan om zijn bezorgdheid uit te spreken over het feit dat de Vereniging kennelijk niet in staat is om veel leden ook voor langere periode vast te houden en over het geringe aantal jeugdleden. De voorzitter meldde hierna nog dat zowel voor het bestuur van de Stichting Utrechtse Molens als van dat van het Geveltekenfonds nieuwe vertegenwoordigers van de Vereniging nodig zijn. Leden die op deze terreinen kennis van zaken en/of interesse hebben worden verzocht zich bij het bestuur aan te melden. Bij de behandeling van zijn laatste begroting - in 1989 zit de maximale zittingstermijn van 9 jaar er voor hem op - constateerde de penningmeester Jurriëns dat tot zijn spijt een contributieverhoging noodzakelijk is. Voor 1988 zal de Vereniging waarschijnlijk uitkomen op een klein verlies en vanaf volgend jaar zal men bovendien een veel hogere financiële bijdrage moeten leveren aan de Archeologische en Bouwhistorische Kroniek. De gemeente Utrecht kan hier vanwege haar slechte financiële positie namelijk minder geld voor ter beschikking stellen. Hoewel er vanuit de vergadering wel voorstellen kwamen om bijvoorbeeld de jeugdige leden bij deze contributieverhoging te ontzien, stemde de vergadering na enige discussie met

grote meerderheid voor het voorstel van de heer Jurriëns.

Bij het agendapunt van de bestuursamenstelling gekomen richtte de voorzitter zich allereerst tot secretaris J. A. C. Mathijssen, die vanwege zijn benoeming tot waarnemend archivaris van Vlaardingen het bestuur verlaat. De heer Kernkamp bracht de heer Mathijssen de grote dank over van het bestuur en leden voor het vele werk dat hij sinds 1981 als bestuurslid en vooral vanaf mei 1985 als secretaris voor de Vereniging verricht heeft. Door zijn werkkraft en enthousiasme was hij bijvoorbeeld één van de drijvende krachten achter de oprichting van de SPOU. De heer Mathijssen bedankte vervolgens de voorzitter voor diens welgemeende woorden en het bestuur voor de vriendschappelijke samenwerking van de afgelopen jaren. De heer A. Pietersma, archivaris bij de Gemeentelijke Archiefdienst, werd hierna bij acclamatie benoemd tot secretaris van het bestuur.

Na de pauze hield de heer J. A. L. de Meyere een boeiend relaas, met veel dia's, over 150 jaar Centraal Museum. De avond werd traditiegetrouw afgesloten met een glaasje wijn in de door kaarsen verlichte Regentenkamer van de Fundatie.

M. W. Braams

4E NICOLAAS VAN DER MONDE-LEZING

Prof. dr. J. H. F. Bloemers, hoogleraar in de culturele prehistorie en in de archeologie van de Romeinse tijd aan de universiteit van Amsterdam, zal de 4e Nicolaas van der Monde-lezing houden, getiteld:

UTRECHT EN DE ARCHEOLOGIE VAN DE ROMEINSE TIJD IN HET CENTRUM VAN NEDERLAND

De lezing zal plaats vinden op dinsdag 14 februari 1989 om 20.00 uur in de Pieterskerk, ingang Pieterskerkhof 5, te Utrecht.

De toegang is gratis.

De archeologie van de Romeinse tijd in het centrum van Nederland, d.w.z. Utrecht en omgeving, moet gezien worden tegen de achtergrond van de ontwikkelingen in Nederland in deze periode. Het is de periode die de schakel vormt tussen de stammensamenlevingen uit de late prehistorie en de opkomende staten uit de vroege Middeleeuwen. Het stroomgebied van de Oude en de Kromme Rijn neemt landschappelijk en cultureel in deze tijd een centrumpositie in.

Voor een goed begrip van de betekenis van de Romeinse tijd in dit deel van ons land zijn drie thema's van bijzonder belang: 1. het opgaan van de inheemse stammensamenlevingen in het Romeinse rijk (omstreeks het begin van onze jaartelling); 2. de sociaal-

economische rol van het gebied langs de Kromme en Oude Rijn (in de 2e en 3e eeuw na Christus) en 3. de plaats van dit gebied in de laat-Romeinse tijd tijdens het uiteenvallen van het Romeinse rijk (in de 3e en 4e eeuw na Christus).

Bij de behandeling van deze drie onderwerpen zal gebruik gemaakt worden van een combinatie van archeologische en historische gegevens. De lezing geeft een achtergrond voor het dit jaar te verschijnen boek over de opgravingen van het Romeinse castellum op het Domplein.

De Nicolaas van der Monde-lezingen worden georganiseerd door de Stichting Archeologie en Bouwhistorie van de Stad Utrecht (STABU). Adres: Postbus 19246, 3501 DE Utrecht.

SYMPOSIUM

Het derde symposium in de reeks van vier, die de provincie Utrecht tot onderwerp heeft, zal handelen over de Vechtstreek. Het symposium zal plaatsvinden op **zaterdag 11 maart 1989** in het CSB-gebouw, Kromme Nieuwegracht 39 in Utrecht. Het programma ziet er als volgt uit

- 9.00- 9.30 ontvangst en koffie
- 9.30-10.00 opening
- 10.00-11.00 prof. dr. G. J. Borger, Bewoning in een veranderend landschap
- 11.00-12.00 drs. A. L. P. Buitelaar, De ministerialiteit in de Vechtstreek in de Middeleeuwen
- 12.00-13.00 dr. A. A. Mantén, Scheepvaart op de Vecht
- 13.00-14.00 lunch
- 14.00-15.00 drs. K. A. Ottenheym, Johan Huydecoper en Philips Vingboons als projectontwikkelaars in Maarsseveen
- 15.00-16.00 drs. W. Overmars, Onderzoek naar historische parken en tuinen in de Vechtstreek
- 16.00-17.00 discussie en sluiting

De kosten van deelname aan het symposium, inclusief koffie en lunch, bedragen:

Leden van Oud-Utrecht	f 32,50
Niet-leden	f 47,50
Studenten	f 24,-

U kunt zich opgeven door het verschuldigde bedrag over te maken op gironummer 56066 t.n.v. de penningmeester Oud-Utrecht onder vermelding van Symposium Vechtstreek.

PRIJSREDUCTIE

uitgaven Vereniging Oud-Utrecht

Jaarboeken 1963-1967 en 1969	f 2,50
Jaarboeken 1970, 1971, 1973-1980	f 5,-
Jaarboeken 1981-1983	f 10,-
Jaarboeken 1984-1986	f 15,-
Jaarboek 1987	f 20,-
Index 1953-1964	f 2,50
Kronieken 1980-1984	f 2,50
Kroniek 1985	f 5,-
Kroniek 1986	f 7,50
Maandbladen t/m 1987 à	f 1,-

Verkrijgbaar bij:

Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht
Alexander Numankade 199
3572 KW Utrecht

maandblad oud-utrecht

62e jaargang nr. 1 - januari 1989

Vereniging Oud-Utrecht

Voorzitter:

H. H. W. Kernkamp, Prins Hendriklaan 77
3583 EG Utrecht, tel. 03465-7 09 40 (privé)

Secretaris:

A. Pietersma
Alex. Numankade 199
3572 KW Utrecht
tel. (030) 73 66 64

Penningmeester:

H. J. Jurriëns, Cicerolaan 10
3584 AK Utrecht, girorekening 575520

Contributie: f 47,-

C.J.P.-houders: f 30,-; 65+ f 41,-.

Ledenadministratie:

Mw. C. de Leeuw
Sophialaan 1, 3542 AR Utrecht
tel. werk (03465) 6 02 09
tel. privé (03465) 7 09 40

Excursiecommissie:

Mw. M. Dolfin
Harz 92, 3524 DC Utrecht
tel. (030) 89 06 13.

Redactie:

J. W. G. Haverkamp, E. M. Kylstra, G. J. Röhrner, A. H. M. van Schaik.

Redactie-adres:

Alex. Numankade 199
3572 KW Utrecht, tel. (030) 73 66 54
I.S.S.N.: 0030-6738
Afbeelding omslag:
D. Schuurmans Stekhoven.

DE STATEN VAN HET NEDERSTICHT. PROBLEMEN ROND SAMENSTELLING EN BEVOEGDHEDEN IN DE BISSCHOPPELIJKE PERIODE

Bespreking van: Bram van den Hoven van Genderen, *Het kapittel-generaal en de Staten van het Nedersticht in de 15e eeuw; Stichtse historische reeks 13* (Zutphen 1987), 208 blz.

I

De auteur behandelt één van de kernonderwerpen uit de geschiedenis van de provincie Utrecht. Ontstaan, samenstelling, taken, en werking van de vergaderingen van de Staten van Utrecht tot het begin van de 16e eeuw, komen aan de orde. De uitgebreide en voorzichtig geformuleerde beschouwingen over dit vertegenwoordigend standencollege zijn, mede door bestudering van zeer veel archiefmateriaal ten dele baanbrekend, ten dele stimulerend voor verder onderzoek.

De auteur toont aan, dat er niet precies onderscheid kan worden gemaakt tussen de begrippen „kapittel-generaal” en „Staten van het Nedersticht”. Wel constateert hij, dat er twee soorten vergaderingen bestonden, namelijk de vergaderingen van alle (dus generale) vijf Utrechtse kapittels van hoge geestelijken samen, en daarnaast een afzonderlijke reeks vergaderingen van die gezamenlijke kapittels met vertegenwoordigers van de Utrechtse stadsregering, en eventueel dan in combinatie met de adel of ridderschap uit het Nedersticht, en eventueel ook met vertegenwoordigers van de kleine steden Amersfoort, Rhenen en (na 1459) Wijk bij Duurstede. Deze tweede reeks vergaderingen, die ook wel veelvuldig „kapittel-generaal” werd genoemd, kreeg in de loop van de 15e eeuw steeds meer de benaming „Staten”.

Ook geeft de auteur belangrijke beschouwingen over de drie genoemde categorieën afzonderlijk, en dan natuurlijk vooral in hun relatie tot de bisschop, hun landsheer. Hierbij onderkent hij terecht, dat de kapittels het centrale element vormden bij het ontstaan, en de oudste geschiedenis van de Staten. Vandaar dat de auteur er beschouwingen aan vastkoppelt over de specifieke - nu eens conflictueuze, dan weer samenwerkende - relatie van de kapittels met de bisschop en de stad Utrecht.

Eerst iets over het baanbrekende, nieuwe, en instructieve van deze monografie, waarin voortdurend met succes het betoog kracht wordt bijgezet aan de hand van concrete gebeurtenissen uit de statengeschiedenis, ook al is dit boek door de auteur niet bedoeld als chronologische politieke geschiedenis. Van belang is bij voorbeeld de berekening van het totale aantal personen in en rond de kapittels. De auteur komt daarbij op ca. 140 kanunniken van de vijf kapittels gezamen-

lijk, met tenminste daarbij te voegen 180 vicarissen, 30 lagere kapittelfunctionarissen, en 500 personen die in de stad Utrecht op enigerlei wijze van de kapittels afhankelijk waren. Inderdaad, zij vormden niet alleen als immuniteiten, maar ook qua vermogen, aantal personen, en in hun status, kerkelijk en politiek een enorme macht in de stad. Oudmunster, S. Pieter, S. Jan, en S. Marie beschouwden ná 1200 het Domkapittel alleen nog als „primus inter pares” en accentueerden het gemeenschappelijke element.

Sommige paragrafen van het boek, met name die over de bisschoppen en de stadsgeschiedenis vormen een wat andere rangschikking van lang bekende feiten. Hetzelfde geldt voor kwesties als het voorzitterschap van de domdeken in het kapittel-generaal en de Staten namens de bisschop, en het ambt van secretaris van het Domkapittel. Daar staan bij voorbeeld weer verrassende en nieuwe beschouwingen tegenover, zoals over de nauwe band tussen het Utrechtse patriciaat en de ridderschap. Al even origineel en in feite de kern van het boek, vormt de statistische verwerking van de hoeveelheid vergaderingen van het kapittel-generaal en/of de Staten over de periode 1367 tot en met het begin van de zestiende eeuw. De hoge frekwentie van de vergaderingen en het verrassend uitgebreide, welhaast hybride assortiment onderwerpen, waarover na drie vergaderingen werd gestemd, per kapittel waar het de gezamenlijke kapittels betrof, en per stand waar het de Staten betrof, verschaffen talloze nieuwe gegevens. De auteur weet zelfs in nogal wat gevallen nietszeggende, maar frekwente omschrijvingen in de bronnen als „ten behoeve van de Utrechtse kerk” of „ten behoeve van het vaderland” op te helderen, of althans te verduidelijken. De vraag blijft echter wanneer „kapittel-generaal” een vergadering van de 5 kapittels, of wanneer het een statenvergadering betekent.

Naast de bekende kerkelijke kwesties in het eigenlijke kapittel-generaal van de vijf kapittels en de uit de literatuur bekende algemeen vereiste instemming van de Staten bij de directe belastingheffing door de bisschop (met de meestentijds daaraan verbonden oorlogvoering en politiek) kwamen nog een groot aantal andere onderwerpen in de vergaderingen aan de orde. Het is allemaal niet zo onbekend, maar wordt hier voor het eerst systematisch en in verband geanalyseerd.

Staten- of kapittel-generaalbesluiten hadden overigens ondanks alle zelfbewustzijn die er uit sprak, in beginsel toch geen andere waarde dan consensus, dus instemmen met wat de bisschop wil. Geschiedschrijving over Staten en kapittel-generaal is uitsluitend mogelijk in hun relatie tot hun kerkvorst.

De archieffkast van het Domkapittel, 15de eeuw.
Foto: Centraal Museum Utrecht.

Andere onderwerpen dan de belastingkwesties zijn bij voorbeeld de kontakten met andere vorsten en territoria en het functioneren van bisschoppelijke beambten, zoals de maarschalcken. Tenslotte dienen ook de bemoeiingen met muntkwesties en de betrekkingen met de waterschappen te worden genoemd. In dit boek treft de hybride verzameling onderwerpen waarmee de Staten zich bezig hielden. Maar dit vormt tevens het stimulerende karakter van het boek voor volgende onderzoekers, en mogelijk een element van discussie. Twee vragen rijzen namelijk. Is er een gemeenschappelijke grondslag van rechtstitels te vinden voor de bevoegdheden van de Staten, en zijn kapittel-generaal en Staten in de bronnen wel of niet van elkaar te onderscheiden? De studie van Van den Hoven van Genderen is zo belangrijk, en geeft zoveel stof tot discussie en verder onderzoek, dat het zinvol is nog aandacht te besteden aan institutionele kwesties.

II

Tegen het einde van de vijftiende eeuw hadden de Staten van het Nedersticht als college definitief vorm gekregen. Aarzelend begon sinds 1495 een eigen „notulering“ van de besluiten van de Staten en een definitieve financiële administratie ten teken dat zij nu echt een zelfstandig en geëmancipeerd college was geworden naast het kapittel-generaal. Het ambtelijk latijn bleef vooralsnog gehandhaafd. Hierbij heeft domsecretaris Michaël Keyen zeker administratief en

ambtelijk een essentiële rol gespeeld. In de archieffkast van het Domkapittel heeft hij (ca. 1496) in nieuw tussengetimmerde en tussengevoegde laden de oorkonden bijeengebracht, die de bevoegdheden van de Staten op dat ogenblik markeerden¹⁾. Het betekent bovendien, dat de onderwerpen uit die charters op dat ogenblik al decennia lang het aandachtsgebied van de Staten vormden. Om welke charters ging het, die de rechtstitels vormden voor het dwingende recht van consensus van de Staten met onderdelen van het bisschoppelijk/landsheerlijk bestuur?

Allereerst is daar dan de beroemde „Landbrief van 1375“. Daarbij maakte bisschop Arnold van Hoorn zich afhankelijk van kapittels, ridderschap en steden inzake belastingheffing, oorlogvoering, aanstelling van beambten en verpanding van goederen, en alle daarbij behorende politieke en juridische implicaties. Moderne historici als Enklaar, Rutgers, en nu Van den Hoven van Genderen accentueren de Stichtse landbrief van 1375 ook, maar dan vooral als eindpunt of als markeringspunt van de politieke ontwikkeling van de standen, die de landsheerlijke politiek wilden beïnvloeden. De Staten waren zelf - in tegenstelling blijkbaar tot de mening van moderne historici - zich er wel degelijk van bewust, dat die Landbrief van 1375 hun voornaamste staatsstuk was als basis van hun rechten. De akte werd dan ook als eerste en voornaamste grondslag van de rechten van de Staten gedeponeerd en bewaard.

De Stichtse landbrief van 1375 werd door alle latere bisschoppen in afzonderlijke oorkonden bevestigd. De kansloze elect Zweder van Culemborg bevestigde de Landbrief zelfs tweemaal. De tweede keer deed hij dat in 1425 tijdens zijn aanwezigheid in het kapittel-generaal van kapittels, ridders, knapen, stad en steden van het Nedersticht.

De bisschop verplichtte zich al snel, namelijk zeker sinds 1379, en bevestigd in 1425, om na oproep van zijn vervanger, de domdeken, zelf in de Staten te verschijnen.

Van de afzonderlijke statenleden zaten er verder geen akten in het archief, met uitzondering van twee akten betreffende Amersfoort. De een was de overeenkomst van de stad met raden van bisschop Jan van Arkel uit 1344 ter oplossing van geschilpunten. Deze akte bleef ná 1375 van belang vanwege de bepaling over de buitenburgers van Amersfoort. Zij vormden bij belastingheffing op het platteland een belangrijk element. Zou er uit Eemland nu wel of niet voldoende schatting komen? Burgers van steden (dus ook van Amersfoort) betaalden geen schattingen, maar verstreken leningen. Gold dit ook voor buitenburgers? Moesten die nu wel of niet schatting betalen? Daarbij speelde die akte van 1344 een rol. De andere akte behelste de bekende verpachting in 1399 door bisschop Frederik van Blankenheim van de tollén, de gruit, en de koppel in en rond Amersfoort, met toestemming van de kapittels. In feite erkenden de Staten achteraf de vervreemding van deze landsheerlijke rechten. De Landbrief schreef dit voor.

Een uitwerking van de Landbrief vormden twee andere bisschoppelijke oorkonden uit 1393 en 1425,

waarbij achtereenvolgens Frederik van Blankenheim en Zweder van Culemborg beloofden geen oorlog te zullen voeren zonder toestemming van respectievelijk de kapittels en het kapittel-generaal, bedoeld zijn de Staten.

Een andere uitwerking van de Landbrief betrof de bisschoppelijke functionarissen, vooral in samenhang met het grondgebied van het Sticht, en dan ook nog met terugwerkende kracht. In een akte uit 1331 wordt benoeming en ontslag geregeld van een drost op kasteel Diepenheim in het Oversticht. Diepenheim was in 1331 door bisschop Jan van Diest gekocht met de opbrengst van de verpanding van een rente uit de landsheerlijke tol te Rhenen. Met behulp van de kapittels en de stad Utrecht heeft bisschop Florens van Wevelinckoven in 1382-1383 de verpanding ingelost. De Staten bewaarden ook hiervan de oorkonden als een soort ondersteuning van hun rechtstitels. Van den Hoven die het verschijnsel signaleert en analyseert noemt echter bovenstaande rechtsgrond uit 1331 niet. Akten van eedafleggingen door maarschalken van Eemland uit 1379 en 1380 werden door de Staten eveneens bewaard als rechtsgrond voor hun betrokkenheid bij de landsheerlijke ambtenaren. Ook de vaststelling van de Utrechtse muntwaarden in vergelijking met de waarde van „buitenlandse“ mun-

ten was iets, waartoe de bisschop de consensus van de Staten nodig had (Van den Hoven, p. 122-127). Dat was op grond van een akte uit 1363²). De toenmalige krachtige bisschop Jan van Arkel had kapittels en ridderschap bij de regeling ervan betrokken. Het was dus een akte vóór het magische jaar 1375, en mede een grondslag van het consensusrecht van de Staten ten opzichte van het bisschoppelijk bestuur. Het is echter veelbetekenend dat de bekende „compositio“ of „overdracht“, overeenkomst van 1364, het programma van eisen van de standen en een omschrijving van hun rechten tegenover het bisschoppelijk bestuur, na 1375 helemaal niet werd beschouwd als te behoren tot de oorkonden van de Staten. Die overdracht (overeenkomst) van 1364 was alleen onderling tussen de kapittels, Utrecht en Amersfoort gesloten, terwijl de rechten van de Staten juist berustten op hun gezegelde overeenkomsten met de bisschop.

Alle auteurs over de statengeschiedenis, die de „compositio“ van 1364 er bij betrokken, hebben gelijk voor zover die overeenkomst inhoudelijk een belangrijke factor in de voorgeschiedenis van de Staten vormde, maar na 1375 behoorde deze niet tot hun officiële rechtstitels. Over de functie en taakuitoefening van de bisschop kregen de Staten pas in 1517 een

Zwart aangeduid de geestelijke bebouwing van de stad Utrecht op het einde van de middeleeuwen (uit: J. E. A. L. Struick, *Het recht van Trecht, Jaarboek Oud-Utrecht* 1972, pag. 31).

reeks oorkonden onder hun beheer, die zowel betrekking hadden op de inwilliging van hun eisen als op de komst van bisschop Philips van Bourgondië, die via een procedure van afstand (resignatie) van zijn voorganger Frederik van Baden, buiten kapittels en Staten om door de paus was benoemd.

Ook de rechtsgrond van andere onderwerpen, die de auteur bij zijn onderzoeken aantrof en knap analyseerde, is terug te vinden in het corpus van statenoorkonden in het Domarchief, zoals dat omstreeks 1500 op institutionele gronden was bijeengevoegd.

Een sterk gedeelte van het boek wijdt de auteur aan de bemoeiingen van bisschop en Staten met de Lekdijk Bovendams en de Hinderdam. De basisdocumenten zijn de „Lekdiksbrieven“ van 1323, gegeven door de bisschop in samenwerking met de kapittels, het gemene land, en de stad Utrecht, en de oprichtingsoorkonde van de Hinderdam in 1437. Bij de „Lekdiksbrieven“ hoorde een lijst uit 1419 van onderhoudplichtigen en van de breedte der dijkvakken, opge maakt door dijkgraaf Peter van Zuilen. Verdere verbeteringen en verfijningen sinds het midden van de 14e eeuw van het gehele waterschapssysteem in het Nederkwartier waren nodig door de immer problematische, maar onvermijdelijke afwatering op Holland. Zij vormden tevens een element in de handhaving van het territorium. Het lag dus voor de hand, dat de Staten zich controlerend, beleidsmatig en regelend bezig hielden met het bestuur, dat voortvloeide uit de oudste regelingen op dit terrein. Grondslag vormde de overeenkomst van 1363 tussen ruwaard Albrecht van Holland, het hoogheemraadschap Rijnland en „de goede luyden van Utrecht“. Duidelijk is in ieder geval, dat de Staten zich na 1375 daarmee identificeerden en ook deze en de navolgende documenten daarover als hun rechtstitels beschouwden.

In 1363 was de afwatering van Nederstichts water onder betaling helemaal naar het Hollandse Spaarndam mogelijk gemaakt. Dat was een enorme afstand, en bleek eigenlijk alleen voor het „aen 't ende van den lande“ liggende grootwaterschap van Woerden van nut. Voor de rest van west-Utrecht bleef het problematisch. In 1376 werd daarom door hoge Utrechtse geestelijken, edelen en plaatselijke geërfden een college ingesteld voor de watergangen tussen de Hollandse IJssel en de Oude Rijn. Dat was in Hollandse richting, zoals in 1363 in algemene zin mogelijk was gemaakt. De Staten achtten zich meteen de representanten en toezichhouders op dit gemêleerd samengestelde „heemraadschap“. Al snel bleek de afwatering naar de „eigen“ Vecht toch de meest geëigende methode te zijn, in het bijzonder voor de polders en watergangen ten zuiden en westen van de stad Utrecht. Zo waren noch de afwatering, noch het „hoogheemraadschap“ levensvatbaar.

In 1385 hebben daarom de Staten en de plaatselijke geërfden of landgenoten van onder meer Jutphaas en Heikop van de bisschop de bekende toestemming gekregen om de zeer lange en ingewikkelde afwatering van de Heikop of Lange Vliet naar de Vecht bij Breukelen aan te leggen en te onderhouden. Bisschop Frede-

rik van Blankenheim heeft in 1410 de regeling aangevuld.

In al deze instellingsakten van dijk- en afwateringsbeheer werden aan de standen concessies verleend in combinatie met de geërfden/representanten zelf, en werden zij bij het beheer betrokken. Genoemde instellingsakten vormden dus de formele rechtsgrond bij uitstek voor de blijvende betrokkenheid van de Staten bij Lekdijk Bovendam, de Hinderdam, en de Heikop. Van den Hoven (p. 132-134) accentueert het ontbreken van formele bevoegdheden van de staten als zodanig waar het het hoogheemraadschap van de Lekdijk benedendams betrof. Gerechtsheren hadden er de overhand, speciaal de burggraaf van Montfoort. Deze onderhield wel precies geregelde kontakten met de Staten en verscheen er tenslotte zelf ook.

De bemoeiingen met Montfoort, om de leenrechtelijke en politieke verbondenheid van stad en burggraafschap te accentueren, berustten op het feit, dat bisschoppelijke beleningen sinds 1387 bij herhaling in de statenvergadering plaats vonden, en de akten daarvan bij de rechtstitels van de Staten behoorden. Tot zover de rechtsgrond van de bevoegdheden van de Staten.

Vergeleken met het boek van Van den Hoven van Genderen, is er een accentverschuiving mogelijk wat betreft de ontwikkeling naar de uiteindelijke „echte“ statenvergadering. Zeer terecht stelt de auteur, dat in 1426 de term „de drie staten“ voor het eerst wordt gebruikt³⁾. Dat was tijdens het verwarde Utrechtse schisma. De term werd - aldus concludeert Van den Hoven terecht - toen gebruikt door de domdeken in verband met een algemene bestuursregeling in crisistijd, waarbij de Staten werden betrokken. Lezing en bestudering van boek en bronnen van Van den Hoven versterken de indruk, dat sedert het midden van de 14e eeuw, en het grootste gedeelte van de 15e eeuw tot omstreeks 1490 de gezamenlijke vergaderingen van de vijf kapittels als de grondslag en ruggraat gezien moeten worden in de ontwikkeling van de Staten.

Als deze zeer belangrijke kerkelijke adviescolleges van de bisschop-landsheer zich als generaal-kapittel met wereldlijk bestuur bezighielden, assumeerden zij in hun vergaderingen steeds veelvuldiger een of meerdere instellingen, of een of meer edellieden. Dat gebeurde lang vóór de Landbrief van 1375, het institutionele beginpunt van de daarna steeds duidelijker en preciezer wordende taakomschrijving van de Staten.

De wisseling en de frekwentie in de aanwezigheid van allerhande wereldlijke instellingen of personen in het kapittel-generaal, op uitnodiging of op eigen verzoek, waren voorshands afhankelijk van de aard der te behandelen kwesties. Niettemin tekende temidden van de sterk wisselende personen en instellingen van wereldlijke aard, zich meteen de klassieke indeling af van de tweede stand van ridders, en/of de derde stand van stad en steden bij de permanente vergaderingen van de kapittels als vaste kern.

Het blijkt echter, dat bij voorbeeld omstreeks 1408-1411 de samenstelling van het eigenlijke kapittel-generaal wel wat anders is dan men verwacht. De bisschop (Frederik van Blankenheim) zelf is nogal eens aanwezig, en verder verschenen niet alleen de dekens, maar ook de proosten van de Utrechtse kapittels en nogal wat kanunniken, maar lang niet allemaal. Daartegenover zag men toen wel de proosten (van de H. Geestkerk) te Roermond, Culemborg en Leiden (allen tevens Utrechtse kanunniken) regelmatig verschijnen, benevens de proosten van de hoofdkerken elders in het bisdom, zoals de proosten van Deventer, Emmerik, en Arnhem.

Het probleem blijft echter draaien om de vraag, hoe te midden van die ellenlange kapittel-generaallijsten de statenvergaderingen zijn af te zonderen van de gewone vergaderingen van de gezamenlijke kapittels in de periode vóór 1489/90. Van den Hoven van Genderen houdt dit probleem wat op de achtergrond. Hij wilde geen volledig historisch-chronologisch overzicht schrijven. Wil een toekomstige onderzoeker dat echter wél doen, dan is het zoeken naar de criteria, wanneer kapittel-generaalvergaderingen echte statenvergaderingen zijn, nodig.

Volgens drie methoden zijn in die lijsten met kapittel-generaalvergaderingen bijeenkomsten te onderkennen als statenvergaderingen, en daarmee het verloop en de aard van de betrokkenheid van de Staten bij de Stichtse landsheerlijke politiek, vooral chronologisch nauwkeuriger te bepalen terwille van het geschied-verhaal.

Allereerst de kapittel-generaal vermeldingen waar de statenvermeldingen letterlijk bij staan. Zo kan een vergadering van alle drie de standen worden vermoed in een aanduiding als die uit 1383. Er is dan sprake van een „capitulum generale totius patrie de illis de Amersfordia et Langbroec” (kapittel-generaal van het gehele vaderland van het Nedersticht over zaken aangaande Amersfoort en Langbroek). Letterlijk sprake van het kapittel-generaal van de drie staten is er bij voorbeeld in 1449⁴ betreffende Montfoort, en in 1455⁵ in verband met het Utrechtse gildenoproer en de betrekkingen met elect Gijsbrecht van Brederode in verband met de bescherming en verdediging van het Sticht. In 1470 over het ontwerpen van de heffing van een morgengeldbelasting, en in 1477 over

het nieuwe, en beslist niet gewenste bisschoppelijke rechtscollege „De Schyve”, en het afhoren van de Lekdijksrekening. In dit kader is het dan belangrijk te onderkennen, dat in de periode 1483-1485, na de Stichtse plattelandsoorlog, toen het gezag van bisschop David van Bourgondië met harde hand was hersteld, zelfs helemaal geen vergaderingen van het kapittel-generaal werden gehouden.

De tweede mogelijkheid tot het vinden van onderscheid in de lijsten van de kapittelvergaderingen doet zich voor bij onderwerpen, die rechtstreeks voortvloeiden uit de rechten van de Staten, zoals zij die zich sinds 1375 naar zich toe hadden weten te trekken, in het bijzonder rond belastingheffingen. In die gevallen zijn kapittel-generaalvergaderingen vrijwel zeker statenvergaderingen. Toestemming tot belastingheffing door de bisschop, de regeling ervan, en de politiek er omheen was en bleef de voornaamste taak, ja zelfs de bestaansgrond bij uitstek van de Staten. Geschiedenis van de buitengewone directe belastingheffing en van de Staten zijn daarom tot grote hoogte identiek.

De derde mogelijkheid tot het vinden van onderscheid bij de lijsten van kapittel-generaalvergaderingen, doet zich voor als kapittelvergaderingen duidelijk spelen op een tijdstip, dat er ook akten zijn uitgevaardigd op naam van de bisschop en de drie Staten gezamenlijk. Het jaar 1405 levert ons daarvan een sprekend voorbeeld. Bisschop Frederik van Blankenheim en zeven getuigen legden toen tegenover de Staten de eed af, dat Haastrecht en Hagestein tot de Utrechtse kerk behoorden. De akte is ook mede zo interessant, omdat de „klassieke” samenstelling van de Staten, dus zonder de proosten, maar met Amersfoort en een gedetailleerde opgave van de namen van de edelen, er in te vinden is.

De vroegste vermelding van het bestaan van de Staten van Utrecht vindt men aldus ook terug. Dat is in 1354, toen bisschop Jan van Arkel, inderdaad in tegenwoordigheid van de drie standen; de ecclesien, de goede lieden (duidelijk hier: ridders en knechten), en de steden Utrecht, Amersfoort en Rhenen, beloofde het kasteel Ter Eem niet te zullen verpanden, noch daarvandaan uitvallen te zullen doen, zich te houden aan de benoeming van een Utrechts burger als slotvoogd, en met een morgengeldbelasting de verpan-

Gezicht op Utrecht met (v.l.n.r.) onder andere de kerken van St. Jan, St. Pieter, de Dom, Oudmunster, St. Paulus en St. Marie.

Detail van een ets naar H. Verstraelen (1604). Afgebeeld is de situatie van voor 1587. G.A.U. Top.-Hist. Atlas Ba 26.

ding van Eembrugge aan de stad Utrecht af te lossen. Alle elementen van de Staten komen er voor het eerst in samen: de samenstelling, de kwestie van de landsverdediging, de vervreemding van goederen of rechten, de aanstelling van een landsheerlijke functionaris, en de belastingheffing.

Het voorgaande leidt tot de navolgende aanvullende conclusie. Het jaar 1354 is het feitelijke beginpunt van de Staten van Utrecht. Het jaar 1375 is het institutionele beginpunt. Ook vóór 1490 is een scheiding tussen kapittel-generaal en Staten mogelijk. De vergaderingen van de Staten zaten geconcentreerd rond belastingen en landsheerlijke ambten, Lekdijk en Heikop, en alle kwesties die de bisschop daaromheen aantrof of zelf creëerde. De frekwentie van de eigen-

lijke statenvergaderingen lag vermoedelijk iets lager dan Van den Hoven van Genderen in zijn belangrijke boek concludeert. Sinds het laatste decennium van de vijftiende eeuw nam het aantal vergaderingen sterk toe, en kregen de Staten een volledig eigen administratie.

Amersfoort

C. A. van Kalveen

1. Rijksarchief Utrecht, Archief Domkapittel, nr. 36.
2. De akte berust in Archief Domkapittel nr. 3391.
3. De zogenaamde oudste vermelding uit 1374 in het poortboek van Wijk bij Duurstede is gewoon een drukfout in de uitgave van Fruin's Rechtsbronnen kleine steden. In het handschrift staat het jaartal 1474.
4. Archief Domkapittel, notulenboek nr. 1-5, 8 maart 1449.
5. Idem fol. 125v.

BIJ DE NIEUWE OMSLAG

In 1988 stonden de activiteiten in de stad Utrecht in het teken van het gereedkomen van de restauraties van de binnenstadkerken. 1989 zal gewijd zijn aan „150 jaar Spoorwegen“. De Nederlandse Spoorwegen zullen dit onder andere in Utrecht vieren met een grote publieksmanifestatie onder de titel „Treinen door de Tijd“. Deze manifestatie die van 22 juni tot en met 6 augustus gehouden wordt, zal plaatsvinden op het stationsemplacement, het Jaarbeurscomplex en in het Spoorwegmuseum. Het Nederlandse Spoorwegmuseum zal op 7 juni met een geheel vernieuwde opstelling in het gebouw en een uitgebreide expositie van treinen en trams op het buitenterrein de poorten voor het publiek openen.

Ook de stad Utrecht neemt aan de festiviteiten deel. Enkele activiteiten zijn: Een „NS 150 jaar“-wandel-

tocht op 1 juli, het Maliebaanfestival met kermis van 14 juli tot en met 19 juli en een markt in Oude Stijl. Het leek de redactie van het Maandblad Oud-Utrecht daarom een goed idee de trend van vorig jaar door te zetten om de voorkant van het Maandblad te wijden aan de manifestatie van het jaar.

De omslag van deze jaargang wordt dan ook gesierd door een detail van een tekening van Dolf Schuurmans Stekhoven, die door hem in 1988 werd vervaardigd in opdracht van de Nederlandse Spoorwegen. De tekening is gemaakt met als doel te laten zien hoe de uitbreiding van het spoor in de richting noord-oost er uit zal gaan zien, een project dat in de jaren '90 zal worden uitgevoerd.

Redactie

BOEKENSCHOUW

M. Putter e.a., *Een straatje om in Wittevrouwen. De Plantage Utrecht 1888, 58 p. ISBN 90 8002 241 1. Prijs f 12,50.*

De uitgave „Een straatje om in Wittevrouwen“ werd verzorgd door de Wijkgeschiedenisgroep Wittevrouwen. Dit is te merken: chronologisch vanaf 1800 wordt de historie van deze wijk verteld, soms in niet al te fraai Nederlands. Het boekje is geïllustreerd met kaarten en foto's. Storend is het dat er vaak geen relatie bestaat tussen de tekst en de afgebeelde foto. Aardig is wel dat van elke oude foto-opname ook een foto van de moderne situatie is opgenomen. Wat op

de moderne foto's opvalt, is de storende aanwezigheid van geparkeerde auto's. De foto's zijn onduidelijk of te zwart afgedrukt. Dit doet afbreuk aan het kijkgenot. De opsomming van straatnamen op een pagina bracht ook iemand die tot voor kort bewoonster was van deze wijk wel eens in verwarring. Van de geschiedenis van de bewoners horen we weinig. Wie woonden er bijvoorbeeld in de mooie huizen op de F. C. Donderstraat of in de kleine huisjes in de andere straten? Wellicht een idee voor een volgend boekje?

JH

Jos de Meyere, Utrecht op schilderijen. Zes eeuwen topografische voorstellingen van de stad Utrecht. Utrecht, Kwadraat 1988. 331 blz. met illustr. ISBN 90 6481 090 3. Prijs 125,-.

Zoals de ondertitel al weergeeft is het geschilderde bronnenmateriaal van onschatbare waarde voor de bestudering van de topografie van stad en land. Voor Utrecht is dat niet anders. Helaas zijn de onderwer-

bebouwing ter plaatse bijzonder nuttig is. Op pag. 155 blijft er van deze detaillering echter weinig over. Dit is temeer jammer wanneer de afgebeelde schilderijen in Wenen of Kopenhagen hangen.

Een aanvulling kan op grond van archeologische bronnen bij de afbeelding op pag. 235 gegeven worden. De schrijver moet bij het schilderij „Sint Jacobskerk met omgeving” bekennen dat de lokatie van de afgebeelde tuin hem volstrekt onduidelijk is. Bij de op-

pen van het voorhanden materiaal betrekkelijk gering in aantal. De kerken zijn goed vertegenwoordigd, maar waar is het schilderij dat de Oudegracht op andere plaatsen dan in de buurt van het stadhuis weergeeft? Welke schilder heeft zich geroepen gevoeld de Twijnstraat of de Lange Nieuwstraat af te beelden?

Ondanks de vele wensen die de geïnteresseerde kijker zal hebben is er op de schilderijen die Jos de Meyere bij elkaar heeft weten te brengen toch veel te zien. Hierin schuilt helaas een tekortkoming van het boek: wat op de schilderijen te zien is, is door de gebrekkige, veelal te grijs en vaak te kleine reproducties in het boek moeilijk terug te vinden. De prijs van het boek in aanmerking nemend, deze is toch niet gering, zou je hiervan toch meer mogen verwachten. Juist de details zijn immers, mede gezien het feit dat de schrijver niet altijd al te diepgaand op het weergegevene ingaat, voor topografische studie zo belangrijk. Het schilderij „De Ganzenmarkt en Stadhuisbrug” van Joost Cornelisz. Droochsloot is een voorbeeld hiervan. Het schilderij bezit een enorme rijkdom aan detaillering die voor diegene die geïnteresseerd is in de

gravingen rond de Jan Mijenstraat is gebleken dat slechts het perspectief overdreven is, elk huis heeft ter plaatse bestaan, zelfs de opbouw van het huis in het midden is overeenkomstig de werkelijkheid weergegeven (zie afb.). Ondanks de bovengenoemde tekortkomingen is het toch van grote waarde dat zoveel schilderijen in één publicatie samengebracht zijn.

EMK

Kroniek van Nederland. Amsterdam-Brussel, Elsevier, 1987. 1102 blz. met illustr. ISBN 90 10 05932 4. Prijs f 135,-

De p.r.- en reclamecampagne van de drie dikke Elsevier-Kronieken zat zo geheid in elkaar dat geen Nederlander aan het geweld ervan is ontsnapt. In de boekwinkels struikelde je over de stapels, recensie-exemplaren werden met onbekrompen hand uitgedeeld en dezelfde Amsterdamse hoogleraar, J. C. H. Blom, die op de perspresentatie in Nieuwspoort het

woord voerde mocht in NRC-Handelsblad een bespreking plaatsen waarin hij vermeldde dat zijn opgroeiende kinderen er belangstelling voor geschiedenis door hadden gekregen en er uren stil mee waren.

De *Kroniek van Nederland* heb ik systematisch op „Utrecht“ en begrippen daaromheen doorgeploegd. En geen onvertogen woord gevonden. De deskundigheid van de vele medewerkers staat daar garant voor. Voorin staan ze allemaal genoemd, en er zijn er verscheidenen bij die hun Utrechtse sporen al verdiend hebben. Alleen, al ploegend stelde ik vast dat de index op geen stukken na volledig is. Zo word ik verwzen naar (b.v.) p. 86, en dan weer naar 94, terwijl de pagina's 87, 89, 92 en 93 ook telkens Utrecht vermelden. Praktisch alle eerste 150 bladzijden zijn voor stad en provincie relevant.

De opzet van de *Kronieken* - een Duitse vondst, hier konsekwenter uitgewerkt - veronderstel ik bekend. Geschiedenis wordt gepresenteerd als kranten-nieuws. Dat heeft in het begin wel iets leuks („Oldenbarneveldt krijgt doodstraf“). Tot de beul: „Maak het kort“: maar op den duur wil je toch weer mensentaal. En hoe de grote lijn te vinden in die berg van ongeordende nieuwsfeiten? Door onder de trefwoorden te kijken en ze door het hele boek te volgen? Het valt te proberen, en misschien lukt het in een of ander geval. Maar: volhouden en . . . vertrouwen op de index betekent dat wel.

Laat ik een paar pluspunten noemen van deze „dikste krant van Nederland“. Ten eerste beperkt het boek zich in de ruim 3.000 artikelen niet tot de politieke en militaire gebeurlijkheden. De sociale geschiedenis en de culturele aspecten in de brede zin van het woord

krijgen veel aandacht. Voor Utrecht noteerde ik: de bouw van het Rietveld-Schröderhuis (1925), de brand van het C.S.-Utrecht (1938), en de totstandkoming van het Muziekcentrum Vredenburg (1979). Verder is het werk rijk geïllustreerd met gemiddeld zo'n drie tot vier plaatjes op een dubbele pagina, en vaak onbekende. Bij zo'n massa afbeeldingen moet er wel eens iets mis gaan. Bij een tamelijk uitvoerig stuk over de renaissance-toren van Pasqualini in IJsselstein (p. 244) staat een foto afgedrukt van de neogotische toren van Tepe uit 1887 in dezelfde stad. Ook is er niemand in de staf opgenomen geweest die drie woorden Latijn kon lezen. Op blz. 1039 staat *captive* waar *captivi* had moeten staan. Dat het geen drukfout is bewijst de persinformatie van de uitgever waarin dezelfde fout staat. v. S.

maandblad oud-utrecht

62e jaargang nr. 2 - februari 1989

Vereniging Oud-Utrecht

Voorzitter:

H. H. W. Kernkamp, Prins Hendriklaan 77
3583 EG Utrecht, tel. 03465-7 09 40 (privé)

Secretaris:

A. Pietersma
Alex. Numankade 199
3572 KW Utrecht
tel. (030) 73 66 64

Penningmeester:

H. J. Jurriëns, Cicerolaan 10
3584 AK Utrecht, girorekening 575520

Contributie: f 47,-

C.J.P.-houders: f 30,-; 65+ f 41,-.

Ledenadministratie:

Mw. C. de Leeuw
Sophialaan 1, 3542 AR Utrecht
tel. (03465) 7 09 40

Excursiecommissie:

Mw. M. Dolfin
Harz 92, 3524 DC Utrecht
tel. (030) 89 06 13.

Redactie:

J. W. G. Haverkamp, E. M. Kylstra, G. J. Röhrner, A. H. M. van Schaik.

Redactie-adres:

Alex. Numankade 199
3572 KW Utrecht, tel. (030) 73 66 54
I.S.S.N.: 0030-6738
Afbeelding omslag:
D. Schuurmans Stekhoven.

HARTELIJK DANK

aan de ruim zestig leden die er ook dit jaar weer voor hebben gezorgd dat jaarboek en kroniek de brievenbussen binnengleden. Meer dan 1400 exemplaren! De hele operatie werd geleid door de heer H. J. Slot, die ontelbare vrije uren voor de vereniging heeft opgeofferd. Onze dank gaat daarom ook met name naar hem uit.

Het bestuur

AANGEBODEN

Tegen elk aannemelijk bod aangeboden jaargangen Maandblad Oud-Utrecht en Jaarboeken Oud-Utrecht 1978 t/m 1988, inclusief Archeologische Kroniek 1980-1984.

Opgaven aan de secretaris, drs A. Pietersma, Alex. Numankade 199, 3572 KW Utrecht, tel. 030-73 66 64.

DE KUNSTSCHILDER LAMBERT SIMON (1909-1987). DE JONGSTE UIT DE JONGERENCLUB VAN DE GEMEENSCHAP

In zijn hier en daar badinerend overzicht van de beeldende kunst in Utrecht sinds 1900 voert Jan Juffermans nogal wat kunstenaars op die ofwel de Domstad de rug toekeerden en haar met stille trom verlieten, ofwel tegen de verdrukking van dufheid en provincialisme in, of zelfs geboeid door het eigen karakter van de stad, haar trouw bleven³). Voor de uit Den Helder afkomstige Joannes Baptist Lambert Simon - *Simon* is de familienaam - geldt dat hij rond 1930 naar Utrecht kwam en er tot zijn dood in oktober 1987 heeft gewoond. Hij wordt dan ook overal terecht een „Utrechtse kunstenaar“ genoemd. Zijn motief om zich hier te vestigen is duidelijk: hij wist van de kring rond het maandblad *De Gemeenschap* (1925-1941), van de concerten en de schrijvers, het toneel en de beeldende kunstenaars en een verblijf in Parijs aan het eind van de jaren twintig had hem geleerd dat hij de stimulans van het artistieke vriendenverkeer moeilijk kon missen. Dat is waarom Simon kwam. De reden waarom hij er bleef is eenvoudig dat hij „bleef hangen“. Hij vond dat zijn liefde voor Utrecht niet met gelijke genegenheid werd beantwoord. Zijn opdrachten kwamen voor het overgrote deel van buiten de stad en zelfs van buiten de provincie. Ook voor het overige voelde hij zich niet echt in het stedelijke kunstleven ingeschakeld, al was hij ook lid van *Kunstliefde* en deed hij mee aan de Kunstmarkt. „Ik woon niet echt in Utrecht“ zei hij in een interview²). Een krasse uitspraak voor iemand die er bijna zestig jaar zijn domicilie heeft gehad, maar de stad vooral waardeerde om haar centrale ligging. De rijke productie van Lambert Simon, zijn veelzijdigheid als kunstenaar en zijn controversiële stellingnames, daarbij het feit dat hij de laatste vertegenwoordiger was van de roemruchte Gemeenschap-bent, rechtvaardigen aandacht voor zijn levensloop.

Een echte Nieuwe-Dieper

Lambert Simon was een autodidact, een feit waarop hij zelf niet zonder een zekere trots herhaaldelijk heeft gewezen. Wellicht het meeste heeft hij opgestoken van zijn artistiek aangelegde maar ook strenge vader. Deze had in Den Helder aanvankelijk een steenhouwerij en later een handel in bouwmaterialen. Voor zijn zoon Lambert, geboren op 20 juli 1909, had hij een soortgelijke loopbaan op het oog. Maar het jongetje ontwikkelde al spoedig uitgesproken kunstzinnige kwaliteiten: „Tekenen deed ik al toen ik vier was, op de deksel van m'n blokkendoos“, vertelde hij later³). Geruime tijd hield zijn vader een volledig op de kunst gerichte keuze tegen. Hij vond dat de jongen eerst moest bewijzen dat hij als ambachtsman zijn brood

kon verdienen, reden waarom hij zijn zoon in de zaak opnam. Dat bleek al snel een verstandige en vooruitziende maatregel, want toen vader Simon ziek werd, kon Lambert het bedrijf blijven runnen. Hij heeft dat ongeveer een jaarlang volgehouden. Dat moet geweest zijn in of rond 1927.

Voor wie goed kijkt, zijn in zijn werk de sporen van zijn Helderse geboorte wel aan te wijzen. Zo hield hij een voorkeur voor het water en liefde voor maritieme onderwerpen. Begin 1952 genoot hij enige tijd gastvrijheid aan boord van een marineschip, waar de ambiance hem inspireerde tot verscheidene zeegezichten en nautische taferelen, zij het nauwelijks „Marine“ in de strikte zin van het woord. Een en ander daarvan werd in het Stedelijk Museum in Amsterdam tentoongesteld. Ook later is Simon zich als „een echte Nieuwe-Dieper“ blijven beschouwen. En reeds in zijn jeugd sloot hij vriendschap met zijn geïmmigreerde stadgenoot Anthony van Kampen (1911), de journalist en wereldreiziger, die later zijn kennismaking met Lambert Simon in zijn memoires zou beschrijven⁴). De goede relatie met Van Kampen duurde levenslang. De jonge schrijver had niet alleen bewondering voor de schilderkunst van Simon, hij was ook gefascineerd door zijn belezenheid en zijn welbespraaktheid. Hij typeerde het karakter van de jonge kunstenaar als turbulent, boeiend, overkritisch, tegen alles en iedereen protesterend, onzakelijk, zeer praatgraag en zelden zelf tot luisteren bereid. In 1969 opende Van Kampen de overzichtstentoonstelling die bij gelegenheid van de zestigste verjaardag van de schilder in *Kunstliefde* werd gehouden. Bij dezelfde gelegenheid herinnerde Simon zich het a-culturele karakter van zijn geboortestad: „Daar had je inderdaad niks. Je had er alleen wel mooi licht, licht dat aan drie kanten door de waterdamp werd gefilterd“⁵).

Toen zijn vader was hersteld, mocht Lambert een tijdje met vakantie. Hij wist onmiddellijk waar hij die zou gaan doorbrengen: in Parijs. Hij verbleef daar vanaf zijn achttiende tot ongeveer zijn twintigste. De precieze chronologie is uit de met Simon gehouden interviews niet vast te stellen, hij is daarin niet erg nauwkeurig, maar het moet in de jaren tussen 1927-1929 zijn geweest. Jaren die beslissend waren voor de ontwikkeling van zijn kunstenaarschap. Hij leeft er min of meer „en bohème“ en steekt er veel op van de groep die destijds bekend stond als de „Ecole de Paris“; in een interview noemt hij de mensen van wie hij daar het schilderen heeft geleerd de „constructivisten“. Hier komt hij tot de definitieve overtuiging dat zijn bestemming ligt in het kunstenaarschap. Ergens in de *Galerie de France* leest hij de naam van Otto van Rees, die al vanaf 1904 met tussenpozen in Parijs had

gewoond. Omdat dit de enige Nederlander in de stad was die hij kende, besloot Simon hem te gaan opzoeken. Hij maakte kennis met Van Rees en werd door hem in contact gebracht met de groep kunstenaars en auteurs rond het maandblad *De Gemeenschap*⁶⁾.

Bij De Gemeenschap onder dak

Over het exacte tijdstip waarop hij zich in Utrecht vestigde bestaat enige onzekerheid. Volgens sommige inlichtingen is hij eerst nog teruggekeerd naar Den Helder en daar afgekeurd voor de militaire dienst. Pas daarna zou hij zijn verhuisd. In gesprekken is Simon zelf ook niet nauwkeurig. Ergens zegt hij „tot 1930” in Parijs te hebben gebivakkeerd (UN 14 sept. 1935), elders staat dat hij „in de twintig” was bij zijn aankomst in Utrecht. Dat moet dan 21, hooguit 22 zijn geweest, dus in de tweede helft van 1930 of in 1931. Ook over de eerste Utrechtse adressen staat niet alles precies vast. Het ligt voor de hand dat hij zich gedurende de eerste maanden heeft moeten behelpen. Alvorens onderdak te krijgen in het huis van de Gemeenschap-mensen - Oudegracht 55 - (hij woonde er o.m. met Gerrit Rietveld, voor wie hij de deurwaarder van de deur hield, een dienst die Rietveld op zijn beurt ook aan Simon bewees), heeft hij enige tijd een kamer gehad aan de Maliebaan nabij de Maliestraat. Na de periode aan de Gracht heeft hij zeker nog 'n jaar of vijf gewoond aan de Nieuwe Kade in Wijk C, niet ver van zijn vorige adres.

De jongerenclub die *De Gemeenschap* vormde (Jan Engelman was met zijn dertig jaar de oudste, de Kuitenbrouwers waren in 1930 29 en 26, Van Duinkerken was 27) nam deze jongere kunstenaar in hun midden op, zonder dat hij er overigens een rol van betekenis te spelen kreeg⁷⁾. Nadat de echtgenote uit een zeer kortstondig eerste huwelijk was overleden, trouwde hij in 1940 met de 10 jaar jongere C. G. A. (Ineke) van Aelst. Het echtpaar betrok het huis Alexander Numankade 17, aan de Noordkant van de stad. In enkele doorgebroken kamers op de bovenverdieping richtte hij zijn atelier in. Hij zou er veertig jaar wonen.

Op dat moment had Lambert Simon in stad en land en zelfs daarbuiten al naam gemaakt als schilder. Zo had hij in 1931, kort na zijn vestiging in Utrecht, zijn eerste tentoonstelling gehad in het zaaltje van de uit Groningen afkomstige kunstenaar en kunsthandelaar Willy Wagenaar, aan de Nieuwegracht. Dezelfde ondernemende man, die de Utrechtse surrealisten om zich heen verzamelde, stichtte in 1934 een opleiding die hij de „Vrije Academie” noemde, waar ook Lambert Simon enige tijd les heeft gegeven. Daarna volgen in de jaren dertig nog verscheidene exposities. Zo was hij onder meer present op de wereldtentoonstelling in Parijs (1937) waar hij met een gouden en een zilveren medaille werd onderscheiden. Twee jaar eerder had Jan Engelman een schilderijtentoonstelling van Lambert Simon geopend in het „Instituut voor kerkelijke kunst” aan de Vondelstraat 158 in Amsterdam, waar zijn werk van 1 tot 20 november 1935 te zien was. Op de uitnodiging stond een kruiswegstatie

afgebeeld uit een reeks in de O.L. Vrouwekerk te Bilt-hoven, die hij in 1932 had voltooid. Tien jaar later zou hij in dezelfde kerk een muurschildering aanbrengen van de apostel Judas Thaddeüs. Wie hem in deze vooroorlogse jaren nauwgezet volgde en kritiseerde was de al genoemde, invloedrijke kunstredacteur Jan Engelman. Hij stelde vast dat de invloed van de „Franse kleuren” geleidelijk afnam en dat Simons vormen vaster werden. En in 1940, toen de schilder de uitbundige, barok aandoende engelen met muziek-instrumenten en zangbladen had aangebracht op de muren van de Kerkmuziekschool aan de Plompetoren-gracht, schreef Engelman over „vermicelli-handen” en te veel maniërisme in gebaren en kophoudingen, terwijl hij gelijktijdig de tekenbekwaamheid, de sierlijkheid en de virtuositeit in het bepalen van de afstandswerking bewonderde. Het interieur van kapel en aula van de school geeft een representatief en vol-dragen voorbeeld van Simons jeugdwerk. Het is een vakkundig en decoratief soort neo-barok, waarvan hij later zal zeggen het zo niet meer te kunnen. Een ander technisch-knap staaltje, eveneens uit 1940, betrof een muurschildering in het Haagse restaurant *Het Gouden Hooft*, waar hij een wand van de bovenzaal moest decoreren. Het werd een tafereel met de aan-

In *De Tijd* van 20 november 1947 stond dit zelfportret van Lambert Simon. Het onderschrift luidde: „Onze tekenaar werd vader van een tweeling en is 'n beetje in de war”. Op de tekening zijn o.m. het (Russische) VETO te herkennen en de koppen van Beel en Romme.

De omslag van het programmaboekje bij de viering van Honderd Jaar Kromstaf in 1953. Simon tekent de staf van het Aartsbisdom Utrecht hoog boven die van de toenmalige vier suffragaan-bisdommen uit.

komst van stadhouder Frederik Hendrik bij het Huis ten Bosch: een scène met veel krijgsvolk, wapperende banieren en statiedames rond Amalia van Solms. Een langgerekt, laag muurvlak dat weinig gunstig was omlijst, had hij met professionele verve tot een kunstwerk omgetoverd.

Eerder wellicht dan een groot en oorspronkelijk kunstenaar was Simon een kundig vakman die „probleemgevallen“ als de boven genoemde tot ieders tevredenheid kon oplossen.

Bij Meijers culturele elite

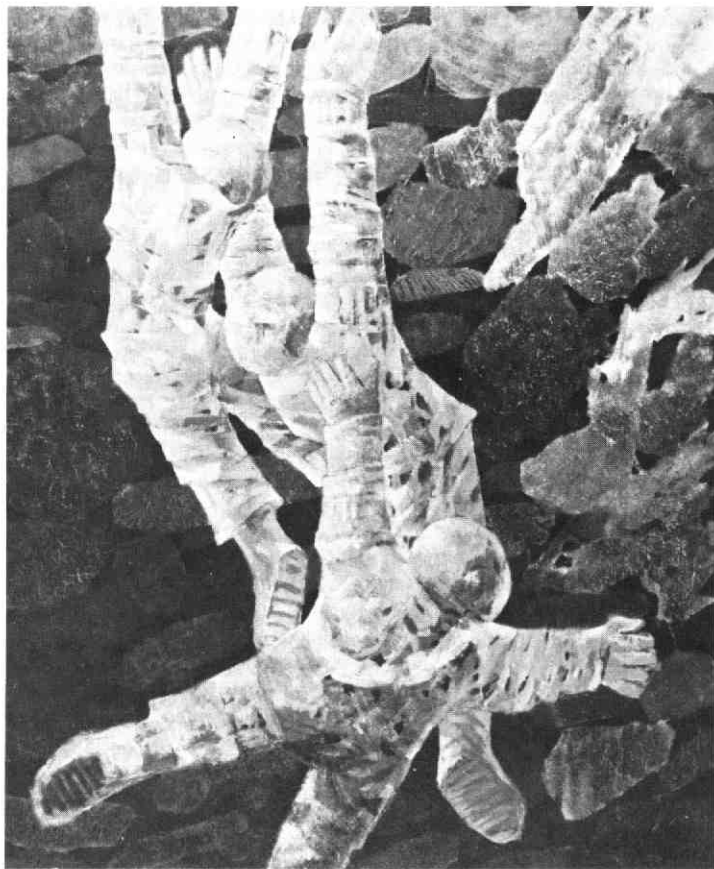
Dat Lambert Simon op allerlei punten door de mannen van *De Gemeenschap* is beïnvloed, blijkt uit een interview dat J. Janzen met hem had en dat werd gepubliceerd in het *Utrechtsch Nieuwsblad* van 14 september 1935. Daarin klaagt hij erover dat er „geen gemeenschap meer“ is, die haar eigen kunstenaars draagt. En daarmee is nog niet alles gezegd, want de gemeenschap werpt ze zelfs uit. Terwijl kunstenaars toch ook maar „heel gewone mensen zijn, die niet graag hun bier, hun cognac of sigaret zouden missen.“ Verder spreekt hij over „het technische waarin de menselijkheid wordt vergeten“, over „de wereld

van tegenwoordig“, die hij maar het liefst vergeet als hij schildert, over „de hele politiek, die naar vuile olie stinkt, en altijd weer om de olie draait“ en „de magnaten“ die er uitsluitend commerciële denkbeelden op nahouden. Dit alles is ideeëngoed dat met regelmaat in *De Gemeenschap* wordt gespuid, in zijn meest felle en rancuneuze vorm door Albert Kuyle in diens Hagelrubriek⁸).

De nieuwkomer, bovendien een jaar of vijf jonger dan de rest, heeft deze ideeën veeleer van anderen - ergens noemt hij met name Kuyle - overgenomen, dan dat hij ze zelf heeft geformuleerd. Dat de invloed van de beide Kuitenbrouwers groot is geweest, blijkt uit het feit dat hij, net als Albert Kuyle, terecht is gekomen in *Zwart* (later: *Nationaal Front*, de fascistische en anti-semitische partij die door haar radicalisme de NSB de wind uit de zeilen wilde nemen. Simon werd er lid van een van de adviserende organen, de *Culturele Kamer*, en maakte daarmee deel uit van Meijers elite. Tot zijn mede-„Kamerleden“ behoorden o.m. de architecten Willem Maas, C. van Moorsel en A. J. Kropholler, de kunstschilder Frans Dony en de graficus Charles Nijpels. Allen onder de bezieling van de zonderlinge fascistische priester Wouter Lutkie, met wie Simon ook na de oorlog nog contact heeft onderhouden. Opvallend is dat nogal wat katholieke kunstenaars en min of meer artistiek begaafde intellectuelen in dit milieu terecht kwamen⁹). Gedurende de eerste na-oorlogse jaren zouden dan ook katholieke instanties, die tot en met het episcopaat een houding van „vergeten en vergeven“ voorstonden, velen van de voormalige Meijer-aanhangers weer aan het werk helpen of aan het werk houden.

Katholiek maeceanaat

Ook Lambert Simon kwam na 1945 in dit katholieke opvangnet terecht, of beter: hij werd er opnieuw in opgenomen zonder dat zijn politieke escapades hem werden nagedragen. Immers: al voor de oorlog had hij zijn sporen verdiend, en in de fase van herstel en wederopbouw viel er voor een kunstenaar die in de kracht van zijn leven was, heel wat te doen. In de eerste periode na de oorlog wees veel erop dat het eenvoudig tot een herstel van de vroegere maatschappelijke verhoudingen zou komen, waarin het kerkelijke leven opnieuw zijn prominente positie zou gaan innemen. Zo werden er tot rond 1960 talrijke nieuwe kerken en in de sfeer van het kerkelijke opgenomen gebouwen neergezet. Architecten, beeldhouwers en schilders profiteerden volop van dit katholieke maeceanaat, zij het dat de beide laatst genoemde categorieën voor nogal wat bouwpastoors de sluitpost op hun begroting vormden. Wat ter ere Gods gebede moest dikwijls op een koopje. Ook Lambert Simon heeft dit ondervonden, en zo was het in de jaren veertig en vijftig voor hem en zijn gezin, waarin tussen 1941 en 1947 zes kinderen werden geboren, bepaald geen vetpot. Er was veel vindingrijkheid nodig en alle zeilen moesten worden bijgezet om aan het eten te blijven.

*Het schilderij *De vallende astronauten*, waarmee Lambert Simon in 1971 de B. J. Kerkhof-prijs won.*

Op zondag 23 juni 1946 werd in het Olympisch Stadion het zesde eeuwfeest gevierd van het Amsterdamse Sacrament van Mirakel. Op het grote veld stonden op de vier hoeken dominerende evangelisten-figures opgesteld, die door Lambert Simon waren vervaardigd. De beelden waren zo'n 4½ meter hoog en stonden op zuilen van elk acht meter. Bij dezelfde gelegenheid beschilderde hij de zuilen van het intieme Begijnhofkerkje, dat een van de brandpunten van de herdenkingsplechtigheden was.

Ook de katholieke media kwamen na de oorlog terug. Albert Kuyle kreeg met meerdere ex-Fronters, direct weer kansen in het jezuïeten-weekblad *De Linie*, en Lambert Simon werd door de voormalige rechtse revolutionair mr Jan Derks uitgenodigd om politieke prenten te tekenen in het dagblad *De Tijd*. Hij heeft dat altijd onder tijdsdruk staande werk drie jaar volgehouden, van 1946 tot 1949. De tekeningen zijn typerend voor de jaren van de Koude Oorlog: ze hebben veelal een anti-communistische strekking, en voor zover ze betrekking hebben op de binnenlandse politiek verdedigen ze de confessionele standpunten. De tekenaar merkte in deze jaren dat zijn kracht veeleer lag in de sfeer van het monumentale dan in het tekenen van spotprenten. Bovendien was hij voor dit soort bindingen te veel een vrije vogel.

Dat kwam ook aan het licht toen hij het directeur-schap op zich nam van de in 1947 opgerichte Acade-

mie St. Joost in Breda, bestemd voor de opleiding van beeldende en ambachtelijke kunstenaars. Van deze middelbare kunstnijverheidsschool was Simon één jaar directeur, in 1949-1950. Hij verhuisde er niet voor uit Utrecht, wat achteraf verstandig bleek, want aan het eind van dat schooljaar hield hij het voor gezien. Intussen bleven de kerkelijke opdrachten binnenkomen, vooral uit de beide Noordelijke bisdommen Utrecht en Haarlem. Zo vervaardigde hij in de stad Utrecht de kruisweg in de H. Hartkerk (Oudwijk), en de eenvoudige maar gave glazen in de in basiliekstijl gebouwde St. Dominicuskerk (Oog in Al). De beide genoemde projecten dateren uit 1951. Voor de Arnhemse Walburgiskerk schilderde hij een voornaam Christusikoon (1952), en in de Nijmeegse Carmelkerk vervaardigde hij de concha-schildering van een *Majestas Domini* naar Byzantijnse voorbeelden (1954). Eenzelfde soort muurschildering bracht hij aan in de nieuw gebouwde kerk van Helpman (Groningen): de Salvator met Mozes en Elia en Petrus en Johannes (1952). Dit Tabor-tafereel deed hij nog eens opnieuw in de Salvatorkerk aan de Pionstraat in Utrecht, waar het door latere gebruikers van het gebouw is overgeschilderd.

Op initiatief van het Utrechts kathedraal kapittel kreeg Simon opdracht twee portretten te vervaardigen van kardinaal De Jong. Toen deze in de zomer van 1955 te Amersfoort voor de schilder poseerde,

was hij ziek en in zijn nadagen. Tijdens een van die sessies gebeurde het dat hij bij het poseren in slaap viel. De beide portretten zijn wat star en niet erg flatteus uitgevallen. Afgezien van de specifieke moeilijkheden van deze opdracht, lag Simon's kracht in het algemeen niet in het portret¹⁰). Monumentaal zijn de vier ramen in de dekenale Antoniuskerk aan de Graafseweg te Nijmegen, die hij aan het eind van 1959 en begin 1960 vervaardigde. Daarin staan eucharistische symbolen en taferelen centraal en weer werd de „byzantijns aandoende“ stijl ervan opgemerkt. Maar het waren niet alleen dit soort grote projecten waarin de religieuze kunstenaar zich uitte. Hij deed dat ook in minder aanzienlijke werkstukken, tot aan communieprentjes en een *Handleiding voor het vervaardigen van Kerstkribbefiguren* uit triplex toe. Dat alles steeds in het kader van nationale en internationale katholieke kunstenaarsverenigingen: de Algemene R.K. Kunstenaarsvereniging en het SIAC (Secretariat international des artistes catholiques), onderafdeling van *Pax Romana*, een verband van katholieke academici, kunstenaars en studenten.

Een permanente vernieuwer

In de loop van de jaren zestig begonnen onder invloed van allerlei ontwikkelingen de kerkelijke opdrachten terug te lopen. Waar ze verstrekt werden, was Lambert Simon er nog wel bij, maar voor het overige moest hij de bakens gaan verzetten. Tot in zijn laatste jaren bleef hij zichzelf vernieuwen, niet alleen naar onderwerpen en technieken, maar ook naar aanpak en stijl. „Simon blijft verrassen“ heette het bij elke expositie. Men leest ook het woord „comeback“, en rond zijn zestigste verjaardag: „Lambert Simon in een nieuwe fase“.

De eerste profane opdrachten lopen nog gelijk op met de religieuze projecten. Het zijn de grote siervenster in het nieuwe warenhuis van Vroom en Dreesmann te Nijmegen. Op de roltrappen, in 1951 een modern snufje, schilderde hij voorstellingen uit Karel ende Elegast en de geschiedenis van prins Willem die bij Nij-

megen zijn gezelschap kwijtraakte en dankzij het luiden van de Stevensklokken weer op de goede weg kwam. In dezelfde stad vulde hij in 1955 een gangmuur van de nieuwe medische faculteit: een cyclus met de zwerftochten van Odysseus, over een lengte van 93 meter. „Met de medicijnenstudie heeft dat niets te maken, maar die kerels willen tussen hun colleges door ook wel eens iets anders zien“, commentarieerde hij. Zo bracht hij schilderijen aan in de UTS van Wormerveer (de tekens van de Dierenriem), het ziekenhuis van Deventer, het gemeentelijk gymnasium te Breda, het raadhuis in Grave, het Bonifatiuslyceum in Utrecht, alles bijeen tussen de twintig en de dertig projecten¹¹). Met hetzelfde gemak vervaardigde hij keramiek, mozaïeken en vlakglasmozaïeken.

In 1966 stelt de kritiek eenstemmig vast dat in *De Reiger* in Utrecht, waar een expositie van zijn werk is ingericht, een nieuwe Simon te zien is. Zijn decoratief-monumentaal werk kon hij hier uiteraard niet tonen. Wat hier te zien was, waren de resultaten van drie jaar schilderen in vrije trant en op kleine formaten. Hij hanteert daarbij tevens nieuwe vormen, die dynamisch en klassiek tegelijk zijn. Men stelt vast dat hij losgeko-

men lijkt te zijn van zijn vaste schilderkunstige idioom en dat hij zich technisch en thematisch onafhankelijk is gaan opstellen. Hoewel Simon nooit stil is blijven staan, lijkt het duidelijk dat rond 1965 een soort keerpunt in zijn ontwikkeling als kunstenaar heeft plaatsgehad. Bij gelegenheid van zijn zestigste verjaardag in 1969 organiseert het *Genootschap Kunstliefde* een expositie voor zijn medelid en bij zijn zeventigste wordt hij gehuldigd met een tentoonstelling in het atelier van de edelsmid Jan Noyons aan de Biltstraat. Bij die gelegenheid was er nog nauwelijks religieuze kunst in de strikte zin van het woord te zien. De onderwerpen waren alle ontleend aan klassieke, mythologische en literaire gegevens, soms ook aan hedendaagse verschijnselen. Zo was er zijn *Vallende astronauten* te zien, het fascinerende schilderij waarmee hij eerder (1971) de Bernard Johan Kerkhof-prijs had gewonnen. Die onderscheiding had hem echt deugd gedaan,

Een foto bij de tentoonstelling rond Lambert Simons zeventigste verjaardag in 1979. De schilder staat er tussen de beeldhouwer Pieter d'Hont (l) en de edelsmid Jan Noyons, in wiens atelier de expositie werd gehouden.

mede omdat de man naar wie ze genoemd was - oud-voorzitter van *Kunstliefde* - destijds, bij Simons eerste expositie bij Willy Wagenaar, de eerste was geweest die een schilderij van hem kocht. Hier werd in zekere zin voor Lambert Simon de Utrechtse cirkel gesloten.

In 1982 moest Simon verhuizen naar het huis Wichmannlaan 31. Hij miste daar zijn grote atelier, en ook door zijn slechter wordende gezondheid, die een ingrijpende operatie noodzakelijk maakte, ging zijn productie achteruit. Op 10 oktober 1987 overleed hij in het St. Antoniusziekenhuis te Nieuwegein.

Een individualist

De kunstenaar Lambert Simon zat artistiek gesproken nergens aan vast, niet aan een stijl en niet aan een techniek en evenmin aan een thematiek. Zijn zucht naar vrijheid en zijn ambachtelijke veelzijdigheid vielen iedereen op. De ontwikkeling die hij doormaakte, liep van de neo-barokke versieringen naar impressionistische, surrealistische en zelfs abstracte beelden¹²). Maar hij kende en verkende niet alleen de techniek en de stijlvormen, hij verstond ook de taal van beelden en symbolen. Steeds had hij de beste kunsthistorische en iconografische naslagwerken onder handbereik. Zo zat hij om thema's nooit verlegen. „In elke drie zinnen van de bijbel zit een schilderij” zei hij in een radio-interview met Jan Starink in 1979. Zijn reservoir was echter niet alleen bijbels en religieus, hij zocht het in elke bron die de traditie hem bood. Het was dus in beginsel onuitputtelijk.

Als karakter was Lambert Simon emotioneel, welbespraakt, vaak agressief, en daarmee niet gemakkelijk in de omgang. Ironie en sarcasme waren nogal eens zijn wapens, en het woord „weerbarstig” keert geregeld terug bij mensen die hem willen typeren. Bovendien deelde hij in zijn jonge jaren de rechts-radicalen denkbeelden die onder katholieke kunstenaars, veelal uit politieke naïviteit, tamelijk algemeen opgeld deden.

Veel echte vrienden heeft hij in zijn leven niet gemaakt: hij was er, als autodidact, teveel een individualist voor. En een minnaar van Utrecht is hij dus nooit geworden¹³). Misschien is dat mede een reden geweest waarom ervoor is gekozen hem te begraven op het stille kerkhof van Kortenhoef. De pastorkunsthistoricus dr Gerard Wellen sprak in het gedachteniswoord over het visioen van de stad die niet door mensenhanden is gemaakt, maar die een gave Gods is. En over Simons raam in de kerk van Kortenhoef, waarin hij de verrezene Christus had afgebeeld. Daarop wilde hij het zicht houden.

Ton H. M. van Schaik

Noten

1. Jan Juffermans, *Met stille trom. Beeldende kunst en Utrecht sinds 1900* (Utrecht/Antwerpen, 1976).
2. *Nieuw Utrechts Dagblad*, za. 17 november 1956. Serie „Kunstenaars in hun atelier”.
3. *De Tijd*, za. 26 oktober 1957.

4. Anthony van Kampen, *Kijken over de kim. Uit het leven van een schrijver-avonturier* (Bussum, 1982) 38-39.
5. *Utrechts Nieuwsblad*, 2 november 1969; *Het Centrum*, 30 oktober 1969.
6. Simon ontmoette Otto van Rees wellicht bij gelegenheid van diens expositie in de Galerie Povolutzky, Rue Bonaparte 13, in april-mei 1929. vgl. *Otto en Adya van Rees. Leven en werk tot 1934. Catalogus van de tentoonstelling in het Centraal Museum te Utrecht* (Utrecht, 1975) 48. Lambert Simon vertelt over de rol die Otto van Rees in zijn carrière speelde in een interview met Dick A. van Ruler in het *Utrechts Nieuwsblad*, 2 november 1969.
7. Het literair-historische overzichtswerk van Harry Scholten, *Aspecten van het tijdschrift De Gemeenschap* (Baarn, 1978) noemt Lambert Simon in het geheel niet. Harrie Kapteijns neemt hem in zijn essay *Het Maandblad De Gemeenschap. Intenties en aspecten* (Utrecht, 1964) op in de lijst van beeldende kunstenaars van wie in het maandblad werk is gepubliceerd (179). In het Schrijversprentenboek *De Gemeenschap* (’s-Gravenhage, 1986) worden enkele omslagen, vignetten en tekeningen van Simons hand gereproduceerd. (49, 61, 67, 75, 82). Tevens is hij hier te zien op een drietal foto's, en wel in het atelier aan de Oudegracht 55 in het begin van de jaren dertig. De foto's zijn vermoedelijk bij één gelegenheid genomen. (o.c., 51, 76 en 83). Ook is Simon te zien op het *tableau de la troupe* in het Utrechtse etablissement *De Dietsche* waar op 23 februari 1935 het tienjarig bestaan van het „maandschrift” werd gevierd. Lambert Simon staat er tussen A. van Domburg en H. Marsman. (o.c., 68).
8. Over de figuur van Albert Kuyle (= Louis M. A. Kuitenbrouwer, 1904-1958) zie o.m. L. M. H. Joosten, *Katholiek en fascisme in Nederland 1920-1940* (Hilversum/Antwerpen, 1964) passim. Simon kwam ook meer dan eens met Kuyle in conflict, met name over geldkwesties. Briefwisseling hierover bevindt zich in het persoonlijk archief van L. S.
9. J. L. Schippers, *Zwart en Nationaal Front. Latin oriented right-radicalism in the Netherlands (1922-1946)* (Rotterdam, 1986) 234. In december 1941 werd Nationaal Front door de bezetters ontbonden. Simon heeft zich, blijkens bevestiging van ontvangst van de intentieverklaring in zijn persoonlijk archief, willen laten inschrijven bij de in 1941 door de Duitsers opgerichte *Nederlandsche Kultuurkamer*. Omdat hij weigerde de bij het Aanmeldingsformulier gevoegde „Ariërverklaring” te ondertekenen is die inschrijving niet doorgegaan. Controle bij het RIOD te Amsterdam heeft dit bevestigd. Een opdracht die de Duitsers voor hem in portefeuille hadden, heeft hij geweigerd met de motivering dat hij zich hiertoe niet „gedisponneerd” voelde. Als protest tegen de jodenvervolgving noemde hij zijn op 6 januari 1945 geboren dochter „Esther”, een naam die in eerste instantie door de Utrechtse Burgerlijke Stand niet werd geaccepteerd.
10. Vgl. *Analecta Aartsbisdom Utrecht* XXVIII (1955) nr. 9 (sept.) 103-104. In hetzelfde nummer zijn de beide portretten gereproduceerd.
11. In het archief-Lambert Simon te Utrecht berust een lijst met enkele data en een overzicht van zijn werk, vermoedelijk samengesteld in 1979. Ze geeft een opsomming van ongeveer 25 muurschilderingen, 20 beglazingen, 20 werkstukken gerangschikt onder „keramiek-mozaïek-vlagglasmozaïek”, 3 plastieken en 4 decors, waaronder

dat voor het Willibrordspel in Utrecht in 1939.

Hij werkte samen met een tiental architecten onder wie Sybold van Ravesteyn, Gerrit Rietveld en Willem Maas, en later vooral Pouderoyen, H. van der Laan en Evers & Sarlemyn.

12. Van de geleidelijke ontwikkeling in Simons werk wordt gewag gemaakt in het *Verslag over de jaren 1950 en 1951 van de Aartsbisshoppelijke Musea te Utrecht*, 12. Over een tweetal toen recente werken, een kruisafneming en een Piëta, wordt opgemerkt dat „de barokke tendens van vroeger is vervangen door een zakelijke realistische richting”.

Cor Schilp, een Utrechtse criticus die Simon gedurende een reeks van jaren heeft gevolgd wijst op de invloed die van de Limburger Charles Eyck op Simon is uitgegaan. Niettemin stelt hij met J. J. M. Timmers vast dat Lambert Simon van de jongeren de meest zelfstandige bleef

en de neo-barok tot iets eigens maakte. Vgl. C. A. Schilp, „Vijftig jaar beeldende kunst in Utrecht”, Jaarboek Oud-Utrecht 1979, 136. Ook in de zakelijke opsomming van Pieter A. Scheen, *Lexicon Nederlandse beeldende kunstenaars 1750-1950*, dl. 2 (’s-Gravenhage, 1970) 343 komt Simons veelzijdigheid ter sprake. De zinsnede waarmee Jan Juffermans S. klasseert onder „de figuratieven, de devotelingen en de barokke versierders” (o.c., 88) lijkt wat vlot neergeschreven.

13. „Het beeld van Utrecht faalt omdat het beeld in Utrecht faalt”, poneert Simon in een fel artikel van zijn hand in *Het Centrum*, vrijdag 19 november 1954, 9.

Met dank aan mevrouw C. G. A. Simon-van Aelst te Utrecht voor de inzage in het archief-Lambert Simon en haar mondelinge toelichting.

SCHILDERIJEN UIT BEZIT VAN LOUIS DE MALAPERT, 1782

Kunsthistorici die zich verdiepen in de geschiedenis van de Noord-Nederlandse schilderkunst kunnen niet voorbijgaan aan de publikaties van Hofstede de Groot¹⁾ en Bredius²⁾.

Hun uiterst waardevolle bronnenpublicaties werden in de 19de eeuw voorafgegaan door onder meer het werk van Obreen³⁾ en - op lokaler vlak (met name voor Utrecht) - Dodt van Flensburg⁴⁾. Naast deze omvangrijke werken werden regelmatig archiefstukken, inventarissen etc. in verband met Noord-Nederlandse kunstenaars en kunstwerken gepubliceerd in het tijdschrift *Oud-Holland*, dat in 1883 zijn eerste jaargang beleefde.

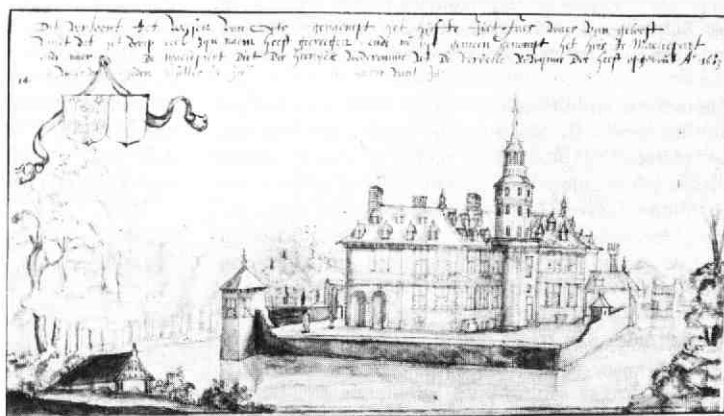
Aan deze stroom van bronnenpublicaties schijnt een einde te zijn gekomen. Een van de redenen is ongetwijfeld het feit, dat het nut van dergelijke publikaties niet altijd direkt merkbaar is.

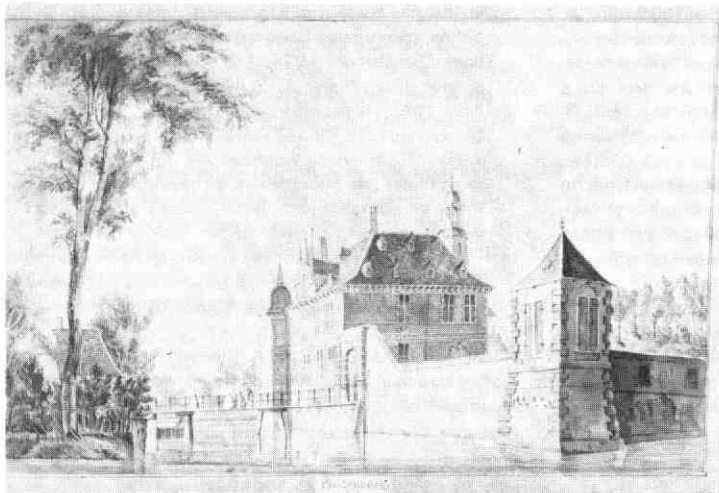
In verband met een onderzoek naar schilderijen, die betrekking hebben op de familie Van der Muelen, trof ik in het Rijksarchief te Utrecht een gedrukte veilingkatalogus uit 1782 aan, waarvan de volledige titel als volgt luidt:

Notitie Van een Party oude Blauwe en Gecouleurde Porcelynen Mitsgaders Eenige Schilderyen Waar Onder van Goede Meesters. Dewelke zullen Verkocht worden op Dingsdag den Eersten October 1782. ten Sterfhuyze Wylen den Wel Ed. Geb. Heere L. de MALAPERT, in Leven Heere van Jutphaas op de Kromme N. Gragt door den Vendu-Meester. T.D. Pauw, By wien deeze NOTITIE te bekomen is⁵⁾.

Het lijkt me zeer nuttig om publikaties als deze *Notitie* . . . openbaar te maken. Ze leveren in elk geval een bijdrage aan onze kennis van het kunstbezit in vroegere eeuwen. In de beste gevallen leveren deze bron-

Anoniem. Kasteel Plettenburg te Jutphaas, ca. 1660. (pen in bruin, penseel in grijs over zwart en rood krijt; blad 17,5 x 30 cm). Utrecht, Rijksarchief (*Topografische Atlas 1119*, blz. 89).

Anoniem. Kasteel Plettenburg te Jutphaas, ca. 1760. (penseeltekening in tinten grijs en zwart; resten van zwart krijt; blad 22 x 32,5 cm).

Utrecht, Rijksarchief (Topografische Atlas 1737).

nen gegevens op, die ertoe kunnen leiden dat schilderijen daadwerkelijk tevoorschijn komen.

De veiling had plaats ten gevolge van het overlijden van Louis de Malapert. Deze was geboren in 1708 als zoon van Pieter de Malapert (1655-1738) en Susanna Godin (1681-1713). Louis de Malapert was eerst gehuwd met Louise de Geer (1712-1751) en later met Engelberta Godin (1716-1771).

Onder Louis de Malapert en zijn ouders bereikte het aanzien van de familie haar hoogtepunt. Louis' vader, Pieter de Malapert, was in het bezit van de heerlijkheid Jutphaas. Door zijn huwelijk met Susanna Godin, erfdochter van Jacob Louis Godin, heer van Boelestein en Maarssenbroek, kwam Pieter de Malapert in bezit van deze ridderhofstad en ambachtsheerlijkheid. In 1738 werden deze bezittingen verdeeld onder de drie kinderen uit dit huwelijk. Louis de Malapert kreeg toen Jutphaas.

Na het overlijden van Louis de Malapert in 1782 kwam er vrij snel een eind aan de betekenis van de familie De Malapert in Jutphaas. Zo raakte onder meer het schitterende huis Plettenburg (afb. 1 en 2) zodanig in verval, dat het uiteindelijk gesloopt werd⁶).

Kasteel Plettenburg was sinds de 16de eeuw in bezit van de familie De Malapert. In 1590 kocht Nicolaes de Malapert (1564-1615) (afb. 3) van Coenraad Strick 20 morgen land in het Johans-gerecht van Jutphaas. Daar hoorde, volgens de leenbrieven, het huis Pletzenborch - Plettenburg - bij. Dat huis werd, met de grond erbij, de kern van het bezit aan onroerend goed van de familie De Malapert. Nicolaes de Malapert liet het oude huis Plettenburg slopen en vervangen door een fraaie nieuwe woonstede⁷).

Ongetwijfeld zal Plettenburg, althans naar de normen van de tijd gemeten, weelderig ingericht geweest zijn. Wat daar in de loop der eeuwen aan kunstwerken

aanwezig was, is niet bekend. Ook de veilingkatalogus van 1782 biedt weinig houvast: de verkoop vond plaats in één van de huizen, die Louis de Malapert bezat aan de Kromme Nieuwe Gracht te Utrecht. Het is zeer zeker niet uitgesloten, dat een aantal van de schilderijen, dat toen in Utrecht werd geveild, afkomstig was van Plettenburg.

Een nadere beschouwing van de veilingkatalogus leert dat er van de drieëntwintig schilderijen zeven van een anonieme meester zijn; de maker van één schilderij - Ant. Jorisse - kon ik niet identificeren. Verder is er één schilderij van een Italiaan - Bassano⁸) -, drie schilderijen zijn van Vlaamse kunstenaars - één van Vrancs en twee van Breughel - en de rest van Noord-Nederlandse kunstenaars. Daarbij is een lichte voorkeur merkbaar voor schilders, die in Utrecht werkzaam waren: Savery, Van der Ast, Van Bijlert en Van Bommel.

Alle in de catalogus vermelde schilderijen dateren uit de 17de eeuw, met uitzondering van twee 16de eeuwse werken: een van Lange Pier en dat van Bassano⁹). Werk uit de 18de eeuw is er niet bij. Dat betekent dat men in 1782 - het jaar waarin de veiling plaats vond - te doen had met een verzameling, die kennelijk zo'n eeuw eerder was afgesloten.

De kollektie De Malapert, die in 1782 werd geveild, is niet representatief voor de 18de eeuw, maar geeft een indruk van een doorsnee-verzameling uit de 17de eeuw in Nederland.

Vianen
Goudenregenstraat 54

J. A. L. de Meyere

Noten

1. C. Hofstede de Groot, *Beschreibendes und kritisches Verzeichnis der Werke der hervorragenden holländischen Maler der XVII. Jahrhunderts*, 10 delen, Esslingen-Parijs, 1907-1928.

Daniël van den Queeborne toegeschreven. Portret van Nicolaes de Malapert, 1583 (?). (paneel, 60,5 x 51 cm).

Utrecht, Centraal Museum (Inv. nr. 8885; Schilderijen Catalogus 1952 nr. 1290).

2. A. Bredius, *Künstler-Inventare-Urkunden zur Geschichte der holländischen Kunst des XVIten, XVIIten und XVIIIten Jahrhunderts*, 8 delen, 's-Gravenhage 1915-1922.
3. F. D. O. Obreen, *Archief voor Nederlandsche kunstgeschiedenis*, 7 delen, Rotterdam 1877-1890.
4. J. J. Dodt van Flensburg, *Archief voor kerkelijke en wereldsche geschiedenissen, inzonderheid van Utrecht*, 7 delen, Utrecht 1838-1848.
5. B. N. Leverland, *Inventaris Archief de Malapert van Jutphaas en Archivalia van Löben-Sels*, Utrecht (Rijksarchief) 1963, 34 nr. 177.
6. Idem, 4.
7. Idem, 2.
8. In hoeverre deze toeschrijving korrekt is, blijft een open vraag. Veel van wat als Italiaans doorging, bleek achteraf niet aan die omschrijving te voldoen. Zie in dit verband: R. de Leeuw, „Nederlanders op Grand Tour“, in katalogus *Herinneringen aan Italië*, 's-Gravenhage (Rijksdienst Beeldende Kunst), 1984, 25.
9. Mogelijk zat onder de schilderijen van anonieme meesters nog werk uit de 16de eeuw. Dat lijkt mij bijvoorbeeld het geval met „Een stuk verbeeldende 't laatst Oordeel door een goed Meester“.

Bijlage

In het Rijksarchief te Utrecht zijn twee exemplaren van de bovenvermelde veiling-katalogus van 1782 bewaard gebleven. In een van de beide exemplaren zijn de prijzen genoteerd, die op de veiling werden betaald. Voor dit geannoteerde exemplaar heb ik gekozen. Hieronder volgt uitsluitend een opsomming van de schilderijen die werden geveild, met de bedragen; de overige voorwerpen die in de veiling-katalogus staan vermeld laat ik buiten beschouwing.

In de mate van het mogelijke heb ik getracht de namen van de schilders te identificeren en, waar dat nodig is, te voorzien van een korte toelichting.

Schilderijen

No. 1.	Een Landschap van R. Xavery (1)	1-10
No. 2.	Een stuk zynde een Stier en Honden door den zelve	5-10

No. 3.	Een Bloemstuk van V. D. Asch (2)	4-10
No. 4.	Een Landschap met Beelden en Beesten door V. Bemmels (3)	3-5
No. 5.	Een Zeetje door Ant. Joris (4)	42-5
No. 6.	Een dito door W. v. d. Velden (5)	1-16
No. 7.	Een Landschap door Franks, waar by Nymphen enz. (6)	14-5
No. 8.	Een Musiceerend Gezelschap door Bylard (7)	5-10
No. 9.	Een Kersnagt door Bassan (8)	2-12
No. 10.	Een Grotje door een goed Meester	2-6
No. 11.	Een Landschap met Osses en Schapen door Kampenhuyzen (9)	6-1
No. 12.	Een Vrouwte met een Mandje met Eyeren	1-16
No. 13.	Een Keuken stuk door Lange Pier (10)	5-1
No. 14.	Een St. Cécilia door een goed Meester	4-15
No. 15.	Een Binnen Huys door Jan Steen verbeeldende een Vrouwte dat Kaas Snyder, voor haar een biddend Kind en verder bywerk (11)	116-15
No. 16.	Een Landschap door P. Moulin (12)	6-15
No. 17.	Een dito in de manier van Breugel (13)	1-10
No. 18.	Een stuk verbeeldende 't laatste Oordeel door een goed Meester	5-10
No. 19.	Een Landschap met Bocken en Schapen door Berend Graat (14)	3-12
No. 20.	Een Historie stuk door een goed Meester	4-10
No. 21.	De drie Koningen geschenken brengen aan 't Kind Jezus	4-15
No. 22.	Een stil Leven door een goed Meester	4-10
No. 23.	Een Winter in de manier van Breugel (15)	4-10

Noten bij de bijlage

1. R. Xavery is zeker niet te identificeren met een van de leden van de kunstenaarsfamilie Xavery, maar wel met Roelant Saverij (Kortrijk 1576-Utrecht 1639).
2. Met V. D. Asch wordt zeker een van de bloemenstillevenschilders Van der Ast bedoeld. Of het om Johannes (Mid-

- delburg, vóór 1593-?) of Balthasar van der Ast (Middelburg 1593/94-Delft 1657) gaat valt niet uit te maken. Beide kunstenaars waren in Utrecht werkzaam.
3. Met V. Bommel wordt naar alle waarschijnlijkheid Jacob Gerritsz. van Bommel (Utrecht 1628-Utrecht 1673) bedoeld.
 4. Ant. Jorisse, de maker van het „Zeetje“ - een zeegezicht - kon ik niet identificeren.
 5. Dit zeegezicht is onmiskenbaar gemaakt door een van de drie schilders, die de naam Willem van de Velde dragen: Willem I de Oude (Leiden ca. 1611-Greenwich 1693); Willem II de Jongere (Leiden 1633-Greenwich 1707) en Willem III (Amsterdam 1667-?). Deze drie kunstenaars schilderden marine-gezichten, zodat het niet mogelijk is precies aan te geven wie de maker is van het hier vermelde schilderij.
 6. Met Franks is ongetwijfeld Sebastiaan Vrancs (Antwerpen 1573-Antwerpen 1647) bedoeld.
 7. Byland is zonder twiifel Jan van Bijlert (Utrecht 1597 of '98-Utrecht 1671).
 8. Bassano is te identificeren als Bassano; mogelijk gaat het om Jacopo da Ponte, genaamd Bassano del Grappa. (Bassano tussen 1510-1518 - Bassano 1592). Zie ook noot 8 bij de tekst.
 9. Voor *Kampenhuyzen* komen in aanmerking: Rafael Goverts Camphuysen (Gorinchem 1597 of '98-Amsterdam 1657); Jochem Govertsz Camphuysen (Gorinchem 1601 of 1602-Amsterdam 1659); of - het meest waarschijnlijk - Govert Dircksz. Camphuysen (Dokkum 1623 of 1624-Amsterdam 1672).
 10. *Lange Pier* is Pieter Aertsen (Amsterdam 1508 of 1509-Amsterdam 1575).
 11. *Jan Steen* (Leiden 1626-Leiden 1679).
 12. *P. Moulin* is beslist Pieter de Molijn (Londen 1595-Haarlem 1661).
 13. Met de landschapschilder *Bruegel* is mogelijk Jan I Brueghel (Brussel 1568-Antwerpen 1625), ook Fluwelen Brueghel genaamd, bedoeld, of diens zoon Jan II Brueghel (Antwerpen 1601-Antwerpen 1678).
 14. *Berend Graat* is Barent Graat (Amsterdam 1628-Amsterdam 1709).
 15. Wellicht gaat het om dezelfde schilder, zoals vermeld in noot 13.

MILITAIRE ZORGEN VOOR UTRECHT

De stadsmuren van Utrecht werden in het jaar 1823 nog steeds beschouwd als een onderdeel van de defensie, genaamd „Utrecht en de Linie“. Dit ondanks het feit dat er in het jaar daarvoor vanwege de stadsregering een geduchte bres in ontstond, voornamelijk aan de linkerzijde van de Wittevrouwenpoort. Weliswaar was beloofd, dat die gevaarlijke breuk gesloten zou worden door een aanzienlijk gebouw, dat voor kazernerij geschikt werd gemaakt, maar het bleef slechts bij een toezegging. Het was daarom in ernstige mate de vraag of men de oude stadsmuren op dit front eigenlijk nog wel beschouwen kon als een militair betrouwbaar gebleven element van verdediging. Vooral omdat bij de stedelijke regering de neiging scheen te bestaan om van tijd tot tijd de aloude wallen of ringmuren te verwijderen. De aldus verkregen vrijgekomen ruimten moesten dan worden bestemd, zoals het heette, tot *verfraaiing en veraangenaming* van de stad! Zó althans was in dat jaar de opvatting over de situatie te Utrecht van de chef der Genie in de Eerste Directie, waaronder Utrecht ressorteerde, de Generaal-majoor der Genie jhr. Matthias Adriaan Snoeck¹).

Tot kering van mogelijke bedreiging door vijanden zijn er toen vergevorderde plannen ontworpen om in het oostelijke front op korte afstand van de stad Utrecht een defensieve inundatie-linie aan te leggen *welke door gesloten en ruime aarde forten op de accessen tussen dezelve loopende* verdedigd zou moeten worden. Waarmee de Directeur de weldra te stichten reeks van *Vier Lunetten op de Houtense Vlakte* op het oog had. Deze zouden dan als *gesloten en ruime aarden forten op de accessen* (waaronder de Kromme Rijn begrepen was) *tussen dezelve loopende* een hoofd-weerstandslinie dienen te worden. Zo zijn dan,

omdat een inundatie op het voorterrein de Houtense Vlakte onuitvoerbaar geacht moest worden, de vier Lunetten tot een alternatief geworden.

De toenmalige zeer deskundige Directeur der Genie was ook van oordeel, dat het van het grootste belang was dat het centrum Utrecht ook in de toekomst zou blijven bestaan als militair punt. Aangezien de stad gelegen was *op het punt van vereniging van verschillende kapitale wegen en bevaarbare kanalen achter het centrum van de toen kortelings gereorganiseerde Defensieve Waterlinie van Holland en Utrecht* moesten op deze plek de *voornaamste middelen van defensie gevoed en onderhouden worden*.

Daarom concludeerde het Hoofd der 1e Directie van Fortificatiën, in de stad Utrecht de nodige etablissementen en gebouwen aanwezig behoorden te zijn ter berging van het vele materiaal en tevens tot ruim logies van het personeel.

Het was in die tijd trouwens aan de hoge militaire autoriteiten niet ontgaan, dat de heersende gang van zaken te Utrecht ten aanzien van de algehele landsverdediging bij voortdurend ernstige gevaren bleef opleveren. Velen in den lande hadden eerder maar al te goed beseft, dat juist voor het oost-front van de stad, de defensieve zone uiterst zwak bleef, of de stichting van de vier Lunetten nu voortgang had of niet. Nog erger: deze plek zou een vijandelijke aanval zelfs tot zich trekken.

Om aan te tonen, dat de plaatselijke militaire instellingen werkelijk nog te gering in omvang en aantal waren, bevatte het jaarverslag der Genie over 1824 een nauwkeurige opsomming²) van wat er plaatselijk aangetroffen en dus beschikbaar was. Dat bestond uit de volgende Rijkseigendommen:

1. *Het zoogenaamde Deutsche Huis met de daarbij*

Een gecreneleerde muur-galerij, zo als er verschillende zijn op de „Vier Lunetten” op de Houtense Vlake.

behoorende gebouwen en erven geschikt gemaakt, en thans gebruikt wordende tot het Groot Rijks Militair Hospitaal, voorzien van een woonhuis van den Directeur, voor de Poortier, waschhuizen eene in 1823 op extra rekening van het gewezen Koetshuis van de Stalling gemaakte groote Anathomie- en Collegie kamer, en eene nieuwe disseceer- en dooden kamer, gemaakt door den aannemer van de aanbestede aanzienlijke vergroting of aanbouw, van nieuwe ziekenzalen³).

2. Eene hoofdwacht, staande op het St. Jans Kerkhof tegens de kerk.
3. Een groot gedeelte van het Kruisgasthuis staande buiten de Witte Vrouwenpoort, in huur en in onderhoud gebruikt wordende tot een Artillerie Magazijn (met een klein houten wachthuisje aan het Rijk behorende) jaarlijks voor de somma van f 180, — en wel volgens het laatste contract, voor den tijd van zes jaren, aanvang genomen hebbende met primo Mei 1822.
4. In het woonhuis staande naast de Militaire provooft in de Jufferstraat alhier, in 1822 geapproprierd tot berging van het grootste gedeelte van het materieel voor de beweegbare waterkeeringen in de Linien van schotbalken, schuiven, enz: zijnde het overige geborgen in een houten keet, staande in de Redout van het Fort aan het Vosse gat.

Intussen berichtte het Verslag der Genie betreffende 1824 over het sub 1. genoemde hospitaal nog het navolgende: Een gedeelte van het aanzienlijk achtergebouw, tot vergroting van het zelve in 1823 aanbesteed thans onder dak gebracht, om in het volgende jaar 1825 te acheveren bestaande in een midden gebouw eene vleugel, welke met het oude gebouw communiceert, en drie zieken zalen ieder lang 40 ellen uitmakende, blijvende den opbouw der tweede vleugel van dit gebouw, volgens aanschrijving van Zijne Excellentie den Heer Inspecteur Generaal der Fortificatien vooreerst achterwegen. Aan het zoogenaamde Deutsche huis, zijn de volgende werkzaamheden verrigt als: de groote coridor 33 vierkante ellen glazen geheel vernieuwd, benevens het vergane houtwerk, Eenige ellen pleisterwerk. In de bovengang bij de zaal No. 5 de vloer hersteld, zaal 9, de vloer een groot gedeelte bekleed, privaat bij de zaal No. 4 de pijpen ver-

nieuwd, keuken en fornuis vernieuwd. In de apotheek een nieuwe deur. Timmermanswoning houtse vloer gelegd.

Er blijkt ook uit, dat in 1824 de Hoofdwacht nog steeds op het Janskerkhof tegen de kerk gevestigd was, met daarin een officiers-wachtkamer voorzien van een nieuw beschot. Voorts had de Genie de beschikking over een boomkwekerij, die in 1821 was aangelegd tegen de achterzijde van het Fort Vossesgat. Reeds in het volgende jaarverslag kon ervan melding worden gemaakt, dat die nieuwe instelling zodanig floreerde, dat de gepooten telgen eene goede wasdom beloofden. Overigens moest er ook sloopwerk worden uitgevoerd o.a. op aangekochte Rijks-eigendommen. Juist op de top van het glacis der linkerflank van de Lunet no. 1 was het huis *De Bonte Craai* al in 1816 gedoemd om te verdwijnen. Zo werd ook de woning *Zilvervliet* terzijde van „de Grote Steenen Paal” achter de Lunet no. 1 afgebroken in 1840⁴).

De aanleg van deze reeks van vier Utrechtse forten heeft een vrij traag verloop gehad. De eerste hoofdofficier van de Genie was Willem Offerhaus, die in Utrecht in garnizoen kwam in november 1815. Hij werd geboren op 31 december 1773 in de Groningse pastorie te Winsum als zoon van ds Hermannus Johannes Offerhaus en Margaretha Woldring en hij overleed te Utrecht 12 december 1830. Op 9 juli 1795 was hij extraordinaris ingenieur geworden en achtereenvolgens volgde zijn benoeming tot luitenant-ingenieur op 12 juli 1798; kapitein-ingenieur der 2e klasse op 8 augustus 1808; majoor op 19 februari 1815; luitenant-kolonel op 19 augustus 1817 en kolonel op 16 augustus 1829. In Franse dienst had hij in Polen en voornamelijk ook te Wittenberg gevochten; wegens zijn gedrag daar heeft Keizer Napoleon hem het Legioen van Eer toegekend. In juni 1829 werd de Overste Offerhaus, die tot dan steeds de „eerstaanwezende” was gebleven naar het garnizoen van de stad Namen overgeplaatst. Hij werd vervangen door de overste Jacobus Cornelis van de Polder (die op zijn beurt op 26 april 1832 is opgevolgd door de Kolonel Willem Valter⁵).

Offerhaus heeft in zijn tijd met assistentie van zijn subalterne genie-officieren de leiding gevoerd over de aanleg, bouw en wijzigingen der vier Lunetten. Een indrukwekkende hoeveelheid „Plans van Vestingen”, bewaard in het archief der Genie (Archief van Oorlog), legt getuigenis af van hun respectabele en

voortdurende toewijding voor de Utrechtse fortificatiën⁶⁾ waar men aan de Lunetten allengs te kampen kreeg met verlegging van wegen en doorvoerkanalen, met de aanleg van „het Rijnspoor”, de eis tot het aanleggen van traversen achter de werken en wat niet al.

De vestingbouwers hebben aan de Lunetten grote zorg besteed. Niet alleen werden de wallen van *révèteringen* voorzien, maar ook werden deze op een bijzondere manier versterkt door het aanbrengen van zogenaamde *gecraeneleerde muur-galerijen*. Het was de bekende Franse vestingbouwkundige Gay de Vernon, die dit laatste opmerkelijke toevoegsel aldus formuleerde: „on appelle galerie crénelée un passage vouté exécuté dans l'épaisseur d'un mur soit d'escarpe, soit de gorge dans lequel un dispositif de créneaux”⁷⁾. Toen de ontwerpen voor de Utrechtse Lunetten gemaakt werden, paste men deze beginselen nogal eens toe. Voorbeelden daarvan vond men op het nu helaas verdwenen Fort Kraijenhoff te Nijmegen (1824) en bij het Fort Koning Willem I op de Kaberg onder Maastricht (1816). Het was te begrijpen, dat de genie-officieren, opgeleid als zij waren in de Franse tijd, neiging hadden om deze bij ons vreemde systemen hier toe te passen.

Ondanks alle modernisering bleef de Houtense Vlakte terecht een object van voortdurende zorg. Dit heeft er stellig toe geleid, dat in front der bestaande verouderde werken een forse stap vooruit werd gedaan. Besloten werd, dat het potentieel nog steeds bedreigde vak der Linie van Utrecht ofwel de Hollandse Waterlinie definitief moest worden afgegrensd. Men bereikte dit, na raadpleging van veel deskundigen, waaronder de Belgische generaal De Brialmont, door de aanleg van twee nieuwe gedetacheerde forten in front, de allergrootsten der hele Linie: „Vechten” en „Rhijnauwen”.

Alkmaar

Mr J. Belonje

Noten

1. *Zijn Algemeen Verslag der 1e Directie van Fortificatiën over 1823* Algemeen Rijksarchief, 's-Gravenhage, archief van Oorlog, Genie. Zie over jhr. M. A. Snoeck tot de Barendonck *Nederland's Adelsboek* in voce; F. H. A. Sabron *De Blokkade van Grave in 1813-'14*, Breda 1912 (met portret) en de *De Brabantse Leeuw* XXVII, 1978, blz. 165 evv.
2. Rijksarchief Utrecht, *Archief Eerstaanwezendschap der Genie te Utrecht*, inv. nrs. 63-73.
3. Op 8 oktober 1823 was een aanzienlijke vergroting van het Groot Rijks Hospitaal aanbesteed aan B. Leenbroek voor f 67500, —.
4. Alg. Rijksarchief, Genie, Contracten van Oorlog inventaris I, blz. 279, no. 112 dd. 14 september 1840; zie ook blz. 152 en 233.
5. *Nederland's Patriciaat*, XLVI, 1960, blz. 328.
6. *Plans van Vestingen* onder letter H.
7. *Traité Élémentaire d'Art militaire et de Fortification*, II, Paris an XIII (1805), p. 190.

maandblad oud-utrecht

62e jaargang nr. 3 - maart 1989

Vereniging Oud-Utrecht

Voorzitter:

H. H. W. Kernkamp, Prins Hendriklaan 77
3583 EG Utrecht, tel. 03465-7 09 40 (privé)

Secretaris:

A. Pietersma
Alex. Numankade 199
3572 KW Utrecht
tel. (030) 73 66 64

Penningmeester:

H. J. Jurriëns, Cicerolaan 10
3584 AK Utrecht, girorekening 575520

Contributie: f 47,-

C.J.P.-houders: f 30,-; 65+ f 41,-.

Ledenadministratie:

Mw. C. de Leeuw
Sophialaan 1, 3542 AR Utrecht
tel. (03465) 7 09 40

Excursiecommissie:

Mw. M. Dolfin
Harz 92, 3524 DC Utrecht
tel. (030) 89 06 13.

Redactie:

J. W. G. Haverkamp, E. M. Kylstra, G. J. Röhrner, A. H. M. van Schaik.

Redactie-adres:

Alex. Numankade 199
3572 KW Utrecht, tel. (030) 73 66 54
I.S.S.N.: 0030-6738
Afbeelding omslag:
D. Schuurmans Stekhoven.

AGENDA

Zaterdag 29 april excursie naar het St. Eloyengasthuis, Boterstraat 22.

Deze excursie is een herhaling van de excursie die wij vorig jaar organiseerden en waarvoor meer belangstelling bleek te bestaan dan er mogelijkheid voor deelname was. We zijn daarom heel blij dat het Eloyengilde ten tweedemaal voor ons haar huis wil openstellen en dat haar leden zelf ons de boeiende geschiedenis willen vertellen van wat eens een van Utrechts machtige gilden was, dat van de smeden. Niet alleen het huis zelf, maar ook tal van voorwerpen daarin herinneren aan deze rijke historie.

Het maximum aantal deelnemers zal echter ook dit keer 30 zijn. U kunt zich opgeven vanaf 17 april bij Hotel des Pays Bas, Janskerkhof 10, 030-33 33 21.

DE OORSPRONG VAN DE SINT- MAARTENSVERERING IN UTRECHT

Inleiding

Hoe oud is in Utrecht de verering van Sint-Maarten? Als we de musicologe drs Mieke Breij in haar publikatie *Sint Maarten als schutspatroon van Utrecht* mogen geloven, is die pas begonnen in de tiende eeuw met . . . de stichting van het bisdom Utrecht. Breij haalt daarmee het Trojaans stokpaard van wijlen de streekarchivaris Albert Delahaye weer van stal. Wie van de inhoud van dit vervaarlijk ros nog niet op de hoogte mocht zijn: Delahaye beweerde dat de middeleeuwse geschiedenis tot de tiende eeuw die door de „gevestigde wetenschap” aan Nederland wordt toegeschreven in werkelijkheid betrekking heeft op Noord-Frankrijk. Deze in wezen simpele theorie impliceert dat alle plaatsnamen die in de middeleeuwse bronnen voorkomen en die aan een bestaand Nederlands toponiem gekoppeld zijn in werkelijkheid op een plaats in het noorden van Frankrijk betrekking hebben. Zo zou, om enkele voorbeelden te noemen, *Traiectum* in de vroege middeleeuwen niet Utrecht zijn maar . . . Tournehem-sur-la-Hem, *Davantria* niet Deventer maar Desvres en *Noviomagus* niet Nijmegen maar Noyon.

Delahaye heeft met zijn hypothese, die door hemzelf met verve als de waarheid en niets-dan-de-waarheid alom in den lande gepresenteerd werd, maar weinig bijval verworven. Zij heeft hem weliswaar een ereburgerschap van het Noordfranse Tournehem opgeleverd, maar, indachtig het gezegde dat een profeet in eigen land niet wordt geëerd, ook de hoon van de mediëvisten in Nederland. Alleen onder een deel van het „lekepubliek”, dat er soms genoeg in schept wanneer al dan niet vermeende autoriteiten het vuur aan de schenen wordt gelegd, genoot de oud-streekarchivaris van Nassau-Brabant warme sympathie. En nu heeft hij dus ook de goedkeuring van musicologe Breij in een verhandeling over Sint-Maarten als schutspatroon van Utrecht verworven¹⁾.

Men zou deze ene academische zwaluw kunnen negeren en ervan uitgaan dat die in ons tochtige klimaat ook wel weer zal overwaaien, aan de andere kant lijkt het me toch niet overbodig de theorie van Delahaye eens te toetsen, te meer omdat bij voortdurend zwijgen van „de wetenschap” de „leek” des te makkelijker gaat denken dat er toch wel iets mis zal zijn met die vroegmiddeleeuwse historiografie van Nederland.

Nu is het in kort bestek onmogelijk om alle beweringen van Delahaye te analyseren. Dat zou niet alleen een onvoorstelbare hoeveelheid werk kosten, maar een al even onvoorstelbare hoeveelheid gedrukt papier opleveren. Zelfs het weerleggen van al diens opmerkingen over *Traiectum* alleen kan onmogelijk bin-

nen het bestek van een artikel gerealiseerd worden. Ik heb daarom gekozen voor een andere benadering. Volgens de voormalige streekarchivaris bestond er in de vroege middeleeuwen een bisdom *Traiectum* in Noord-Frankrijk dat verdwenen is, en werd na die verdwijning in de tiende eeuw het tegenwoordige bisdom Utrecht gesticht, dat veel later eveneens de naam *Traiectum* kreeg. Op basis van het geschreven bronnenmateriaal - de archeologische gegevens laat ik buiten beschouwing - zal ik me in dit artikel gaan bezighouden met die Delahayeaanse verdwijning van het Noordfranse bisdom en het ontstaan van het bisdom Utrecht. Ik baseer me daarbij vooral op de door hemzelf gebruikte „argumenten”, die ik ontleen aan zijn in 1980 verschenen publikatie *Holle boomstammen. De historische mythen van Nederland, ontleend aan Frans Vlaanderen*²⁾. Deze blijken al ruim voldoende bewijsmateriaal op te leveren om de omgerijmdheid van zijn opvattingen aan te tonen, maar tot verdere toetsing zal ik de kwestie, zonder daarin uitputtend te willen of te kunnen zijn, ook nog tweemaal vanuit een andere invalshoek bekijken.

De „breuk” tussen de bisdommen *Traiectum* en Utrecht

Alvorens nader in te gaan op de opvattingen van Delahaye, lijkt het me wenselijk heel in het kort weer te geven wat de gangbare opinie is omtrent de geschiedenis van het bisdom *Traiectum* rond het jaar 900. Het behoeft geen betoog dat met *Traiectum* in deze geschiedschrijving Utrecht bedoeld is. De bisschoppen van dit diocees moesten omstreeks het midden van de negende eeuw vluchten voor de Noormannen en vestigden zich eerst in Odiliënberg en later in Deventer. Daar werd in 917 nog bisschop Radboud begraven. Diens opvolger Balderik herstelde echter kort daarna de bisschopszetel in Utrecht, waar deze gedurende de hele verdere middeleeuwen gevestigd zou blijven³⁾.

Volgens Albert Delahaye echter was *Traiectum* een Noordfrans diocees, gevestigd in Tournehem-sur-la-Hem, waarvan bisschop Radboud, overleden in 917, de laatste bisschop was. Deze bestuurde het bisdom, op de vlucht voor de Noormannen, vanuit *Daventre*, dit wil zeggen Desvres. Pas na het verdwijnen van dit diocees is in Noord-Nederland het bisdom Utrecht ontstaan, waarvan Balderik de eerste bisschop was⁴⁾. Over de oprichtingsdatum van dit diocees is Delahaye echter nogal vaag. Op bladzijde 260 van zijn *Holle boomstammen* schrijft hij: „Na 917 komt het bisdom Traiectum niet meer in de bronnen voor. Een goede vijftig jaar later verschijnt het bisdom Utrecht, dat pas veel later de naam van Traiectum kreeg. De breuk tussen beide is zeer goed aan te wij-

St. Maarten met de bedelaar. Foto uit 1955 van een van de tympaanvullingen in de oostelijke arm van de kloostergang. G.A.U. Top. hist. Atlas HP 136.1.

zen." Maar op pagina 286 van zijn boek heet het: „Vanaf die akte" - waarmee een koninklijke oorkonde uit het jaar 936 wordt bedoeld - „hebben de oorkonden betrekking op het bisdom Utrecht. De oorkonden tot en met die van 914 slaan op het bisdom van St. Willibrord in Noord-Frankrijk." In een ander hoofdstuk, op bladzijde 197, poneert hij: „De stukken van na 914 over het bisdom Traiectum slaan zonder twiifel op Utrecht." Vervolgens echter beschouwt hij een tussen 920 en 931 gedateerde oorkonde als „hoogstwaarschijnlijk onecht" en zouden oorkonden van 938 en 948 „alle geloofwaardigheid" verliezen.

De tegenstrijdigheden in de genoemde data bij Delahaye zijn opmerkelijk. De verschillende door hem genoemde jaren voor de „opheffing" van het bisdom *Traiectum* zijn nog wel te verklaren: van 914 dateert de laatste oorkonde waarin bisschop Radboud voorkomt, terwijl 917 als zijn sterfjaar geldt. Maar inzake de oprichting van een bisdom Utrecht verdraagt de oorkonde van 936 zich niet met „een goede vijftig jaar" na 917 - dat zou dus omstreeks 967 moeten zijn - en geen van beide jaartallen met zijn vaststelling dat de stukken van na 914 „zonder twiifel" op Utrecht zouden slaan. Op welk bisdom zouden de oorkonden uit die halve eeuw dan trouwens betrekking moeten hebben, wanneer het Noordfranse diocees *Traiectum* toen al opgeheven was?

dommen)" moeten beschouwen, wanneer hij het over een bisdom *Traiectum* en een diocees Utrecht heeft. Want hoe kan er nu van een breuk sprake zijn, als er twee afzonderlijke bisdommen waren, waarvan het ene, in Noord-Frankrijk, al verdwenen was voor het andere, in Noord-Nederland, nog gesticht moest worden? Maar hoe moeten we zijn constatering duiden dat het diocees Utrecht „pas veel later de naam Traiectum kreeg"? Want al in de door hem als echt beschouwde oorkonde van 936 gaf koning Otto I toestemming om munt te slaan in *civitate Traiectensi*, in *qua modo venerabilis vir Baldricus episcopali officio fungi dinoscitur* (vertaald: „in de stad Traiectum, waarin men thans de eerwaardige man Balderik het bisschopsambt ziet bekleden")⁵). En zou deze oorkonde nog door de Utrechters vervalst kunnen zijn omdat haar tekst slechts via een Utrechts cartularium - een boek met afschriften van oorkonden - bewaard is gebleven⁶), dat door Delahaye veelvuldig gehanteerde argument gaat niet op voor een verdrag tussen de koningen van West- en Oost-Francië uit het jaar 921, waarbij Balderik in de waardigheid van *Traiectensium episcopus* („bisschop van de Utrechters") als getuige voor eerstgenoemde vorst optrad⁷). We zullen nog zien dat ook in andere tiende-eeuwse gegevens - en niet alleen stukken die uit Utrecht afkomstig zijn - deze plaats en haar bisdom *Traiectum* (afgeleide vorm *Traiectensis*) wordt genoemd. Delahaye doet dus met zijn bewering dat Utrecht „pas veel later" de benaming *Traiectum* kreeg de waarheid bepaald geweld aan.

Als een *slip of the pen* zullen we wel de door de Delahaye gebruikte uitdrukking „breuk tussen beide (bis-

De overlevering van de schenkingsoorkonden

De oudste gegevens over het bisdom *Traiectum* zijn te vinden in twee cartularia, die dateren van respectievelijk het eind van de elfde en het eind van de twaalfde eeuw. Het oudste zal hier verder worden aangeduid als het cartularium van Egmond en het jongere als het cartularium van Utrecht⁸). Het Egmonds cartularium bevond zich in de middeleeuwen in de gelijknamige Noordhollandse abdij en is via de collectie van Cotton in het Brits Museum te Londen terechtgekomen. Volgens een catalogus van het boekenbezit van Egmond zou de abt Stephanus (1057-1105) het voor de abdij verkregen hebben⁹). Het Utrechts handschrift is het eerste cartularium van het *liber donationum* ofwel „boek der schenkingen” van de dom in Utrecht en wordt bewaard in het archief van de bisschoppen in het Rijksarchief aldaar. In de zestiende eeuw behoorde het evenwel nog aan het Utrechts domkapittel¹⁰).

Volgens Delahaye zijn de teksten in het cartularium van Egmond vanuit het opgeheven bisdom *Traiectum* in Noord-Frankrijk via de abdij van Gent in haar dochterabdij van Egmond terechtgekomen, waar ze later ten behoeve van het bisdom Utrecht werden afgeschreven en op dit diocees van toepassing verklaard. Dat ze door Utrecht werden overgenomen, meent hij als volgt te kunnen aantonen: „De afschriften van de oorkonden zijn niet gemaakt van Utrechtse originelen of afschriften. Immers, de samensteller van het eerste Liber donationum¹¹) van Utrecht, dat in tijdsorde na het cartularium van Egmond ligt, heeft dit in zijn geheel overgenomen. Dit blijkt niet alleen omdat de inhoud precies dezelfde is (die ook van een andere bron afkomstig zou kunnen zijn geweest), maar op afdoende wijze uit het feit, dat in het cartularium van Egmond twee akten over de tienden van het domein voorkomen die woordelijk gelijkkluidend zijn, de ene uit 753, de andere uit 769, welke kennelijke fout ook in het Liber donationum staat. Tussen de beide bronnen komen, althans wat de oorkonden van het cartularium betreft, geen afwijkingen voor, zodat de konklusie gerechtvaardigd is dat Utrecht geen eigen dokumentatie heeft gehad van vóór 936 en de daarvoor liggende akten pas kreeg via het cartularium van Egmond. Met een akte van 936 beginnen namelijk de afwijkingen tussen beide geschriften. Vanaf die akte hebben de oorkonden inderdaad betrekking op het bisdom Utrecht. De oorkonden tot en met die van 914 slaan op het bisdom van St. Willibrord in Noord-Frankrijk¹²).

Om op dit citaat in te kunnen gaan, moet ik eerst de inhoud van het elfde-eeuwse Egmondse handschrift specificeren. Dit cartularium bevat de volgende stukken:

1. twee oorkonden van de Karolingische hofmeier Karel Martel en negen oorkonden van Karolingische vorsten uit de jaren 723 tot 914, vrijwel chronologisch gerangschikt;
2. twee oorkonden van koning Lotharius II en keizer Lotharius I van respectievelijk 858 en 845;
3. vijf niet chronologisch geplaatste oorkonden van de koningen Hendrik en Otto I van 919 tot 953;

4. vier eveneens niet chronologisch gerangschikte oorkonden van particuliere personen, daterend van 828 tot 850;
5. een ongedateerde goederenlijst van de kerk van *Traiectum*;
6. een oorkonde van bisschop Balderik van 943;
7. enkele aantekeningen van een zekere Radbod betreffende gebeurtenissen in het jaar 900, gevolgd door twee voor de schrijver zelf bestemde graf-schriften en een gebed tot Sint-Maarten¹³).

Delahaye beweert dat met een oorkonde van 936 de afwijkingen tussen de beide cartularia beginnen en dat vanaf dat stuk de oorkonden betrekking hebben op het bisdom Utrecht. Maar men zal die oorkonde, die ik hierboven al heb aangehaald, tevergeefs in het Egmonds cartularium zoeken. Zij komt alleen voor in het Utrechtse manuscript, en wel onmiddellijk na de onder 5 genoemde goederenlijst, dus pas tegen het einde van het Egmonds cartularium. Sterker nog, in dit cartularium zijn de oorkonde van Balderik (6) en de aantekeningen van Radbod (7) met een andere hand geschreven¹⁴). Het gelijkkluidende gedeelte van beide cartularia bevat dus alleen de nummers 1 tot en met 5. Maar in dit gelijkkluidend deel komen ook oorkonden voor van na het jaar 914 - dus in Delahayes opvatting van na de opheffing van het bisdom *Traiectum* -, namelijk vijf oorkonden van de koningen Hendrik en Otto I, daterend van 919 tot 953 (3). Of men deze oorkonden nu als echt beschouwt of niet, in de opvatting van Delahaye kunnen ze geen betrekking meer hebben op het zogenaamde Noordfranse bisdom *Traiectum*. Toch zijn ze ermee samengevoegd, terwijl daarna weer stukken van vóór 914 volgen, en wel vier oorkonden van particulieren, daterend van 828 tot 850 (4). Kortom, oorkonden van 723 tot 953 komen in dezelfde volgorde voor, zowel in het Egmonds als in het Utrechts cartularium.

In het boven geciteerde beweert Delahaye nog dat in beide cartularia oorkonden voorkomen uit 753 en 769 die woordelijk gelijkkluidend zijn. In werkelijkheid staat in beide cartularia tweemaal een oorkonde uit 753, namelijk als derde en als vijfde stuk. Er tussenin bevindt zich in alle twee een niet gedateerde oorkonde van koning Pippijn¹⁵).

Zoals Muller al heeft aangetoond, zijn de oorkonden aan het begin van beide cartularia tot en met het jaar 914 (1) ontleend aan een ouder cartularium, dat waarschijnlijk werd aangelegd door de in ballingschap levende bisschop Radboud om de bevestiging van de daarin opgenomen privileges van de kerk van *Traiectum* te verkrijgen. Dit verloren gegane handschrift werd daarom door hem het *cartularium Radbodi*, het cartularium van Radboud, genoemd¹⁶). Aangezien de overige oorkonden van de goederenlijst (2 tot en met 5) zowel in het Egmonds als in het Utrechts handschrift in dezelfde volgorde voorkomen, is het aannemelijk dat beide teruggaan op een ander cartularium, dat dus tussen het *Cartularium Radbodi* en dat van Egmond geplaatst moet worden. In dat cartulari-

um kwamen zowel oorkonden van vóór als van na 914 voor¹⁷⁾, zodat het in de opvatting van Delahaye nooit uit Noord-Frankrijk afkomstig kan zijn geweest. Wanneer dit wel het geval zou zijn geweest met het cartularium van Radbod (1), dan zouden er daarnaast ook nog andere oorkonden (2 en 4), al dan niet in origineel, en een goederenlijst (5) moeten zijn aangevoerd.

Het bovenstaande bewijst niet alleen opnieuw dat Delahaye slordig met de bronnen omspringt, maar bovendien dat de opzet van de cartularia van Egmond en van Utrecht er geenszins op duidt dat de afschriften niet gemaakt zouden zijn van Utrechtse originelen of afschriften. Alles wijst er integendeel op dat het eerste deel van deze cartularia teruggaat op een ouder handschrift, dat overigens in Delahayes ogen niet Noordfrans kan zijn, omdat er ook oorkonden van na 914 in voorkomen. Ik voor mij houd het er daarom op dat dit oudere cartularium vervaardigd en bewaard werd waar het ook thuishoorde, namelijk in Utrecht, waar het voor de Egmonders onder abt Stephanus in de tweede helft van de elfde eeuw gekopieerd zal zijn. Dat het verloren is gegaan, komt mogelijk omdat in de twaalfde eeuw het Utrechtse *Liber donationum* ervoor in de plaats is gekomen. Een argument voor het bestaan van een Noordfrans bisdom *Traiectum* leveren de bewaarde cartularia dus in geen enkel opzicht op.

Het heiligenleven van Sint-Radboud

Maar er zijn nog meer bewijzen aan te voeren voor de continuïteit van één bisdom *Traiectum* met het bewijsmateriaal dat Delahaye zelf voor zijn stelling meent te kunnen gebruiken. Van de heilig verklaarde bisschop Radboud bestaat een levensbeschrijving, waarover Delahaye het volgende opmerkt: „Zijn Leven is, vermoedelijk in het jaar 962, door een klerikus van Utrecht (?) geschreven. Het oudst bekende handschrift van dit leven is afkomstig van het Ste. Catharine-klooster van Muiden. Het bevat meer wonderen dan feiten. Duidelijk blijkt dat de schrijver de bisschop niet heeft gekend. Wel is mogelijk, dat St. Radboud een tijd later werd beschouwd als de direkte voorganger van Balderik, de eerste bisschop van Utrecht. Het leven is door de klerikus ongetwijfeld vernederlandsd. Er is immers een kapitaal verschil tussen de dokumentatie over St. Radboud en die van zijn zogenaamde opvolger Balderik. Radboud beschouwde zichzelf (terecht!) en werd door andere aangezien als de opvolger van St. Willibrord. Uit de geschriften van Balderik en zijn direkte opvolgers blijkt dit nergens. De breuk tussen Tournai en Utrecht valt inderdaad samen met de breuk tussen Radboud en Balderik”¹⁸⁾.

Het is opmerkelijk dat Delahaye ermee instemt dat het leven van Radboud al in de tiende eeuw geschreven moet zijn¹⁹⁾, al trekt hij kennelijk in twijfel dat de schrijver een Utrechts clericus was. Dat de schrijver de bisschop persoonlijk niet gekend had, is op zich juist, maar daar staat tegenover dat hij zich herhaalde

malen beroept op getuigenissen van personen die de bisschop wél gekend hadden²⁰⁾. Daaruit blijkt dat de levensbeschrijving niet veel langer dan een halve eeuw na het overlijden van bisschop Radboud in 917 geschreven kan zijn. Volgens de auteur zou vele keren voorspeld zijn dat Balderik diens opvolger zou worden en de zetel van het bisdom weer in *Traiectum* - dus Utrecht - zou vestigen. Deze voorspelling zou zelfs in aanwezigheid van Balderik zelf gedaan zijn²¹⁾. Wat men ook voor waarde aan de uitkomst van een dergelijke profetie mag hechten, hoe kan men in gemeede menen dat nog in dezelfde eeuw - in een tijd waarin personen die Radboud gekend hadden nog in leven waren - iets dergelijks zou kunnen zijn beweerd, als vaststond dat Balderik geen voorganger had gehad en de eerste bisschop van Utrecht was geweest? Ook hier wijst dus alles op continuïteit.

Even terzijde, een van Delahayes uitdagende stelling is „dat het woord Willibrord vóór de 12e eeuw in geen enkele Nederlands geschrift staat”. In deze tiende-eeuwse Utrechtse levensbeschrijving wordt echter direct de verbinding gelegd tussen de bisschoppen Radboud én Balderik van *Traiectum* en hun voorgangers Willibrordus en Bonifatius²²⁾.

Zoals Delahaye ten aanzien van de overlevering van de oorkonden beweerde dat die „bijgewerkt” werden om voor Nederland bruikbaar te zijn²³⁾, zo is volgens hem ook dit heiligenleven aangepast. Kortom, de voormalige streekarchivaris is aanhanger van een complottheorie die inhoudt dat stukken met name door de Utrechtse geestelijkheid werden vervalst om toegepast te worden op Noordnederlandse plaatsen en aldus daar niet bestaande rechten te claimen. Aan de andere kant moeten de vervalsers ook nog de mogelijkheid hebben gehad om Nederlandse plaatsen een in oorsprong Noordfranse plaatsnaam te geven. Dit zou bijvoorbeeld het geval zijn geweest met Wijk bij Duurstede, Tiel en Deventer.

Laten we nu eens met de voormalige streekarchivaris aannemen dat een dergelijke gigantische falsificatie tot de mogelijkheden heeft behoord en daarbij toegeven dat diplomatische toetsing van de oorkonden moeilijk is omdat de originelen verloren zijn gegaan en we het slechts met veel jongere, aan elkaar verwante afschriften moeten doen. Dan rest ons ook nog de mogelijkheid om te bezien wat bronnen van elders, die niet door de Utrechtse kerk kunnen zijn „bijgewerkt”, aan gegevens opleveren over een mogelijke „breuk” tussen *Traiectum* en Utrecht.

Zo beschikken we bijvoorbeeld over vermeldingen van bisschoppen op synodes. Op 6 mei 895 werd op de synode te Tribur niet ver van Mainz bisschop Odilbald, de voorganger van Radboud, aangeduid als *Vodebaldo Taventrensis aecclisiae episcopo* („Vodebald, bisschop van de kerk van Taventre”²⁴⁾). Zoals we gezien hebben identificeert Delahaye dit *Taventre* met het Noordfranse Desvres, waarheen de bisschoppen van *Traiectum* voor de Noormannen gevlucht zouden zijn. Maar ook de door hem als

Bisschop Radboud. Kopergravure van Fred. Bloemaert naar een ontwerp van Abraham Bloemaert, 17de eeuw. ABM gr. 375.

Glorificavit illum in conspectu Regum. et misit illi coram populo suo, et ostendit illi gloriam suam. ad huc et c.
RADBODVS R. p. p. sanguine anno XIV. Traiectensium Episcopus, vir in domini secretis velle eruditus, praesentibus virtutibus, et

Utrechts erkende bisschop Balderik werd op 7 januari 948 op een synode te Ingelheim *Paldricus Tavertracensis (episcopus)* („Balderik, (bisschop) van Tavertra“) genoemd. In het tiende-eeuwse, dus contemporaine handschrift staat boven *Tavertracensis* geschreven: *Traiectensis* („van Traiectum“) ²⁵. Zoals we al gezien hebben, moet deze verplaatsing vóór 921 hebben plaatsgevonden. In dat jaar werd Balderik namelijk *Traiectensium episcopus* genoemd in het verdrag tussen de koningen van West- en Oost-Francië. Dat de herinnering aan *Tavertra* nog lang is blijven bestaan, bewijst een eveneens tiende-eeuwse levensbeschrijving van de abt Johannes van Gorze bij Metz ten slotte, die Balderiks opvolger Poppo zonder mankeren *Traiectensis seu Dabentensis ecclesiae pontifex* („opperpriester van de kerk van Traiectum of Dabentra“) noemt ²⁶.

Wat vooral opvalt aan deze vermeldingen, die niet door de Utrechtse geestelijken bewerkt kunnen zijn, is dat er niet de geringste aanwijzing wordt gegeven dat het hier in werkelijkheid om twee bisdommen is gegaan. De vermeldingen op de synodes van 896 en 948 wijzen er daarentegen op dat daar gebruik werd gemaakt van bestaande bisschopslijsten, die de bisschoppen Odilbald en Balderik als vertegenwoordigers beschouwden van het bisdom *Taverre* of *Tavertra*, dat blijkens de toevoeging in de oorkonde van 948 later verplaatst is naar *Traiectum*. De herinnering aan *Taverre* klinkt zelfs nog door in de aanduiding van Balderiks opvolger Poppo in het laatste kwart van de tiende eeuw.

Voor Delahayes theorie betekent een en ander dat er eerst een bisschop van *Traiectum* in Tournhem is geweest, die zich vervolgens op de vlucht voor de Noor-

mannen in *Taventre* (Desvres) heeft gevestigd. Dit Noordfrans bisdom ging kort na 914 ten onder; zijn bisschop Radboud stierf in 917. Onmiddellijk daarna moet er een nieuw bisdom *Taventre* gesticht zijn, waarmee nu niet Desvres bedoeld is maar Deventer, dat evenwel binnen vier jaar, tussen 917 en 921, verplaatst is naar *Traiectum*, deze keer niet Tournenham maar... Utrecht. Hier wordt pas goed duidelijk waarom Delahaye het nodig vond zijn lezers de apert onjuiste mededeling te doen dat het bisdom Utrecht „pas veel later de naam van Traiectum kreeg”! Want stel dat dit inderdaad de gang van zaken was geweest, dan zouden zelfs middeleeuwers het nodig gevonden hebben enige verduidelijking aan te brengen. Trouwens, was die plaats Deventer al voorhanden of heeft de Utrechtse geestelijkheid haar gesticht en die naam gegeven om de oudere oorkonden waarin *Taventre* voorkwam te kunnen gaan toepassen?

Opnieuw kunnen we hier vaststellen, nu op grond van niet-Utrechtse bronnen, dat er nergens enig onderscheid blijkt tussen een Noordfrans bisdom *Traiectum* en het later gestichte bisdom Utrecht. Integendeel, net als uit de Utrechtse bronnen volgt uit de zojuist gememoreerde zonneklaar dat de naar *Taventre*, dat wil zeggen Deventer, gevluchte bisschoppen van *Traiectum*, Trecht of Utrecht, hun zetel weer naar Utrecht hebben verplaatst, mogelijk al vóór 921, toen Balderik zich weer *Traiectensium episcopus* liet noemen.

Graaf Waldger

Voor wie nu nog niet overtuigd is van die continuïteit, voeg ik een aantal gegevens toe over graaf Waldger, zoon van Gerulf, die we zowel in de omgeving van bisschop Radboud als van bisschop Balderik tegenkomen. Dat het een geducht heerschap was, blijkt uit de vermelding in de kroniek van Regino van Prüm dat hij in het jaar 898 hertog Everard vermoordde. Deze kroniek komt overigens ook in het Egmonds cartularium voor²⁷). In 914 bracht hij het verzoek van bisschop Radboud aan koning Koenraad I over om de Sint-Maartenskerk in *Traiectum* in het bezit van haar immuniteit te bevestigen²⁸). Anderhalf jaar later was hij getuige bij de bevestiging van een schenking door de koning van West-Francië, Karel de Eenvoudige, aan de abdijs Prüm²⁹). Klaarblijkelijk liet hij zich niet storen door een ten ondergegaan bisdom, want in 921 zien we hem samen met... bisschop Balderik in de hiëroboven al vermelde oorkonde uit 921³⁰). Na zijn overlijden uitgevaardigde oorkonden vermelden dat hij en zijn zoon Radboud goederen van de Utrechtse bisschop in *beneficium* hadden bezeten in de gouw Lek en IJssel³¹), dat zij goederen aan het klooster Tiel hadden geschonken³²) - de elfde-eeuwse geschiedschrijver Alpertus van Metz noemt de vader zelfs de stichter van dat klooster³³) - en dat deze graaf Waldger van de koning de tol van Muiden als *beneficium* had gehouden³⁴). Dit grote aantal bezittingen in het Middennederlandse rivierengebied duidt er op dat zijn familie daar haar wortels had en niet in Noord-Frankrijk. Ook uit de geschiedenis van deze graaf, die zich zo-

wel in de omgeving van bisschop Radboud als in die van bisschop Balderik ophield, blijkt dus weer de ongerijmdheid van een onderscheid tussen een bisdom *Traiectum* in Noord-Frankrijk en een later diocesis Utrecht.

De indeling van de bisdommen

Tot slot wil ik Delahayes opvatting over het bisdom *Traiectum* toetsen aan de indeling van de bisdommen. Er is een brief van Bonifatius aan de paus overgeleverd, daterend van 752 of 753, die niet tot de bronnen van het bisdom Utrecht behoort - die immers in de ogen van Delahaye zo verdacht zijn -, waarin Bonifatius er zich over beklagt dat het bisdom Keulen de bisschopsstoel van *Traiectum* aan zich wilde trekken³⁵). Dat is het eerste teken van betrekkingen tussen *Traiectum* en Keulen. Dertig jaar later zou *Trectis* onder het aartsbisdom Mainz geplaatst zijn³⁶), maar in 870 blijkt *Traiectum* tot een aartsbisdom Keulen te behoren³⁷).

Wanneer *Traiectum* in Noord-Frankrijk gelegen zou hebben, zoals Delahaye ons wil doen geloven, is het ondenkbaar dat het Mainz of Keulen als aartsbisdom zou hebben gehad. Westelijk van het bisdom Luik behoorden namelijk in de middeleeuwen alle bisdommen tot het aartsbisdom Reims. De streek waarin Delahaye *Traiectum* situeert, behoorde volgens de gangbare opvatting tot het bisdom Terwaan, waar kort vóór 639 Omaar de eerste bisschop was³⁸). Stel nu dat daar nog een bisdom *Traiectum* bestaan had, dan zouden we de bisschoppen daarvan ongetwijfeld tegen hebben moeten komen onder hun tot het aartsbisdom Reims behorende collega's. Dat is echter niet het geval, ondanks het feit dat de bronnen daar ouder en overvloediger zijn dan hier in het noorden. Dit is een bewijs te meer dat de opvatting van Delahaye alleen al op grond van de schriftelijke bronnen volstrekt onhoudbaar is.

Conclusie

Er blijkt dus geen reden te bestaan om in navolging van Albert Delahaye aan te nemen dat het bisdom Utrecht pas in de tiende eeuw is gesticht. De schriftelijke gegevens wijzen onmiskenbaar op één enkel middeleeuws diocesis *Traiectum*, later Utrecht, dat zijn wortels heeft in de vestiging van de missionaris Willibrord in de Romeinse burcht op het eind van de zevende eeuw.

Wat houdt dit alles in voor de oorsprong van de verering van Sint-Maarten in Utrecht? Volgens Bonifatius zelf, in zijn boven aangehaalde brief aan de paus, had bisschop Willibrord in de burcht van *Traiectum* een kerk ter ere van Sint-Salvator gebouwd en een vernield kerkje, dat hij daar had aangetroffen, herbouwd en aan Sint-Maarten gewijd³⁹). Aangezien we er niet aan hoeven te twijfelen dat met *Traiectum* Utrecht bedoeld is, betekent dit dat Sint-Maartensverering hier enkele eeuwen ouder is dan musicologe drs Mieke Breij ons in het voetspoor van wijlen Albert Delahaye wil doen geloven.

Ik wil tot slot ook nog de rol onderstrepen die bisschop Radboud in die verering van de heilige Martinus heeft gespeeld. Zijn *Libellus de miraculis sancti Martini* („Geschrift over de wonderen van Sint-Maarten”), zijn officie voor het feest van Sint-Maartens translatie en een gedicht gewijd aan de grote Tourse heilige behoren onmiskenbaar tot de Utrechtse traditie⁴⁰). Dat Breij dit cultuurgood eenvoudigweg aan deze bisschopsstad ontzegt, vermindert de waarde van haar publikatie *Sint Maarten als schutspatroon van Utrecht* in sterke mate. Het is te hopen dat deze omis-sie nog eens op deskundige wijze zal worden her-steld.

Utrecht, Martin W. de Bruijn
Alblasstraat 8 bis

Noten

1. M. Breij, *Sint Maarten als schutspatroon van Utrecht* (Utrecht 1988).
2. A. Delahaye, *Holle boomstammen. De hystorische mythen van Nederland, ontleend aan Frans Vlaanderen* (Tournhem-Utrecht 1980).
3. Men zie bijvoorbeeld C. A. Rutgers (uitg.), *De Utrechtse bisschop in de middeleeuwen* (Den Haag 1978). Daarin onder anderen J. W. C. van Campen, „De Noormannentijd. De bisschoppen Hunger, Odilbald en Radbod”, 62-75, en M. P. van Buijtenen, „Contra turrim Traiectensem”, 1-17, ald. 6-7. I. H. Gosses/R. R. Post, *Handboek tot de staatkundige geschiedenis der Nederlanden* (‘s-Gravenhage 1959) 42-49. Een uitgebreid literatuur-overzicht in de (Nieuwe) *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, dl. I (Bussum 1981) 446-447, waar L. Milis, „Kerstening en kerkelijke instellingen tot circa 1070”, 265-285, in hoofdzak de Zuidnederlandse bisdommen behandelt.
4. *Holle boomstammen*, 260-261.
5. S. Muller Fz. en A. C. Bouman (uitg.), *Oorkondenboek van het sticht Utrecht tot 1301*, dl. I (Utrecht 1920-1925), nr. 101.
6. Rijksarchief in Utrecht, Archief van de bisschoppen, nr. 43 leerste cartularium van het *liber donationum* van de dom, eind 12de eeuw, fol. 22 nw.
7. A. C. F. Koch (uitg.), *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299*, dl. I (‘s-Gravenhage 1970), nr. 27.
8. De teksten zijn beredeneerd uitgegeven door S. Muller Fz., *Het oudste cartularium van het sticht Utrecht* (‘s-Gravenhage 1892) VII-XXXIV en 1-38; en door M. Gysseling en A. C. F. Koch (uitg.), *Diplomata Belgica ante annum millesimum centesimum scripta*, dl. I (Brussel 1950) 302-340.
9. Muller, *Het oudste cartularium*, IX.
10. T.a.p., XXVIII.
11. In *Holle boomstammen* staat abusievelijk steeds „donatium”. Ik heb dat in de hier weergegeven citaten gecorrigeerd.
12. Delahaye, *Holle boomstammen*, 286.
13. Muller, *Oudste cartularium*, XI; Gysseling, *Diplomata Belgica* I, 304-340. De dateringen, sinds Muller in enkele gevallen gewijzigd of nader gespecificeerd, zijn ontleend aan laatstgenoemde uitgave.
14. Muller, *Oudste cartularium*, 50, nt. 4.
15. T.a.p., 7-11.
16. Muller, *Oudste cartularium*, IX-XII; zie ook Gysseling, *Diplomata Belgica* I, 302-303.
17. Men zie Muller, *Het oudste cartularium*, Inleiding, met name de door hem opgestelde genealogie op blz. LXXXI.
18. Delahaye, *Holle boomstammen*, 260-261.
19. Zie over dit heiligenleven B. Ahlers, *Die ältere Fassung der Vita Radbodi* (diss. Tübingen; Bern-Frankfurt/M. 1976) 15-17.
20. Ik ontleen de tekst aan C. de Smedt e.a. (uitg.), „Vita sancti Radbodi Ultrajectensis episcopi”, *Analecta Bollandiana*, dl. VI (1887), cap. 4, 5, 6, 10 en 12.
21. T.a.p., cap. 8 en 9.
22. Idem, cap. 7.
23. Delahaye, *Holle boomstammen*, 197.
24. Muller en Bouman, *Oorkondenboek Utrecht* I, nr. 87.
25. G. H. Pertz (uitg.), *Monumenta Germaniae Historica*, Leges, II (Hannover 1837) 24, noot b; Muller en Bouman, *Oorkondenboek Utrecht* I, nr. 110.
26. Muller en Bouman, *Oorkondenboek Utrecht* I, nr. 139. Voor de datering van het handschrift zie: G. H. Pertz (uitg.), *Monumenta Germaniae Historica*, Scriptores, IV (Hannover 1841) 336.
27. F. Kurze (uitg.), *Regonis abbatis Prumiensis chronicon cum continuatione Treverensi*, *Monumenta Germaniae Historica*, Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum (Hannover 1890), 146. Muller, *Het oudste cartularium*, VIII.
28. Muller en Bouman, *Oorkondenboek Utrecht*, nr. 94.
29. T.a.p., nr. 95.
30. Koch, *Oorkondenboek Holland*, nr. 27.
31. Koch, *Oorkondenboek Holland* I, nr. 32 (1944 juli 17).
32. Gysseling en Koch, *Diplomata Belgica* I, nr. 193 (1950 april 20).
33. Alpertus van Metz, *De diversitate temporum*, uitg. H. van Rij (Amsterdam 1980), 18.
34. Gysseling en Koch, *Diplomata Belgica* I, nr. 194 (1953 april 21).
35. Muller en Bouman, *Oorkonden Utrecht* I, nr. 42.
36. Een op 4 november 751 gedateerde oorkonde, waarin *Trectis* met Tongeren, Keulen, Worms en Spiers onder het aartsbisdom Mainz werd geplaatst, zou in werkelijkheid van omstreeks 780 dateren. Muller en Bouman, *Oorkondenboek Utrecht* I, nr. 41.
37. Muller en Bouman, *Oorkondenboek Utrecht* I, nr. 76.
38. Zie over dit bisdom H. van Werveke, *Het bisdom Terwaan van den oorsprong tot het begin der veertiende eeuw* (Gent-Parijs 1924). Een recent overzicht van de indeling van de Franse bisdommen in de middeleeuwen is te vinden bij J. Dubois, „La carte des diocèses de France avant la Révolution”, *Annales. Economies, sociétés, civilisations* 20 (1965), 680-691.
39. Een Duitse vertaling van deze brief in Rutgers, *De Utrechtse bisschop*, 47-48, ontleend aan R. Rau (uitg.), *Briefe des Bonifatius, Willibalds Leben des Bonifatius* (Darmstadt 1968).
40. J. Romein, *Geschiedenis van de Noord-Nederlandsche geschiedschrijving in de middeleeuwen. Bijdrage tot de beschavingsgeschiedenis* (Haarlem 1932) 22-26; H. Bruch, *Supplement bij de Geschiedenis van de Noord-Nederlandsche geschiedschrijving in de middeleeuwen* (Haarlem 1956) 2-4. Van Campen, „De Noormannentijd”, 74.

BOEKENSCHOUW

In afwijking van de gewone indeling laat de redactie hier een boekbespreking volgen. De reden ervan is dat ze aansluit op het artikel van Martin de Bruin. Besprak deze historiografische elementen in het boek van drs Mieke Breij, de hierna volgende recensie gaat in op de musicologische en muziek-historische aspecten ervan.

Hic Martinus, qui nulli nocuit. . . (Deze Martinus die niemand ooit leed heeft berokkend. . .). Zo kwam het uit de pen van Adam van Sint Victor, een augustijnkerkvorst uit de 12e eeuw, toen hij zijn *Sequentia* voor het feest van „S. Martini Turonensis Episc. et Conf.” dichtte. Hij zou voortleven in alle belangrijke boeken over het Gregoriaans, nl. als de voornaamste vertegenwoordiger van de berijmde sequens. Of de grote heilige werkelijk „geen kip kwaad heeft gedaan” zullen we aan de H. Geest ter beoordeling over moeten laten. Een feit is, dat ondergetekende er niet geheel en al zeker van is, dat de pia memoria van zijn verheven stadspatroon zoveel eeuwen na diens dood niet alsnog hier en daar schade aan goed-gelovige zielen zal toebrengen. Hij bedoelt vooral de lezers van hoofdstukje 5 uit het boek van drs M. Breij: *Sint Maarten, Schutzpatroon van Utrecht* (Utrecht, 1988). Dat stukje gaat over het Gregoriaans, en suggereert en bevat onwaarheden. Vandaar mijn zorg, vandaar deze regels.

Wie een geschiedenis van 2000 jaar in 2 pagina's wil samenvatten (pag. 41 en 42) ontkomt maar moeilijk aan onbedoeld gelegde verbanden en aan ongewilde suggesties. Ging de zangwijze van de christenen (pag. 41, regel 8) terug op de Joodse synagogale zangwijze? Ja, natuurlijk, maar nog veel meer op een algemeen oosterse manier van zingen. Wie van „antifonaal zingen” op pag. 12 leest, krijgt beslist niet de indruk dat deze term complete hoofdstukken van de gregoriaanse theorie aansnijdt, die niet alleen gaan over de wisselzang tussen twee koren, maar ook over antifonale psalmodie en psalmodische antifonie. Dit laatste begrijpt u als lezer niet, maar ik kan u dit in twee pagina's niet uitleggen. Het is trouwens niet helemaal zeker of het in-twee-koren-zingen al niet vóór de 4e eeuw in zwang begon te komen. De suggestie dat er in de 9e eeuw nieuwe melodien kwamen en de veranderingen bestonden in de tropen is te globaal om aanspraak op waarheid te kunnen maken (regel 24-30). Het „Verval”, beschreven op pag. 42 suggereert ook dingen, die niet kloppen: Inderdaad heeft Palestrina te maken gekregen met de herziening van het Gregoriaans (regel 15), maar hij heeft de opdracht ofwel niet aangevraagd, ofwel niet voltooid, waarschijnlijk het eerste. Waarom niet gesproken over de vele particuliere uitgaven van het Gregoriaans, die met name bij ons in Amsterdam en Antwerpen zijn verschenen? De pogingen tot herstel (regel 19) zijn in de vorige eeuw beslist niet alleen door Solesmes ondernomen, maar heel intens door velen in heel Europa. Ook anderen hebben na bestudering van oude handschriften nieuwe gezangboeken uitgegeven. Komt u maar kijken op de bibliotheek van het Ned. Instituut voor Kerkmuziek! De lezer vergis zich tenslotte niet in de suggestie alsof de Lagal-notatie van mijn goede vriend Chris Hakkenes een

volgend stadium zou zijn in de genoemde ontwikkeling van de notatie: Zijn schrijfwijze is erg interessant, maar eveneens zeer omstreken en zeer privé.

Het bovenstaande wekt verwondering, het nu komende droefenis. Ik verlaat de suggesties en kom tot de waarheden. Het Gregoriaans is niet ten tijde van Gregorius (pag. 41, regel 14), naar nà hem tot bloei gekomen. Dat er na 650 (regel 22) in Rome een eigen zang zou zijn ontwikkeld is een zèer omstreken theorie, waar bijna niemand meer in gelooft. Metz (regel 35) is veel directer door Karels centrum (vooral Aken) gesticht en geïnspireerd, dan door Rome. Wat betreft regel 38 vv: Het jaar 850 heeft weinig uit te staan met de mondelinge traditie: die is nog lang doorgegaan, en de pogingen tot muzieknotatie (hoe summier ook) dateren van eeuwen daarvoor. Abt Sunol heeft er een fundamenteel paleografisch boek over geschreven. Op pag. 42, regel 5 vv, zou het neumenschrift zich in twee typen ontwikkeld hebben: het hoefnagelschrift en de kwadraatnotatie. De waarheid is dat de kwadraatnotatie zich gevormd heeft uit het hoefnagelschrift. Regel 9: Niet het Gregoriaans is door de opkomst van de meerstemmigheid in verval geraakt, juist andersom: het Gregoriaans raakte in verval, waardoor de meerstemmigheid zich kon ontwikkelen. Wat op pag. 42 vanaf regel 34 gezegd wordt over de betekenis van Moqueau's ictus-teken en over de fundamenteën van Cardine's nieuwe ideeën, is opgeschreven vanuit een wonderbaarlijke en onbegrijpelijke onwetendheid omtrent het levenswerk van beide eminente musicologen.

Op pag. 43 noemt drs Breij zich „voorzitter” van een ritmische voordracht van het Gregoriaans. Hoe had zij zich een volledig door het ritme bepaald gezang anders voorgesteld? Zij stelt vervolgens, wat de Maartenhandschriften van Utrecht betreft, wegens de late notatie onmogelijk tot een verantwoorde ritmisch genoteerde transcriptie te kunnen komen. Is het niet eerder zo dat in de 12e, en zeker de 14e eeuw, het vervallen Gregoriaans een groot deel van zijn ritmische kenmerken al verloren had? Ik heb overigens de handschriften niet in de Universiteitsbibliotheek kunnen bestuderen, en mag dus geen oordeel vellen over de transcriptie door Chris Hakkenes. Omdat hij daarbij gebruik maakt van de nieuwste vorm van kwadraatnotatie, die aan weinigen bekend zal zijn, ware het beter geweest een uitleg der notentekens toe te voegen. Verder zou een vertaling van de teksten velen een dienst hebben kunnen bewijzen. Wat moeten de lezers nu met het corpus van het boek, de pagina's 49-84?

„Timeo virum unius libri” („Ik vrees iemand die maar één boek kent”) is ooit eens door een heel wijs iemand gezegd. In voorkomende gevallen hangt het er voor de hoogte van mijn vrees maar van af, hoe dik dat boek geweest is. En of die „virum” vooraf al van een en an-

der op de hoogte was. Daarom timeo ik veel meer de „virum duorum librorum pusillorum“ („Iemand die twee kleine boekjes kent“). Want dat zijn de boekjes van dr Litjens en drs J. Boogaarts, waarop drs Breij voor de pagina's 41 en 42 steunt: beide tellen weinig pagina's, en zijn bedoeld als samenvatting van een grootse en uitgebreide geschiedenis. Samenvattingen samenvatten is moeilijk. Had de auteur er maar beter niet aan kunnen beginnen?

Utrecht, Dr A. C. Vernooij
prof. Reinwardtlaan 17 (musicoloog en docent
Gregoriaans aan het Ned.
Inst. voor Kerkmuziek te
Utrecht)

De oude Hortus. Een toekomstbeeld. Utrecht, Rijksuniversiteit, 1987. 36 blz. met illustr. ISBN 90 6926 011 5. Rapport v.e. werkgroep onder voorzitterschap van drs. G. J. P. Rijntjes.

De kleurenfoto op voor- en achterzijde laat een aantal schelpen, kijkers, leren boekbanden en dorre bladen zien, een compositie zoals die wordt aangetroffen in *Vakmanschap is meesterschap* en op de achterkant van de *Spiegel Historiae*. Met allebei heeft het

wel iets te maken, al is het formeel alleen het rapport van een zoveelste werkgroep die zich gebogen heeft over de toekomst van de oude Hortus Botanicus (1723), gelegen tussen de Nieuwe Gracht en de Lange Nieuwstraat. De bonte samenstelling van deze werkgroep maakt haar rapport, zo mag men hopen, tot meer dan gebundelde goede bedoelingen.

De aanbevelingen die het bevat komen erop neer dat hier een nieuw Universiteitsmuseum moet komen. Daarbij snijdt het mes aan meerdere kanten: het eigen karakter van dit stukje zuidelijke binnenstad blijft bewaard, de samenhang tussen huis en tuin wordt gered, dertig universitaire collecties worden beter bewaard en kunnen ruimer worden vertoond en de museale attracties van de wijk worden nog met één vermeerderd.

Een landschaps-architectenbureau en een Utrechtse architect presenteren hun visie op de mogelijkheden die hier liggen. De universiteit, de Gemeente, het Utrechts Monumentenfonds, de Provincie, Buurtcomité Tussen de Grachten en de Werkgroep Hortus Botanicus hebben in de werkgroep geparticipeerd. De resultaten ervan zijn door de Rijksuniversiteit in deze brochure samengevat. Fraai drukwerk, dat de vraag naar de financiële implicaties van een en ander wel opwerpt, maar verder geheel onbesproken laat.

v.S.

VOORJAARSLEDENVERGADERING

Het bestuur van de Vereniging Oud-Utrecht nodigt de leden uit tot het bijwonen van de Algemene Voorjaarsledenvergadering op donderdag 25 mei a.s. om 19.30 uur in het gebouw van de Fundatie van Renswoude, Agnietenstraat 5 te Utrecht.

AGENDA

1. Opening
2. Notulen van de Najaarsledenvergadering van 24 november jl.
3. Ingekomen stukken en mededelingen
4. Verslag van de penningmeester over 1988, de jaarrekening en de accountantsverklaring
5. Verslag van de secretaris over 1988
6. Commissies
Mw. drs. E. I. Jimkes-Verkade heeft te kennen gegeven de redactie van het Jaarboek te willen verlaten. Het bestuur stelt voor in haar plaats te benoemen mw. mr. J. van der Torren-Gerritsen
7. Mededelingen over Jaarboek, Maandblad, propaganda, excursies, lezingen en Oud-Utrecht op de Domroep
8. Wat verder ter tafel komt
9. Rondvraag
10. Sluiting

Na afloop van de vergadering rond 20.45 uur zal mw. prof. dr. C. Isings, conservator van de archeologische collectie van het P.U.G., een lezing houden over deze collectie. Vervolgens is er gelegenheid om de archeologische objecten in het gebouw van de Fundatie te bezichtigen.

De secretaris

		Balans per 31 december 1988	Balans per 31 december 1987	
VOORRADEN	Themanummer jaarboek 1987	1.141	2.000	
	Overige voorraden	<u> </u>	<u>1.000</u>	3.000
		1.141		
VORDERINGEN OP KORTE TERMIJN	Debiteuren	28.567	1.671	
	Te vorderen bedragen	1.436	48.873	
	Stichting Publikaties	<u>3.238</u>	<u> </u>	50.544
	Oud-Utrecht			
		33.241		
LIQUIDE MIDDELEN	Effecten	67.600	61.600	
	Rekeningen Courant	17.749	13.639	
	Spaarrekeningen	<u>86.293</u>	<u>95.731</u>	
		171.642		170.970
		<u>206.024</u>	<u> </u>	<u>224.514</u>
EIGEN VERMOGEN	Vermogen AoPo	72.145	74.524	
	Resultaat 1988 resp. 1987	5.310	-/- 2.379	
	Gift aandelen Stadsherstel	<u>6.000</u>	<u> </u>	72.145
		83.455		
VOORZIENINGEN	Propagandafonds	3.903	3.903	
	Register 1954-1983	<u>33.500</u>	<u>35.500</u>	
		37.403		39.403
SCHULDEN OP KORTE TERMIJN	Crediteuren	83.367	110.568	
	Te betalen en vooruit- ontvangen bedragen	<u>1.799</u>	<u>2.398</u>	
		85.166		112.966
		<u>206.024</u>	<u> </u>	<u>224.514</u>
		Resultatenrekening 1987	Begroting 1988	Resultatenrekening 1988
BATEN	Contributies	74.284	71.920	73.740
	Advertentiebaton	4.620	4.950	4.620
	Opbrengst verkopen	5.978	4.000	3.628
	Donaties en giften	12.184	12.000	13.513
	Interest	<u>9.655</u>	<u>9.030</u>	<u>9.007</u>
		106.721	101.900	104.508
LASTEN	Kosten jaarboek	47.841	43.500	35.224
	Kosten maandblad	46.593	46.000	52.171
	Kosten overige activiteiten	113	1.000	247
	Beheerskosten	6.080	6.500	7.185
	Algemene kosten	<u>8.388</u>	<u>4.900</u>	<u>4.193</u>
	Afschrijvingen	85		178
		109.100	101.900	99.198
RESULTAAT		<u>-/- 2.379</u>	<u> </u>	<u>5.310</u>

In de komende jaarvergadering zal u de hierbij afgedrukte jaarrekening over 1988 ter goedkeuring worden aangeboden. Het jaar 1988 werd met een positief saldo van f 5.310,- afgesloten. Dit bedrag werd ten gunste van het vermogen geboekt.

Eveneens werd ten gunste van het vermogen geboekt een schenking van de Stichting Stadsherstel Utrecht van zes aandelen „Utrechtse Maatschappij Stadsherstel N.V.” tot een totale nominale waarde van f 6.000,-.

Het eigen vermogen van de vereniging bedroeg eind 1988 f 83.455,-.

Onder contributies zijn verantwoord de bijdragen van 1845 leden.

Per eind december 1988 had de vereniging 1780 leden.

Ook dit jaar ontving de vereniging een bedrag aan donaties van ruim f 13.000,-.

Alle gevers hartelijk dank.

Namens het bestuur,

H. J. Jurriëns, penningmeester.

LUIKENFONDS

Na bijna 16 jaar van praten, vergaderen, procederen en overleggen werd tussen de gemeente en de gebruikers van de huisjes aan de Schalkwijkstraat (de vrijwoningen van Jan van Campen) overeenstemming bereikt en kon de restauratie/renovatie een aanvang nemen. Na een voor de gebruikers woelig jaar, waarin de bouw nauwlettend in het oog werd gehouden, was op 10 december 1988 de officiële opening door wethouder Van Willigenburg een feit. Helaas moesten in het kader van de bezuinigingen de voor deze pandjes zo karakteristieke luiken (en de dakramen aan de voorzijde) komen te vervallen, waardoor het oorspronkelijke karakter van de pandjes werd aangetast. Daarom werd door het comité „Behoud Ateliers Schalkwijkstraat”, dat reeds in 1971 werd opgericht, een luikenfonds in het leven geroepen.

Tijdens de open dag, die volgde op de officiële opening werd er door velen, die dit idee willen steunen, geld gegeven en menigeen storte een bijdrage op de speciaal voor dit doel geopende bankrekening. Echter, we zijn er nog lang niet. Vandaar deze oproep ook een bijdrage te storten in dit fonds, zodat wellicht reeds dit voorjaar de vensters weer worden gesierd door luiken.

U kunt uw bijdrage storten op rek.nr. 37.83.39.206 van de RABO-bank te De Bilt onder vermelding van „luikenfonds” (gironr. bank 380418).

Het comité

„Behoud Ateliers Schalkwijkstraat”

Jeannet Hoeijenbos

Schalkwijkstraat 8

(privé: Park Arenberg 61, De Bilt)

EXCURSIE UTRECHTSE KLOKKENSPEL VERENIGING

Op donderdag 1 juni 1989 organiseert de Utrechtse Klokkenspel Vereniging een excursie naar Mol en Postel (België).

De bus zal om 8.00 uur vanaf het Domplein vertrekken.

Na een ontvangst door het Gemeentebestuur van Mol zal er een bezoek worden gebracht aan het torenmuseum en de kerk van Mol. Belangstellenden kunnen de beiaard bezichtigen (er is een lift!). Na de broodmaaltijd in Postel zal de pas gerestaureerde beiaard van de Abdij van Postel worden bespeeld door Arie Abbenes, stadsbeiaardier van Utrecht. Daarna zal er

een bezoek worden gebracht aan de bibliotheek van de Abdij. De bibliotheek herbergt ondermeer incunabels (wiegedrukken), etsen en oude manuscripten.

De dag zal worden beëindigd met een afscheidsdronk, aangeboden door het Gemeentebestuur van Mol. Aankomst in Utrecht om 18.00 uur.

U kunt deze excursie meemaken door voor 15 mei a.s. f 40,- per persoon over te maken op giro 474407 t.n.v. de Utrechtse Klokkenspel Vereniging, Eikstraat 59, 3581 XK Utrecht.

DE GRAFKAPEL VAN VESSEM OP HET R.K. KERKHOF TE DRIEBERGEN-RIJSENBURG

Het is opvallend dat vele parochiegeschiedenissen nauwelijks iets over het R.K. Kerkhof bevatten. Buiten het priestergraf en de familiegraven met hun platte zerken staan voor zover mij bekend op de kerkhof

ven van de R.K. Kerken in de provincie Utrecht niet veel bijzondere grafmonumenten. Toch zijn er enkele. Te Schalkwijk op het R.K. Kerkhof naast de kerk bevindt zich de grafkapel van het adellijke geslacht De

Wijkerslooth de Weerdesteyn, dat eens kastelen aan de Langbroekerwetering bezat. Te Soesterberg kan men op het R.K. Kerkhof achter de kerk de grafmonumenten van de Jonkheren Bosch van Drakenstein en Bosch van Oud-Amelisweerd, afstammelingen van de Utrechtse katholieke burgemeester Paulus Bosch (1771-1834), bewonderen. Al deze monumenten zijn in redelijke staat.

Op het R.K. Kerkhof aan de Drieklinken te Driebergen-Rijsenburg treft men de grafkapel van het geslacht Van Vessem aan. Dit kerkhof is aangelegd als gevolg van de Begrafeniswet van 1869 door de bekende architect H. J. van den Brink (1816-1883¹⁾), die ook het inmiddels afgebroken Groot-Seminarie bouwde dat in 1857 in gebruik is genomen. Het R.K. Kerkhof achter de in 1810 ingewijde R.K. Kerk St. Petrus Banden is evenwel gelukkig niet geruimd. Daarop bevinden zich het monumentale graf Van Rijckevorsel en verschillende 19e-eeuwse pastoorsgraven.

Jhr H. A. L. van Vessem (1814-1891) was ritmeester, ordonnans-officier van Koning Willem III en intendant van de Koninklijke Paleizen te Amsterdam en te 's-Gravenhage. Hij bewoonde aan de Dribergseweg onder Rijsenburg „Huize Bijdorp”, gebouwd rond 1829²⁾. Vlak vóór de dood van zijn vrouw werd hij bij K.B. van 19 maart 1886, no 13³⁾ door Koning Willem III in de adelstand verheven met het predicaat van jonkheer.

De grafkapel op het R.K. Kerkhof aan de Drieklinken staat boven op de graven van zijn 28 september 1886 overleden echtgenote en de uit het huwelijk geboren kinderen. Jhr H. A. L. van Vessem ligt er zelf ook begraven. In 1960 is dit kleine katholieke adellijke geslacht uitgestorven. De grafkapel is een van de laatste herinneringen aan dit geslacht en naar mijn mening de moeite waard om te bewaren voor het nageslacht door plaatsing op de monumentenlijst. Hij is

gebouwd tussen 1886-1891. De naam van de bouwkundige of architect heb ik niet kunnen achterhalen.

Griffensteijnselaan 77,
Zeist

Mr dr V. A. M. van der Burg

Noten

1. Wim Harzing, *Driebergen en Rijsenburg. Hoe zij ontstonden en groeiden*, Driebergen-Rijsenburg 1973, blz. 84. Zie over de architect H. J. van den Brink: N. L. Prak, *Twee kasten van huizen aan de Parklaan in Rotterdam*, *De Steenen Droom*. Opstellen over Bouwkunst en Monumentenzorg opgedragen aan C. L. Temminck Groll, Zutphen 1988, blz. 290.
2. Wim Harzing, a.w., blz. 128; dezelfde, *Driebergen-Rijsenburg in oude ansichten*, Zaltbommel 1976, no 20. Afbeelding van Huize Bijdorp naar een steendruk van P. J. Lutgers uit 1869.
3. *Nederland's Adelsboek* 1953, blz. 93-96 en 1965, blz. 209.

maandblad oud-utrecht

62e jaargang nr. 4 - april 1989

Vereniging Oud-Utrecht

Voorzitter:

H. H. W. Kernkamp, Prins Hendriklaan 77
3583 EG Utrecht, tel. 03465-7 09 40 (privé)

Secretaris:

A. Pietersma
Alex. Numankade 199
3572 KW Utrecht
tel. (030) 73 66 64

Penningmeester:

H. J. Jurriëns, Cicerolaan 10
3584 AK Utrecht, girorekening 575520

Contributie: f 47,-

C.J.P.-houders: f 30,-; 65+ f 41,-.

Ledenadministratie:

Mw. C. de Leeuw
Sophialaan 1, 3542 AR Utrecht
tel. (03465) 7 09 40

Excursiecommissie:

Mw. M. Dolfin
Harz 92, 3524 DC Utrecht
tel. (030) 89 06 13.

Redactie:

J. W. G. Haverkamp, E. M. Kylstra, G. J. Röhrner, A. H. M. van Schaik.

Redactie-adres:

Alex. Numankade 199
3572 KW Utrecht, tel. (030) 73 66 54
I.S.S.N.: 0923-5116
Afbeelding omslag:
D. Schuurmans Stekhoven.

OPROEP

De propagandacommissie heeft behoefte aan enkele nieuwe leden met enige vrije tijd en veel enthousiasme. Informatie: ir. E. M. Kylstra, tel. thuis 71 92 63/werk 91 93 81.

AGENDA

Op zaterdag 20 mei 1989 organiseert de Stichting Vrienden van het Duitse Huis een excursie naar ALDEN BIEZEN (Belgisch Limburg) één van de Landscommanderijen van de Ridderlijke Duitse Orde, en HERCKENRODE. Vertrek 8.30 uur, Station Utrecht, terug omstreeks 20.00 uur. Kosten f 30,- pp, voor bustocht, koffie, thee en toegangsprijzen. Leiding prof. dr. Temminck Groll. Aanmeldingen schriftelijk aan L. J. Westermann, Alb. Perkstraat 71, 1217 NN Hilversum.

DE NOORDERKERK: VAN MODERN GEBOUW TOT MONUMENT

Vorig jaar verscheen in de plaatselijke pers een bericht over het voorstel van de Utrechtse Monumentencommissie aan het gemeentebestuur om de Noorderkerk aan de Roayaards van den Hamkade op de gemeentelijke monumentenlijst te plaatsen¹). Dit viel vrijwel samen met de publikatie van drs W. Smit in dit tijdschrift over de Ravesteyn-bijbel, die tot de verkoop van dit gebouw aan de Pinkstergemeente „Samuël” in 1978 enige tijd in deze kerk lag en die nu in het archief van de Bethelkerk wordt bewaard²). In zijn inleiding op dit artikel gaf hij een kort overzicht van de vier windrichtingenkerken van de Gereformeerde Kerk van Utrecht, waarbij hij opmerkte dat enkel de Noorder- en de Zuiderkerk werkelijke architectonische waarde hadden. De Oosterkerk aan de Maliebaan en de Westerkerk aan de Catharijnekade vielen hierbij als scheppingen van de meester-timmerman H. van Dijk, zelf lid van de Vereniging „De Kerkelijke Kas”, inderdaad in het niet. Onlangs werd nog opgemerkt, dat de Oosterkerk op het moment van zijn voltooiing al verouderd was. Met dit al was het toch een dermate beeldbepalend gebouw in de als stadsbeeld beschermde Maliebaan, dat er in 1983 wel degelijk tegen de voorgenomen sloopplannen werd geprotesteerd. Als één van de oudste gereformeerde kerken van Nederland had het gebouw ook een belangrijke historische waarde³).

De Noorderkerk was de eerste kerk, die na de ineensmelting, een samenvoeging van de A- en B-gemeenten van de Gereformeerde Kerk van Utrecht, op 11 juli 1894⁴), in opdracht van de ongedeelde kerk in 1922-1923 werd gebouwd. Deze aanduiding werd gebruikt in plaatsen, waar zowel een Christelijke Afscheidene Kerk als een Nederduits Gereformeerde kerk (Dolerende) naast elkaar bestonden, waarbij de toevoeging A en B aangaf of de desbetreffende kerk uit de tijd van de Afscheiding dan wel uit die van de Doleantie stamde. Een gewoonte die sinds juni 1892 werd gebezigd, toen de Christelijke Gereformeerde Kerk en de Nederduits Gereformeerde Kerken (Dolerende) zich op synodaal en classicaal niveau tot de Gereformeerde Kerken in Nederland verenigden⁵). De plaatselijke kerken werden vrijgelaten om zelf te bepalen wanneer men op lokaal niveau tot ineensmelting wilde overgaan⁶). Utrecht was de eerste grote stad, die hiertoe overging. Op dat moment beschikte deze overwegend Dolerende stad over drie kerkgebouwen, te weten de betrekkelijk kleine Begijnkerk aan de Breedstraat (1854; 550 zitplaatsen) van de Afscheidenen en de Oosterkerk aan de Maliebaan (1888; 1470 zitplaatsen) en de Westerkerk aan de Catharijnekade (1891; 1200 zitplaatsen) van de Dolerenden. Noch de plannen om in 1907 in Utrecht-

Zuid een nieuwe kerk te bouwen noch de verkoop van de Begijnkerk gingen door. In plaats daarvan werd laatstgenoemd kerkgebouw in 1908 gerestaureerd en uitgebreid⁷).

Voorgeschiedenis

Als gevolg van de industrievestigingen bij het Merwedekanaal (het latere Amsterdam-Rijnkanaal) werd sinds 1910 in de gemeente Zuilen de woonwijk Elinkwijk gebouwd, waardoor Oud-Zuilen langzamerhand aan de stad Utrecht vastgroeide⁸). Kort daarna overwoog de gemeente Utrecht voor het eerst om deze gemeente te annexeren. Dit gebeurde uiteindelijk pas op 1 januari 1954 toen het grondgebied van de gemeente Zuilen over dat van Utrecht en Maarssen werd verdeeld⁹). Vooruitlopend op één van de vele eerdere plannen van de gemeente Utrecht hiertoe had de Nederlandse Hervormde Gemeente van Utrecht op 17 augustus 1917 de zuster gemeente van Zuilen bij haar kerkelijk territorium ingelijfd¹⁰). In een bericht hierover merkte een journalist op, dat de Gereformeerde Kerk van Zuilen ook moeilijkheden kende doordat de gereformeerden uit de wijk Elinkwijk een eigen kerk met pastorie wilden¹¹). Een moeilijk te realiseren ideaal, wanneer men weet dat deze plattelandsgemeente sinds de instituering op 16 mei 1892 wegens de beperkte financiële middelen nog steeds geen eigen predikant had kunnen beroepen. In deze situatie was met de bouw van de wijk Elinkwijk, waar zich merendeels fabrieksarbeiders vestigden, geen wettelijke verandering gekomen.

Desondanks kon men op 20 december 1918 ter vervanging van het afgelegen uit 1892 daterende kerkje in de wijk Elinkwijk aan de Daalseweg een nieuwe kerk in gebruik nemen. Hoewel dit vanwege de financiën een noodgebouw was, deed het tot 1953 als zodanig dienst om op 25 maart 1953 door de Bethelkerk aan de De Muinck Keizerlaan te worden vervangen¹²).

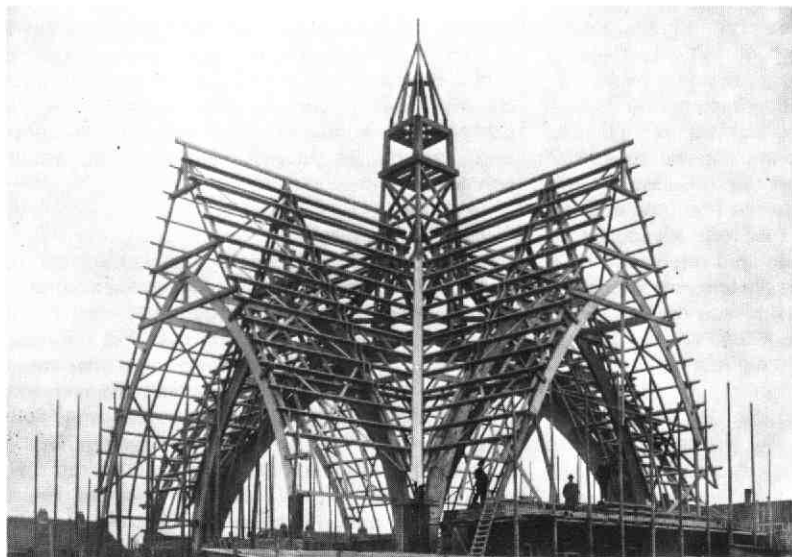
Plannen tot kerkbouw

Hoewel er al enige tijd sprake was van plannen tot kerkbouw in het zuidelijk stadsdeel van Utrecht, droeg de kerkeraad op 28 februari 1921 de Commissie van Administratie op om ook in het noordelijk stadsdeel in de nabijheid van de Amsterdamse straatweg bouwgrond te zoeken. Eind maart had men reeds drie terreinen gevonden, waarvan twee aan de voornoemde weg en één in de directe omgeving. Nauwelijks was dit bekend of men ontving van de kort tevoren geëmigreerde ds J. Breukelaar een brief, waarin hij liet weten dat de kerkbouw in Utrecht-Noord zijns inziens boven die van Zuid moest prevaleren. Dit was

daarom zo bijzonder omdat hij bij zijn afscheid van Utrecht-Zuid op 9 januari 1921 nog had gememo-reerd, dat het uitblijven van kerkbouw daar geestelij-ke en stoffelijke schade had toegebracht. Een stand-punt waar hij kennelijk door het aankopen van een hulpkerk aan de Gansstraat enkele maanden later op was teruggekomen. Er werd overwogen om op de aan te kopen bouwgrond eventueel een lokaal te bou-wen, dat later voor catechisaties zou zijn te gebruiken of om daar tijdelijk een houten hulpkerk te stichten¹³). Vanwege klachten over het toenemend gebrek aan zitplaatsen in de Westerkerk werd in oktober besloten om bij B. en W. van Utrecht na te vragen of men spoed-ig met kerkbouw in Zuid zou kunnen beginnen. Toen bleek dat dit nog minstens een jaar zou duren, achtte de Commissie van Administratie het wenselijker om eerst in Noord met kerkbouw te beginnen en nader-hand te bezien of de financiële omstandigheden de verwezenlijking van de kerkbouwplannen voor Zuid dan nog toelieten. Te meer daar hier inmiddels een hulpkerk in gebruik was genomen. Toen de kerkeraad hier op 30 januari 1922 over moest beslissen, was er ook een Adres van A. L. van Hulzen en 99 andere be-lijdende gemeenteleden uit Noord ontvangen, waarin zij hun belangen nog eens onder de aandacht van de kerkeraad brachten. Doordat de kerkeraad het voor-stel van de Commissie van Administratie overnam, stelde laatstgenoemd college de volgende maand al voor om het eigen gemeentelid, architect D. J. Heu-sinkveld, voor f 75.000, — een kerk met 600 à 700 zitplaatsen te laten bouwen met de mogelijkheid om daar later nog galerijen in te bouwen alsmede enkele lokalen en daarboven een kosterswoning. Omwille van de tijd en de kosten werd van het uitschrijven van een prijsvraag afgezien. Doordat één van de leden van de Commissie van Administratie eind maart vanwege de kostenoverschrijding zijn goedkeuring aan het door Heusinkveld ingediende ontwerp onthield, kreeg hij opdracht om de overschreden bouwsom met

f 10.000, — te verlagen. Omwille van de tijd zag men er van af om alsnog ook een aparte Bouwcommissie te benoemen. Het tweede plan kreeg op 10 april de goedkeuring van de kerkeraad. Dit ondanks het feit dat hier later in strijd met het plan van eisen geen gale-rijen in konden worden gebouwd¹⁴). De bouw, die publiekelijk werd aanbesteed, werd eind juni voor f 89.554, — aan de Utrechtse fa. Erven H. J. Jurriëns gegund. Vervolgens verleende B. en W. op 7 juli de vereiste bouwvergunning¹⁵). Precies een maand later kocht de Gereformeerde Kerk van Utrecht van de ge-meente op de hoek Opzoomerstraat, Royaards van den Hamkade en Thorbeckelaan voor ruim f 23.000, — de benodigde bouwgrond¹⁶). Ter bestrij-ding van de bouwkosten werd de bouw van een pastorie geschrapt, terwijl men uiteindelijk tot spijt van de architect gasverwarming in plaats van centra-le verwarming liet aanleggen¹⁷). Tevens werd om finan-ciële redenen in januari 1923 afwijzend beschikt op een verzoek van een aantal gemeenteleden om in het klokketorentje een luidklok te hangen. Een wens die enkele jaren later alsnog in vervulling ging. Hoe-wel er dientengevolge ook al eerder van het leggen van een eerste steen was afgezien, kreeg de Noorder-kerk op 16 april een gedenksteen. Deze werd de ker-keraad aangeboden door de heer W. Linschoten en had als tekst Ps. 116 (berijmd) : 11: „Ik zal met vreugde in 't Huis des Heeren gaan"¹⁸).

Doordat kort voor de ingebruikneming op 18 juni 1923 in de Noorderkerk ten behoeve van de inrichting een bazar werd gehouden, konden de gemeenteleden het gebouw al bezichtigen. Eén der aanwezige jour-nalisten moest aanvankelijk aan het dadaïstische in-terieur wennen, maar vond het op den duur toch wel gezellig. De wijkpredikant vertelde aan het begin, dat door een inzameling voor de centrale verwarming al f 2.000, — binnen was en dat de rest uit de op-brengst van deze bazar moest worden bekostigd. Na enkele geestige woorden, liet hij vervolgens psalm

Gezicht op de Noorder-kerk vanaf de Royaards van den Hamkade tijdens de bekapping, 1922. G.A.U. Top. Hist. Atlas Ke 4.1.

68 : 10 zingen en ging hij voor in gebed. Sommigen hadden moeite met het christelijke tintje, dat hierdoor aan een „wereldse“ zaak werd gegeven, naar uit een ingezonden brief in de krant bleek¹⁹).

Het kerkgebouw

Vanaf het begin was de Noorderkerk om uiteenlopende redenen een bijzonder kerkgebouw. De grootste verdienste van de architect was wel, dat hij voor het grondplan geen bekend schema had gevolgd waardoor het een schablonen-uiting was geworden los van de omgeving, een studiekamerontwerp²⁰). Het was integendeel opvallend hoe goed het frisse dak van de kerk met zijn oranje- en Hollandse pannen bij de architectuur van de omgeving aansloot. Heusinkveld had goed rekening gehouden met het dorps karakter, dat de wijk Ondiep had. Opvallend bij het exterieur van deze kerk was de hoogtewerking, die door de geleidelijk klimmende dakvlakken was verkregen. Doordat het dak een hoek van 60 graden maakte vormde deze een gelijkzijdige driehoek, die symbolisch was voor de Drieëenheid. Op het snijpunt der noklijnen prijkte een spits torentje, dat de bestemming van dit gebouw nog eens extra benadrukte. Sinds begin 1926 hing hier een luidklok in. Om onderhoudskosten tegen te gaan waren de dakgoten van beton gemaakt, terwijl de dakpannen met het oog op afwaaien en inregelen voor de ene helft uit rechtse en voor de andere uit linkse bestonden. Opmerkelijk bij dit gebouw was dat hoewel de kruisvorm als uitgangspunt voor de plattegrond was genomen men bij het binnengaan de indruk kreeg met centraalbouw te maken te hebben. Dit kwam vooral door de ondiepe en zeer brede zijbeuken, die evenals de kerkzaal een schuin oplopende houten vloer hadden. Dit effect werd nog eens te meer verkregen doordat de architect bewust geen galerijen had ingebouwd, wat de kerkzalen vaak de indruk van mensenpakhuizen gaf. In niet mindere mate werd hier een bijdrage aan geleverd door de merkwaardige spantconstructie, die uit lange met houtcement aan elkaar gevoegde houten bogen bestond, die het geheel overwelfden. Het grote voordeel van deze door Otto Herzer uit Weimar uitgevonden en door de Maatschappij voor Houtconstructie te Deventer op de Jaarbeurs geïntroduceerde constructie was, dat men niet langer met het probleem van pilaren in de kerkzaal had te maken, die onder een bepaalde hoek het zicht op de kansel bemerden. Bij de bouw van de Noorderkerk was het de Eerste Nederlandse Maatschappij voor Houtconstructie te Doetinchem, die deze constructie aanbracht. Een houten beschieting en plafond onttrokken de kapconstructie aan het oog. Het was in alle opzichten een praktisch gebouw. Doordat het houtwerk was geoliefde hoefde men het nooit te schilderen, wat eveneens gold voor de zijmuren waarvan de plinten uit groenverglasde Friese steen bestonden. Kansel en banken voor de ambtsdragers verhieven zich eveneens boven een bordes van verglasde steen, dat door een muur in gelijke trant was omgeven. In het begin moest men hieraan wennen, maar hierdoor was de artistieke sfeer enkel nog maar verhoogd. Boven

het podium bevond zich de orgelgalerij met een pijorgel, dat verre van toereikend was voor het volume van de kerkzaal met 864 zitplaatsen, waarover hierna meer. De grote ramen bestonden uit kathedraalglas, terwijl de kleine in overeenstemming met de rest van het gebouw uit sober gekleurd glas bestond. Naast de hoofdingang aan de Royaards van den Hamkade, bestaande uit een hoofdportaal met twee zijportalen, gelegen recht tegenover de kansel, had deze kerk nog vijf zij-ingangen. Het voorportaal was boven afgeplat om te voorkomen dat het leek of het daarboven gelegen kerkraam labiel was. Tussen de buitenmuren van bonte Waalsteen en de binnenmuren van gele Friese handvormsteen was een flinke spouw gelaten om snelle temperatuurswisselingen te kunnen ondervangen. Om de spouw overal consequent door te voeren werden ook van de lichttramen kozijnen met spouw-latten toegepast, waarbij het glas-in-lood zonder raamhout in het kozijn werd geplaatst.

Achter de kerkzaal bevonden zich een met elkaar te verbinden consistorie- en kerkeradskamer en een orgelkamer. Links van de kerk was nog een kosterswoning. Het gehele terrein was met een lage muur omgeven waarbinnen beplanting kon worden aangebracht²¹).

Overigens moest de Utrechtse Bouwraad wel aan deze moderne bouwstijl wennen. Weliswaar kreeg de Noorderkerk samen met drie andere gebouwen van hem een eervolle vermelding, maar dan wel met de volgende kritische kanttekeningen. De platte afdekking boven de hoofdingang stak te ver vooruit, waardoor deze meer tegen de kerk scheen te zijn aangebouwd dan dat deze er deel van uit maakte. Ten onrechte zou bij de rechte vensterhoeken gepoogd zijn om de lijnen van de schuinoplopende muurvlakken te volgen. De kleine driehoekige vensters bij de hoofdingang waren af te keuren, terwijl de dakvlakken hinderlijk door de kleine vensteropeningen werden gebroken²²).

De zorg voor dit gebouw werd toevertrouwd aan de voormalige koster Van den Brink van de Westerkerk, die bij de kerkerad om overplaatsing naar de Noorderkerk had gevraagd. Met het gereedkomen van deze kerk kreeg de Gereformeerde Kerk van Utrecht een tweede gebouw voor de bevestiging van huwelijken. Iets wat tot dan toe enkel in de Oosterkerk gebeurde.

De kanselbijbels

Zodra de plannen tot kerkbouw een definitief karakter hadden ontving de kerkerad door bemiddeling van ds F. E. Goudappel uit de nalatenschap van wijlen de heer J. Smeding een Staten-bijbel voor de kansel van de Noorderkerk²³). Pas in 1966 werd deze door de in 1890 door mevrouw G. Smaling bij de bouw van de Westerkerk geschonken Ravesteyn-Bijbel vervangen²⁴). Dit in verband met het feit, dat de Westerkerk toen aan de Gereformeerde Gemeente werd verkocht. Overigens werd deze bijbel in de Noorderkerk slechts tot 10 oktober 1971 als kanselbijbel gebruikt. Oorzaak hiervan was, dat één der kerkeradsleden kort tevoren in de vergadering van de wijkraad had opgemerkt „dat een kanselbijbel te goed is om louter

Interieur van de Noorderkerk na de in 1963 uitgevoerde verbouwing met het uit 1929 daterende orgel, 1977. G.A.U. Top. Hist. Atlas Ke 4.6.

als symbool en versiering, zo nodig als onderlegger van dominees preekboekje of psalmboekje te dienen". In de volgende vergadering kon al worden meegedeeld, dat een zuster uit de gemeente, die onbekend wilde blijven, een fraaie kanselbijbel-nieuwe vertaling in leren band, verguld op snede met koperen sloten aan de wijkraad had geschonken. Vanaf die tijd heeft de Ravesteyn-bijbel tot aan de verkoop van de Noorderkerk op een tafel op het podium voor de kansel gelegen²⁵). Inmiddels heeft deze, zoals vermeld, een plaats gekregen in het archief van de Bethelkerk.

De orgels

Daar voldoende geldmiddelen voor de aanschaf van een nieuw orgel ontbraken, zocht de Commissie van Administratie de oplossing in een andere richting. Op 9 mei 1923 stemde de kerkeraad in met een voorstel om voor f 180, — per jaar voor twee jaar tijds van de Utrechtse orgelbouwer, de fa. J. de Koff en Zn., een zeer geschikt gebruikt orgel te huren²⁶). Het betrof vermoedelijk het kerkorgel, dat tot 1915 als zodanig in de Oud-Katholieke St. Gertrudiskerk in de Mariahoek dienst had gedaan²⁷). Dit lijkt nog aannemelijker doordat één der organisten, de heer J. W. de Groot,

in 1925 in een brief aan de Commissie van Beheer over de onhoudbare situatie van dit orgeltje onder andere opmerkte, dat het onvoldoende registers had voor de begeleiding van gemeentezang en dat de inhoud ervan enkel geschikt was voor de begeleiding van een kerkkoor in de „Roomschen eeredienst"²⁸). Aangezien de fa. De Koff, die van de Hervormde Gemeenten van Amersfoort en van Neder-Leeuwen bij Tiel een zeer aannemelijk bod op dit orgel had ontvangen²⁹), dit huurcontract in januari 1925 niet wilde verlengen, besloot de kerkeraad uiteindelijk in augustus tot aankoop. Architect Heusinkveld had al eerder opgemerkt, dat dit orgel eigenlijk te licht van toon was voor de kerkruimte, terwijl het oude tinnen orgelfront met het moderne interieur disharmonieerde³⁰). Wat het laatste betrof deelde de fa. De Koff deze mening overigens³¹).

In 1929 werd besloten om alsnog een nieuw orgel te laten bouwen. De bouw van een één-klaviers pneumatisch pijporgel met elektrische windvoorziening en vrij pedaal werd op 1 december 1929 voor f 5.850, — aan de fa. De Koff en Zn. gegund³²). Voordien was al overeengekomen, dat het oude orgel aan de Gereformeerde Kerk van Meerkkerk zou wor-

Exterieur van de Noorderkerk, gezien vanaf de Roylaards van den Hamkade, 1977. G.A.U. Top. Hist. Atlas Ke 4.7.

den verkocht³³). Heusinkveld ontwierp ondermeer, zoals te doen gebruikelijk, het front voor het nieuwe orgel. Omstreeks augustus kon het officieel door de Orgelcommissie aan de kerkeraad worden overgedragen³⁴). Doordat voordien een gift was ontvangen stemde de kerkeraad op 26 mei 1952 in met een voorstel van de Commissie van Administratie om de voornoemde orgelbouwer opdracht te geven om voor f 7.500, — met name het tweede manuaal van dit instrument uit te breiden³⁵).

De ingebruikneming

Op 5 juli 1923 werd de Noorderkerk in aanwezigheid van vele officiële gasten, zoals mr F. A. Graaf van Lynden van Sandenburg, Commissaris van de Koningin, burgemeester J. P. Fockema Andreae, wethouder G. C. B. van Dijk en oud-gemeentesecretaris mr J. de Lange in gebruik genomen. Verder waren de Gereformeerde Kerken van Zuilen, De Bilt en Vreeswijk officieel vertegenwoordigd. Aangezien de wijkpredikant, dr H. Kaajan wegens ziekte deze dienst niet kon leiden, ging dr J. C. Rullmann die avond voor. In zijn openingswoord wees hij er op, dat de ingebruikneming van een kerkgebouw zich niet liet vergelijken met de wijding van de tempel van Salomo. Sinds het nieuwe Testament was er enkel de tempel, waarin Gods woord met Zijn Geest woonde, te weten de gemeente.

Daarom wijdde Rullmann de Noorderkerk aan de Dienst des Woords. Hierna liet hij Psalm 122 : 1 en 3 zingen. Hierna gaf hij een uitgebreid overzicht vanaf het ontstaan van de Gereformeerde Kerk van Utrecht sinds de Afscheiding tot dan toe³⁶). In zijn dankwoord tot degenen, die bij de bouw waren betrokken, noemde hij enkel architect Heusinkveld bij name om vervolgens de vertegenwoordigers van de overheid voor hun blijken van belangstelling te bedanken. Met het zingen van psalm 72 : 4 werd deze plechtigheid tenslotte afgesloten³⁷).

Van Noorderkerkwijk tot Utrecht-Noord

Evenals in de andere grote steden overwoog de Gereformeerde Kerk van Utrecht om tot parochievorming of kerkplitsing over te gaan. Dit was een organisatorische maatregel, die verband hield met de problemen, die de massaliteit op het gebied van de uitoefening van het pastoraat en van het bestuur der kerkeraad met zich meebracht. In het eerste geval bleef er één kerk bestaan, waarvan de wijkkerkeraden een grotere zelfstandigheid kregen, terwijl in het andere geval twee of meer zelfstandige kerken binnen één burgerlijke gemeente werden geïnstitueerd. De Utrechtse kerkeraad wenste in 1921 vanwege de voorgenomen kerkbouw in Utrecht-Noord niet aan een verzoek van de Zuilense kerkeraad om grenswijziging mee te werken. In februari 1922 stelde één van de kerkeraadsleden voor om voor geheel Utrecht dan wel enkel voor de te vormen Noorderkerkwijk parochievorming in te voeren, wat overigens niet doorging. In plaats daarvan liet de kerkeraad eind 1923 kort na de ingebruikneming van de Noorderkerk, de mogelijkheden van een grenswijziging met de Gereformeerde Kerk van Zuilen onderzoeken. Wel moest het territoir van de Zuilense kerk dan aan het Utrechtse worden toegevoegd.

Vooraf door gebrek aan medewerking van Zuilen ging dit niet door, terwijl een kerkplitsing van enkel het Utrechtse territoir al evenmin haalbaar bleek³⁸). In 1930 waren Zuilen en Utrecht dusdanig aan elkaar vastgegroeid, dat de kerkelijke grens dwars door de straten liep, terwijl de financiële situatie van Zuilen het voortbestaan van deze gemeente in de weg leek te staan³⁹). Daarom werd onderzocht of Zuilen met Utrecht was samen te voegen. De Zuilense kerkeraad wilde hier desondanks om financiële redenen niet aan meewerken, terwijl de Classis Utrecht hier ook geen toestemming voor gaf. Hierop verzochten een aantal in Zuilen woonachtige gemeentelieden aan hun kerkeraad om toch met de zusterkerk van Utrecht een

grenswijziging overeen te komen. Dit in verband met de voor hen excentrische ligging van de Zuulense kerk, waar men inmiddels met een zitplaatsenprobleem kampte. Zij wensten voortaan in de Noorderkerk ter kerke te mogen gaan. Als er niet gauw iets gebeurde, was het bovendien zelfs niet denkbeeldig dat de Gereformeerde Kerk van Zuilen te zijner tijd op een geringe afstand van de Noorderkerk een tweede eigen gebouw zou stichten. Desondanks wilde de Gereformeerde Kerk van Utrecht die van Zuilen niet toestaan om in een Fröbelschool op Utrechts grondgebied diensten te beleggen⁴⁰).

Doordat twee ouderlingen van de Zuiderkerk de kerkeraad in 1936 verzochten om kerkplitsing van hun wijk van de rest van het territoir van de Gereformeerde Kerk van Utrecht werd dit onderwerp opnieuw bestudeerd. Aanvankelijk werd getracht om te komen tot de instituering van drie kerken, te weten van Utrecht-Noord, Centrum en Zuid. In haar eindrapport liet de Commissie tot bestudering van een gedeeltelijke kerkplitsing op 21 april 1939 weten, dat hooguit een tweedeling mogelijk zou zijn zolang Zuilen niet bij Utrecht werd gevoegd. Dit vanwege de onvoldoende financiële draagkracht van de Noorderkerkwijk. Tegelijk werd er een minderheidsrapport uitgebracht waarin werd voorgesteld om het noordelijk stadsdeel met Zuilen te verenigen en de Noorderkerk aan de Gereformeerde Kerk van Zuilen te verkopen⁴¹). Hoewel dit op zich niet werd overgenomen werd in 1940 door een gemeenschappelijke kerkeraadscommissie een soortgelijk plan onderzocht. Zuilen had inmiddels een veel betere financiële positie, zodat zij twee predikanten had en er was inmiddels ook een tweede preekgelegenheid in het gymnastieklokaal van een school⁴²). De Noorderkerkwijk kampte op dat moment door het plotselinge overlijden van zijn wijkpredikant, dr H. Kaajan, met een vacature. Bovendien was de Utrechtse kerkeraad voornemens het aantal predikantsplaatsen uit te breiden. Een samenvoeging van Zuilen met de Noorderkerkwijk tot de Gereformeerde Kerk van Utrecht zou dan twee nieuwe predikanten opleveren, terwijl de Noorderkerk veel meer centraal zou komen te liggen. Bovendien kon men dan in het Zuulense gedeelte met een kleinere tweede kerk volstaan. Om eventuele financiële bezwaren te overwinnen, werd geadviseerd de Noorderkerk bij wijze van huurkoop aan Zuilen te verkopen en de Utrechtse Diaconie deze gedurende twaalf jaar met een aflopend bedrag te laten subsidiëren. Op het laatst ging dit mede door een minderheidsrapport van de Utrechtse ouderling Th. André, voormalig scriba van Zuilen, niet door⁴³).

Toen de Gereformeerde Kerk van Utrecht in 1950 voor de realisering van decentralisatieplannen opnieuw het Zuulense grondgebied nodig had, was men wel bereid hier aan mee te werken⁴⁴). Deze decentralisatieplannen bleken kort daarna al echter niet afdoende te zijn, zodat de ongedeelde kerk van Utrecht met ingang van 1 januari 1955 in vier zelfstandige kerken werd gesplitst, te weten die van Utrecht-Noord, Oost, West en Zuid⁴⁵). Een situatie die met ingang van 1 januari 1980 deels is teruggedraaid door

dat de Gereformeerde Kerk van Noord, Oost en Zuid zich toen weer tot de Gereformeerde Kerk van Utrecht verenigden.

Verbouwing

Tot 1963 onderging de Noorderkerk nauwelijks enige verandering. Wel werd dit gebouw wegens gebrek aan voldoende vergaderruimte, een euvel waar alle vooroorlogse kerken mee hadden te kampen, in 1953 met een Evangelisatie- en jeugdgebouw uitgebreid. Nadat hiervoor in september 1952 bij de Gemeente Utrecht een bouwvergunning was aangevraagd, die pas na een wijziging op 22 januari 1953 werd verleend, kon met de bouw worden begonnen⁴⁶). Op 10 oktober kon dit gebouw officieel aan de kerkeraad worden overgedragen⁴⁷).

Maar, zoals vermeld, werd de kerk zelf pas in 1963 op een niet in alle opzichten geslaagde wijze ingrijpend gemoderniseerd en aan de inmiddels gangbare opvattingen over kerkinrichting aangepast, zoals een liturgisch centrum en een ontmoetingsruimte. Om dit te bereiken werd de voor de Noorderkerk zo specifieke stenen kansel met identieke ouderlingen- en diakenbanken en de reeds lang in onbruik zijnde lessenaar van de voorlezer gesloopt, waardoor een ruim liturgisch centrum werd geschapen. Voor de houten kansel stond een liturgische tafel, waarop naderhand de Ravesteyn-bijbel zou komen te liggen, terwijl aan de rechterzijde de stenen doopvont werd opgesteld. Aan de achterzijde werd de muur met een soort van betonplaten bekleed. Daar deze kerk onvoldoende ruimte voor de bouw van een ontmoetingsruimte had, werden de achter in de kerkzaal geplaatste banken verwijderd. Hierdoor kon men aansluitend op de hoofdingang een glazen ruimte scheppen, die qua bouwstijl echter met de rest van de kerkzaal disharmonieerde, omdat het geen deel uitmaakte van het weloverwogen lijnenspel van de kapconstructie uitmaakte. Bij deze gelegenheid werd het aantal zitplaatsen van 864 tot ongeveer 600 teruggebracht. Hiervoor was het overigens wel nodig om boven de ontmoetingsruimte een gaanderij in te richten, wat geheel met de opvattingen van architect Heusinkveld in strijd was.

Verkoop

Op 1 juni 1973 werd het 50-jarig bestaan van deze kerk in een feestelijke herdenkingsdienst door de wijkpredikant, ds H. A. L. van der Linden, herdacht, met als tekst Psalm 122. Evenals bij de ingebruikneming was ook nu de Commissaris van de Koningin, mr P. Verdam, aanwezig, terwijl enkele familieleden van de eerste wijkpredikant, waaronder diens 91-jarige weduwe hier ook bij aanwezig waren. In de hal was een kleine door de adjunct-archivaris A. Graafhuis ingerichte tentoonstelling te bezichtigen.

Maar evenals de andere grote steden kreeg ook Utrecht langzamerhand steeds meer te maken met de gevolgen van ontkerkelijking, verminderd kerkbezoek, leegloop van de steden, wijziging van de samenstelling van de bevolkingsgroepen in de verschillende wijken en de relatief hoge exploitatiekosten der kerken⁴⁸). Zodoende zag de Gereformeerde Kerk van

Utrecht-Noord zich genoodzaakt om één van de drie gebouwen, te weten de Noorderkerk, de Bethelkerk⁴⁹⁾ en de Stefanuskerk aan de Brazilië-dreef⁵⁰⁾ af te stoten. Vanwege de ligging en het feit dat de Stefanuskerk mede-eigendom van de Nederlandse Hervormde Gemeente van Utrecht was, moest tussen de twee eerste worden gekozen, waarbij de keuze op het oudste gebouw viel. Op zondag 20 augustus 1978 bediende ds H. A. L. van der Linden hier in de ochtenddienst voor het laatste het Heilig Avondmaal, terwijl er 's-middags een gewone dienst werd gehouden⁵¹⁾. Vijf dagen later werd deze kerk aan de Pinkstergemeente „Samuël” verkocht, die de kerk op 2 september officieel in gebruik nam⁵²⁾. Deze bouwde met het oog op de bij hen gebruikelijke volwassendoop in het liturgische centrum een doopbassin, dat overigens als er geen doopbediening plaats vindt niet zichtbaar is. Met dit al mag men blij zijn, dat het kerkgebouw hierdoor zijn oude bestemming behield en voor sloop werd gespaard. Tenslotte zij nog vermeld, dat de band tussen de oud-Noorderkerkers zo hecht bleef, dat op zaterdag 31 mei 1986 onder leiding van ds H. A. L. van der Linden een zeer geslaagde reünie kon worden gehouden⁵³⁾.

Rooseboomstraat 23
2593 PA 's-Gravenhage

H. J. Ph. G. Kaajan

Noten:

Bijzondere dank ben ik bij het schrijven van dit artikel verschuldigd aan ds H. A. L. van der Linden en mevrouw J. N. van der Meulen voor de door hen verstrekte inlichtingen.

1. Utrechts Nieuwsblad, 21 september 1988.
2. W. Smit, Utrechtse bijbel als restant van bloeiend gereformeerd leven, in: *Maandblad Oud-Utrecht*, 61 no. 10 (oktober 1988), pp. 109-113.
Eerder verscheen een overzichtsartikel van hem, getiteld: In de ban van de Utrechtse kerkgeschiedenis, in: *Centraal Weekblad*. Opinie- en informatieblad voor de Gereformeerde Kerken in Nederland, 36 (18 februari 1988), p. 10, waarin hij deels dezelfde zaken besprak. Drs W. Smit deelde mij mee dat de bijbel nu in het archief van de Bethelkerk wordt bewaard.
3. Zie voor de opmerking over de betrekkelijke architectonische waarde: A. de Groot, De kerkgebouwen van de Doelentent 1886-1892 in: *Honderdvijftig jaar gereformeerde kerkbouw* (red. C. A. van Swigchem, R. Steensma), Kampen 1984, p. 44. Voor een bezwaarschrift tegen de sloop: P. A. Haas, De Oosterkerk aan de Maliebaan, in: *Maandblad Oud-Utrecht*, 53 no. 12 (december 1980), p. 149 en voor de kerkhistorische waarde: A. Graafhuis, Utrechtse Oosterkerk in „duigen”, in: *Centraal Weekblad*, 27 (10 november 1979), pp. 12-13.
4. G. van Klaveren Pz., De ineensmelting te Utrecht, 1835-1887-1894, in: *Jaarboekje der Gereformeerde Kerk van Utrecht*, 1934, pp. 1-8.
5. H. Bouwma, *De Vereniging van 1892*, Groningen 1976.
6. H. B. Weijland, „A en B”. Een onderzoek naar de geografische gemeente in het beraad voor een oecumenisch beleid, Kampen 1984 (Kamper cahiers nr. 53), pp. 29-31.
7. H. J. Ph. G. Kaajan, De Zuiderkerk (1925-1986), in: *Maandblad Oud-Utrecht*, 59 no. 6 (juni 1986), pp. 57-58.
8. R. Blijstra, 2000 jaar Utrecht. Stedebouwkundige ontwikkeling van castrum tot centrum, Utrecht/Antwerpen 1969), pp. 177-179; Idem, Utrecht in de 20e eeuw, in:

- Jaarboek Oud-Utrecht* 1972, pp. 191-192. J. E. A. L. Struick, Utrecht door de eeuwen heen, Utrecht/Antwerpen 1971, pp. 356, 361-363.
9. *Staatsblad*, nr. 471: Wet van 8 October 1953 tot wijziging van de grenzen van de gemeente Utrecht, ingaande 1 januari 1954.
 10. *Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht* (GAU), *Archief van de Nederlandse Hervormde Gemeente*, inv.nr. 67 en p. 4 van de Inleiding van F. Schoonheim. Verder: *De Nederlander*, 18, 26 juli 1917; *De Standaard*, 30 juli, 1 augustus 1917.
 11. *De Nederlander*, 26 juli 1917.
 12. J. N. van der Meulen, Inleiding van de *Inventaris van de archieven van de Gereformeerde Kerk te Utrecht, 1835-1955*, waarin opgenomen de archieven van de Gereformeerde Kerk te Zuilen, 1892-1950, p. 23.
 13. *Ibidem*, inv.nr. 123.
 14. GAU, *Archieven Geref. Kerk*, inv.nr. 615.
 15. GAU, *Collectieve bouwtekeningen*, doos nr. 355.
 16. GAU, *Archieven Geref. Kerk*, inv.nr. 614.
 17. GAU, *Archieven Geref. Kerk*, inv.nr. 616 is dus niet uitgevoerd. Zie voor de bezwaren van de architect: D. J. Heusinkveld, Noorderkerk met kosterswoning aan de Royaards van den Hamkade te Utrecht, in: *Bouwkundig Weekblad*, 47 (1926), pp. 51-53 met name p. 53.
 18. Tenzij anders vermeld is het voorgaande gebaseerd op: GAU, *Archieven Geref. Kerk*, inv.nr. 124.
 19. Zie voor een verslag van de bazar: *Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad*, 19 juni 1923 (Middag-uitgave) en voor een reactie hierop: *Ibidem*, 20 juni 1923 (Avond-uitgave).
 20. *Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad*, 3 maart 1925 (Avond-uitgave).
 21. *Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad*, 12 juni 1923 (Avond-uitgave). Met een aanvulling in: *Ibidem*, 6 juli 1923 (Middag-uitgave). Verder het in noot 17 genoemde artikel.
 22. *Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad*, 29 juni 1925 (Middag-uitgave). Ten gevolge van deze kritische bespreking verscheen de volgende dag een zeer lovende bespreking van de eveneens moderne in aanbouw zijnde Zuiderkerk aan de Kromme Rijn. Zie: *Ibidem*, 30 juni 1925 (Middag-uitgave).
 23. GAU, *Archieven Geref. Kerk*, inv.nr. 124 d.d. 30 januari, 6 februari 1923.
 24. Een onderzoek van mevrouw J. N. van der Meulen in het Bevolkingsregister toonde aan dat mevrouw G. Smaling in 1890 op de Varkenmarkt woonde en naderhand naar de Loeff Berchmakerstraat verhuisde. Op beide adressen woonde zij in de wijk van de Westerkerk. Zij overleed in 1909, zodat de mogelijkheid dat de Ravesteyn-bijbel in 1923 door verhuizing van haar in de Noorderkerk terecht zou zijn gekomen, zoals in het artikel van W. Smit (zie noot 2) werd genoemd, als oplossing komt te vervallen.
 25. Zie hiervoor een artikel van ds H. A. L. van der Linden onder de wijkberichten van Utrecht-Noord in: *Utrechts Kerkblad*, 27 (16 oktober 1971), waarin hij als eerste over de Ravesteyn-bijbel publiceerde. Deze bijbel werd in 1972 op een kleine tentoonstelling ter gelegenheid van een vergadering van het Centraal Comité van de Wereldraad van Kerken te Utrecht tentoongesteld en maakte in 1974 deel uit van de tentoonstelling „De Dom in puin”. Zie hiervoor de gelijknamige catalogus (samenstellers A. Graafhuis, D. P. Snoep), p. 20 en cat.nr. 89. Voor een andere uitwerking ziet men: A. Graafhuis, De Orkaan van 1674. „De Donder-Basuyne Godts”, in: *Maandblad Oud-Utrecht*, 47 no. 8 (augustus 1974), pp. 41-46. Bij herdenkingsdiensten, zoals op 1 juni 1973 en

- op 31 mei 1986, placht ds H. A. L. van der Linden ook enkele fragmenten uit deze bijbel voor te lezen.
26. GAU, *Archieven Geref. Kerk*, inv.nr. 539 d.d. 6 april 1923.
 27. Dit ondanks het feit, dat in de notulen van de Commissie van Administratie is van de Geertekerk. Een onderzoek van mevrouw J. N. van der Meulen bracht dit aan het licht, terwijl P. van Dijk, G. Oost, *Utrecht-orgelstad*. Inventarisatie van orgels in kerken en kapellen in de stad Utrecht, Utrecht 12 september 1981, cat.nr. 80 eveneens meedelen, dat het orgel van de Geertekerk in 1931 naar de Hervormde Julianakerk is overgebracht. Bovendien is er in het artikel van J. W. C. van Campen, Uit de geschiedenis van de Geertekerk te Utrecht, in: *Historia*. Maandschrift voor geschiedenis op p. 44 een foto uit 1923 opgenomen, waarop het orgel nog in deze kerk is.
 28. GAU, *Archieven Geref. Kerk*, inv.nr. 547.
 29. *Ibidem*.
 30. Zie het in noot 17 genoemde artikel, p. 51.
 31. Zie noot 28.
 32. *Ibidem*, inv.nr. 618, waarin ook opgenomen de oorspronkelijke dispositie.
 33. Het relaas over het oude orgel is hoofdzakelijk gebaseerd op een brief van mevrouw J. N. van der Meulen aan de heer W. Bikker, die een herdenkingsboekje over de Geref. Kerk van Meerkerk voorbereidt en mij meedeelde, dat het orgel daar nog tot 1968 dienst heeft gedaan, waarna het vanwege de onderdelen aan de orgelbouwer L. Verschuuren te Heythuysen werd verkocht.
 34. *Ibidem*, inv.nr. 124.
 35. *Ibidem*, inv.nr. 136. Zie voor de nieuwe dispositie: Dijk/Oost, cat.nr. 13, die overigens abusievelijk 1953 i.p.v. 1952 als jaar van uitbreiding vermeldt.
 36. De volledige tekst van dr Rullmanns toespraak is te vinden in: *Utrechtse Kerkbode*, 14 juli 1923.
 37. *Utrechtsch Stedelijk en Provinciaal Dagblad; De Stan-daard; De Nederlander*, 6 juli 1923.
 38. GAU, *Archieven Geref. Kerk*, inv.nrs. 123, 124, 126.
 39. *Ibidem*, inv.nrs. 127, 986, 1004. Het beroepen van een eigen predikant en de bouw van een pastorie waren ook mede door steun van Utrecht mogelijk gemaakt. Zie: *Ibidem*, inv.nr. 123 d.d. 21 maart 1921 en inv.nr. 124 d.d. 16 oktober 1922. Voor de verslechterde financiële situatie ziet men d.d. 7 april 1930.
 40. GAU, *Archieven Geref. Kerk*, inv.nrs. 127, 128, 303.
 41. *Ibidem*, inv.nrs. 127, 986, 1004. Zie uitgebreider over Utrecht-Zuid het in noot 7 genoemde artikel p. 64.
 42. GAU, *Archieven Geref. Kerk*, inv.nr. 1005.
 43. *Ibidem*, inv.nrs. 129, 305, 306, 987, 1005.
 44. *Ibidem*, inv.nrs. 138, 139, 307, 1006.
 45. *Ibidem*, inv.nrs. 293, 294, 301, 827. Voor een uitgebreider relaas van kerkplitsing in het algemeen, waarin de Utrechtse ook uitsluitend wordt behandeld, zie men: H. J. Ph. G. Kaajan, Van parochievorming tot KAZ: gevolgen van massaliteit (1921-1960) in: *Jaarboek voor de geschiedenis van de Gereformeerde Kerken in Nederland*, in (1988), pp. 177-205 met name pp. 187-195.
 46. *Ibidem*, inv.nr. 620.
 47. *Ibidem*, inv.nr. 137.
 48. R. Steensma, Secularisatie en kerkgebouwen, in: H. Berkhof e.a., *Voorbij domineesland*, (Amersfoort, Amsterdam 1988), pp. 185-186. Zie met name voor de Utrechtse situatie ook: *Trouw*, 2 april 1984, p. 2 en W. La Roi, Tijdig aandacht besteden aan structuur slinkende kerk, in: *Centraal Weekblad*, 32 (13 april 1984), p. 11.
 49. Deze kerk was in de plaats gekomen van het uit 1917 daterende kerkgebouw van de Gereformeerde Kerk van Zuilen aan de Daalseweg, dat tot 19 april 1953 als zodanig was gebruikt. De Bethelkerk werd op 25 maart 1955 officieel in gebruik genomen. In de tussenliggende tijd kerkten de gereformeerden in de van de Nederlandse Hervormde Gemeente van Utrecht gehuurde Mattheüs-kerk (Hendrika van Tussenbroekplantsoen) en de Vredeskerk (Kanaalstraat).
 50. Deze gezamenlijk door de hervormden en gereformeerden gebouwde kerk werd op 23 januari 1969 officieel in gebruik genomen. Zie: *Jaarboek Oud-Utrecht* 1970, p. 225.
 51. *Centraal Weekblad*, 26 (19 augustus 1978).
 52. *Utrechts Nieuwsblad*, 25 augustus 1978.
 53. *Centraal Weekblad*, 34 (9 mei 1986).

HET KERKENKRUIS VOOR DE RECHTER

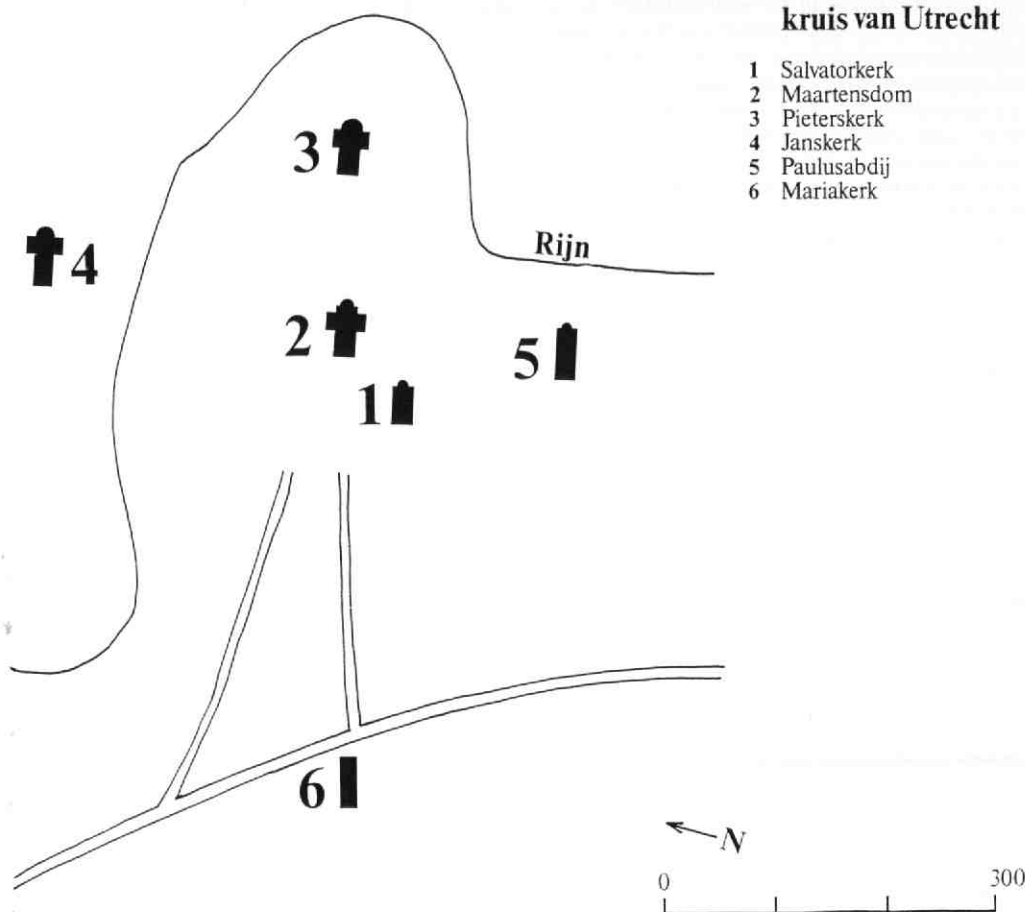
Wat was ik er graag bij geweest, op die zaterdag in september, vorig jaar! Op 17 september 1988 was immers het „Werkgenootschap van Katholieke Kerkhistorici“ op excursie in Utrecht. Na een inleiding van prof. dr Kees Peeters, architectuurhistoricus en mediëvist aan de K.U. te Nijmegen, bracht men eerst een bezoek aan de schitterende tentoonstelling „Utrecht een Hemel op Aarde“ in het Catharijneconvent, en ging men vervolgens de stad in om de kerken in ogen-schouw te nemen die op de tentoonstelling aan de orde werden gesteld. Er zal heel wat gediscussieerd zijn, die dag in Utrecht! Had de spreker immers niet „zijn gereserveerde houding uitgesproken“ ten aanzien van hetgeen ik in mijn artikel „Een Kruis van Kerken rond Koenraad's Hart“ (in: „Utrecht Kruispunt

van de Middeleeuwse Kerk“, Clavis Kunsthistorische Monografieën VII, Zutphen 1988) heb gesteld? En had hij ook niet de aanwezigen aangespoord tot „verder kritisch onderzoek“? Iets dat, mits deskundig uitgevoerd, altijd moet worden toegejuicht.

Ik zou er echt graag bij zijn geweest, om het betoog van Peeters, die ik waardeer om zijn kennis en kunde, aan te horen, en om in de gelegenheid te zijn geweest in de kring van een belangstellend publiek mijn weerwoord te geven. Wat hadden pater Van Berkum en ik ons een werk kunnen besparen! Want nu hebben wij beiden een stukje moeten schrijven, hij om aan de oproep van Peeters te voldoen (zie: Maandblad Oud-Utrecht Jrg. 62 (1989) nr. 1), en ik om het grondbe-

Schema van het kerkenkruis van Utrecht

- 1 Salvatorkerk
- 2 Maartensdom
- 3 Pieterskerk
- 4 Janskerk
- 5 Paulusabdij
- 6 Mariakerk

ginsel van elke verantwoorde oordeelsvorming het „audite et alteram partem” („hoor ook de andere partij”), overeind te houden.

Toen dr A. van Berkum na afloop van de excursie thuis was gekomen, nam hij - naar eigen zeggen - plaats op de „Rechterstoel der Geschiedenis”. Dat getuigt, voorwaar, van moed! Vervolgens beging hij een tweede vergissing: hij dacht blijkbaar dat hij als allegorie van de rechtsprekende „Historia” een blinddoek voor moest binden! Hij zag daarbij over het hoofd dat deze eerbiedwaardige dame onder alle omstandigheden onbelemmerd moet kunnen lezen, en zien, veel zien ook! Het misverstand waaraan mijn criticus ten prooi was, heeft veel betreurenswaardige gevolgen gehad: hij heeft mijn betoog hooguit met een half oog kunnen lezen. Hij heeft er een aantal citaten uit schriftelijke bronnen uitgelicht en deze - alsof teksten voor zichzelf spreken - geheel los van de door de bron zelf geïmpliceerde context, geïnterpreteerd. Zijn zwakke poging ze te diskwalificeren met de constatering dat het meestal codificaties van later datum betreffen kan immers geen contextuele interpretatie worden genoemd.

Als dit ál het bronnenmateriaal was geweest waarover ik had beschikt, dan had ik het hele artikel nooit geschreven. Dat ik het wél heb gedaan, is te danken aan het feit dat er een overvloed aan grotere en kleinere bronnen van velerlei aard bestaat, die een analyse van het verschijnsel kerkenkruis mogelijk maken in de context waarin het naar alle waarschijnlijkheid zijn grootste bloei beleefde: het politiek-theologisch bepaalde denken en handelen van de keizer en de rijksbisschoppen in de eerste helft van de elfde eeuw. Tot deze bronnen behoren in de eerste plaats de configuratie en de vormgeving van kerkgebouwen, andere bronnen van materiële en visuele aard, maar ook tal van directe en indirecte schriftelijke bronnen die kunnen variëren van de wijdingsdatum van een kerk tot een lofzang op het Heilige Kruis. Maar wie vertel ik het? Iemand die in deze tijd nog met het adagium „Was nicht in den Akten steht ist nicht in der Welt” durft aan te komen.

Mijn criticus negeert driekwart van het door mij aangevoerde bronnenmateriaal en matigt zich niettemin een oordeel aan over mijn onderzoek. Het was alleszins redelijk en logisch geweest als hij zich op grond

van zijn beperkte opvatting van historische research incompetent had verklaard om mijn bijdrage aan de congresbundel te recenseren. Maar niet alleen kunst- en architectuurhistorici moeten af en toe nog vechten tegen de pretentie van sommige historici dat zij en alleen zij, de bronnen in pacht hebben. Om niet direct met mijn „vele Duitse geestverwanten of inspiratoren“ aan te komen, wil ik eerst citeren uit een uitvoerig en behartenswaardig artikel dat door een Belg en een Nederlander werd geschreven. Het zijn dr Frans Verhaeghe, die verbonden is aan de Rijksuniversiteit te Gent, en prof. drs Hans J. Janssen, die de stadsarcheoloog is van Den Bosch en aan de Utrechtse Universiteit kastelenkunde doceert. Het artikel heet „Stadsgeschiedenis en Stadsarcheologie in de Nederlanden“ (in: *Archief- en Bibliotheekwezen in België*, t. LIII, 1982, p. 1-51). De auteurs zeggen op p. 14 het volgende: „Vele historici zien de (stads)archeoloog dan ook als een ietwat pittoreske figuur, die met groot enthousiasme allerlei vondsten verzamelt, maar meestal slechts enkele wetenswaardigheden en leuke voorbeelden bij ernstiger historisch werk kan leveren“. En verder: „Het belangrijkste punt is dat de (stads)archeologie de mogelijkheid biedt om vele weinig of niet gedocumenteerde fasen en aspecten van het verleden te belichten, door de studie van de materiële resten en sporen ervan“ (pp. 15-16), en ook nog: „Zelfs wanneer de traditionele historische bronnen relatief rijk zijn, blijven er nog vele aspecten waarover alleen de archeologie informatie kan leveren“ (p. 16). Zonder de geldigheid van de uitspraken ook maar enigszins geweld aan te doen, zou men het woord „archeologie“ in de bovenstaande citaten bijvoorbeeld door het woord „architectuur“ kunnen vervangen. Geheel in dezelfde geest schreef Günter Bandmann, reeds dertig jaar eerder, het volgende: „Der Historiker sieht die Kunstwerke als Illustrationen zur politischen Geschichte, der Liturgiegeschichtler sieht im kirchlichen Bauwerk ein Zweckhaft und endlich perfekt durchorganisiertes Gebilde für die liturgischen Handlungen (...). Bei dieser Ueberbetonung der eigenen Quellen wird vergessen, daß sowohl das Kunstwerk wie die Rechtsurkunde, wie die liturgische Form verschiedene, aber gleichartige Aeusserungen eines Gemeinsamen sind und alle als Quelle zu diesem Gemeinsamen dienen können.“ En verder: „eine (...) Ursache für die Verengung und Verfälschung des Blickes ist die Ueberschätzung der aus dem eigenen Fachgebiet vertrauten. Man setzt sie in das Zentrum und bringt die Quellen der Nachbarwissenschaften in ein untergeordnetes Verhältnis zu ihnen“ (in: „Das Kunstwerk als Geschichtsquelle“, *Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte* 24 (1950)). Een alleszins gerespecteerd historicus als Percy-Ernst Schramm reageerde enthousiast op de wijze waarop Bandmann in zijn publicaties het kunstwerk als bron van historische kennis hanteerde: „Man hat den Eindruck, als ob die Kunstgeschichte am interessierten und schnellsten auf die Verschiebungen in unserer geistigen Situation reagiert, dadurch nicht an sich irre wird, sondern sofort einen neuen Weg aufzuzei-

gen hat, der fortan zu verfolgen ist. Es kann nicht ausbleiben, daß die benachbarten Fächer diese Anregungen auch für sich nutzbar zu machen trachten. Wir dürfen uns davon viel Bewegung in der geistigen Auseinandersetzung mit der Vergangenheit versprechen“ (*Historische Zeitschrift* 174 (1952)). Dit, en nog veel meer over de relatie tussen de „algemene“ geschiedenis en de ikonologie van de architectuur, over deze, door mij gehanteerde methode zelf, en over het geallegoriseerde wereldbeeld van de Middeleeuwen waarvan ik bij het ontwikkelen van mijn hypothesen uitga, kan men vinden in de Inleiding en het eerste hoofdstuk van mijn proefschrift („De Sint-Servaaskerk te Maastricht“, *Clavis Kunsthistorische Monografieën II*, Zutphen 1986).

Hier had ik mijn weerwoord kunnen beëindigen, als Van Berkum aan de verleiding had kunnen weerstaan om, schijnbaar terloops en willekeurig, een aantal niet-geschreven bronnen te interpreteren. Zo verkeerde hij blijkbaar in de veronderstelling dat er geen specifieke historische kennis vereist is om de configuratie van kerkgebouwen in de Middeleeuwen te kunnen duiden. Zo kwam hij tot een uitspraak als de volgende: „De drie kerken die Bernold binnen Utrecht deed verrijzen liggen wel tennaastebij in drie windrichtingen, maar hieraan kunnen ook praktische redenen ten grondslag liggen. De situering is eigenlijk dermate voor de hand liggend dat op grond daarvan nog niet van een bewust nagestreefd en theologisch gemotiveerd kerkenkruis mag gesproken worden (...).“ Een dergelijk naïeve redeneertrant zou men van een volstrekte buitenstaander mogen verwachten, maar toch niet van een kerkhistoricus van naam. Laat ik mij tot twee aspecten beperken: de ligging aan de uiteinden van een assenkruis met de Maartensdom als middelpunt, en de niet zeer preciese gerichtheid op de windrichtingen.

Voor de ontwikkelde leek die in de Middeleeuwen in ons cultuurgebied leefde, had alles wat zich op de aarde afspeelde een plaats in God's Heilsplan, en daartoe behoorde ook zeker zoiets als de stichting van een kerk. Dit was immers niets meer en niets minder dan het zichtbaar maken van de Hemelse Stad op aarde. Maar niet alleen het kerkgebouw, nagenoeg alles wat betrekking had op kerk en staat werd geallegoriseerd in het licht van een hogere, hemelse werkelijkheid. Zo ook de driehoek, het assenkruis en de cirkel, waarvan de respectievelijke betekenis als symbool van de Triniteit, van het kruis van Christus, en van de eeuwigheid, reeds sinds Vroeg-Christelijke tijden in tal van schriftelijke bronnen wordt uiteengezet. Als men een aantal nieuw te stichten kerken welbewust wilde groeperen dan gebeurde dat steeds, zoals ik duidelijk heb gemaakt in mijn artikel, volgens een van de genoemde schema's, uiteraard vanwege de daarmee verbonden symboliek. Voor „toeval“ of „praktische redenen“ was in de denkwijze van degenen die in de elfde eeuw de plaats voor de stichting van de nieuwe kerken rond de Utrechtse Dom bepaalden, dan ook geen ruimte. Dit blijkt temeer uit het feit

dat koning Hendrik III en bisschop Bernold tenminste twee van de door hen beoogde kerkelijke stichtingen op nagenoeg onbegaanbaar terrein wilden doen verrijzen. Slechts zwaarwegende redenen als de beoogde kruisvormige dispositie met al zijn gewichtige politiek-theologische implicaties, kan hen ertoe hebben gebracht om de Janskerk in een soort moeras te doen verrijzen en ook voor de Mariakerk een plaats te bestemmen die nauwelijks aantrekkelijker moet zijn geweest. Onze huidige kennis van de historisch-topografische situatie ter plaatse en van de bouwgeschiedenis van beide kerken bevatten zeer sterke aanwijzingen hiervoor. Ofschoon dit tegen het heersende gebruik inging, en ook om klimatologische redenen ronduit onaantrekkelijk was, besloot men de pandgang van de Janskerk aan de noordzijde op te trekken, omdat zich aan de zuidzijde een Rijnloop bevond of tenminste een restant daarvan. Maar ook aan de noordzijde bleek de bodem zo slap, dat men de pandgang nooit heeft durven voltooien (zie: Restauratie Vijf hervormde kerken, Jaarverslag 1979-80).

De bijzondere maatregelen die men vanwege de drassige bodem moest treffen om de fundering voor de Mariakerk te kunnen leggen vormt een van de hoofdthema's van het overbekende verhaal van de Friese bouwmeester en is vereeuwigd op het reliëf dat de enige bewaard gebleven zuiltrommel uit deze kerk siert (zie: Haverkate en Van der Peet, Een kerk van papier, *Clavis* kleine kunsthistorische Monografieën dl. 2, Zutphen 1985). Om verdere misverstanden te voorkomen: er waren ook toen al plekken genoeg, op en rond de Domburcht, waar de bodem wel geschikt was om er een groter stenen gebouw op te richten. Maar deze lagen, als men een kruis van kerken wilde stichten, niet „voor de hand“.

De conclusie die Van Berkum trekt uit een tweede aspect van het Utrechtse kerkenkruis, de afwijking die de kerken vertonen ten opzichte van onze huidige gefixeerde windrichtingen, getuigt al van even weinig kennis van zaken. Was hij consequent geweest, en niet zo verblind door de kennelijke behoefte mijn betoog op zoveel mogelijk punten te weerleggen, dan had hij ook het terecht door niemand aangevochten gegeven, dat men in de Middeleeuwen het kerkkoor naar het oosten richtte, moeten ontkennen. Vrijwel geen enkele kerk is namelijk precies op het hemelsegment gericht waarop in latere tijd het oosten werd gefixeerd. De afwijkingen zijn menigmaal zelfs aanzienlijk. Een afdoende verklaring hiervoor, en in samenhang daarmee ook voor het feit dat kerken of oratoria die in kruisvorm werden gegroepeerd afwijkingen vertonen van andere windrichtingen, kan men vinden in de door mij aangehaalde klassieke studie van Heinrich Nissen over de oriëntatie van kerken (zie Kruispunt, p. 49 noot 62).

De argumenten die mijn criticus aanvoert tegen de algemeen geaccepteerde stelling dat koning Hendrik II en zijn bisschop Eberhard I in Bamberg een kerkenkruis hebben gesticht, zijn zo mogelijk nog minder va-

lide dan die hij tegen de Utrechtse kerkenkruis als bewuste en oorspronkelijke stichting aanvoert. Door te beweren dat het Bambergse kerkenkruis door de bisschoppen Günther en Hermann tot stand werd gebracht, moet hij bij de lezer wel de mening hebben doen postvatten dat Hendrik slechts de Dom en de Andreaskapelle heeft laten bouwen. Niets is minder waar. Met name in noot 24 zijn daaromtrent zeer preciese gegevens te vinden waaruit blijkt dat in onaan-gevochten eigentijdse teksten de koning zelf als de stichter van de ten zuiden van de Domhügel gelegen Sankt Stephan is opgetreden, en dat hetzelfde geldt ten aanzien van de Sankt Michaël, die ten noorden van de Dom werd gebouwd. Een cruciaal gegeven in dit verband is dat, zoals Morper heeft aangetoond, in de nabijheid van de Dom een zuil werd opgericht die diende als nulpunt voor de agrimensorische metingen die verricht moesten worden om de juiste plek voor de nieuwe kerkstichtingen te bepalen. Het is werkelijk verbluffend hoe precies dit werk werd uitgevoerd: de afstand tot de Tattermannsäule van beide gebouwen is op ca. 1 m na dezelfde! Zoals men uitvoerig in de door mij aangehaalde studie van Werner Müller kan lezen (zie: noot 31 vv.), werden zulke zuilen altijd en overal gesticht als het middelpunt van een assenkruis, en niet - bijvoorbeeld - van een enkele kruisbalk.

De stichting van de genoemde kerken op een en dezelfde noord-zuidas met de Tattermannsäule als middelpunt impliceert dus dat Hendrik II het plan had opgevat om een kerkenkruis te stichten. Zoals alweer uit een eigentijdse bron blijkt (zie: noot 72), en niet slechts uit de twaalfde-eeuwse Vita Heinrici zoals Van Berkum beweert, was bisschop Günther, toen hij tussen 1057 en 1059 de Maria- en Gangolphuskerk ten oosten van de Dom stichtte, zich terdege bewust van het feit dat hij hiermee een bijdrage had geleverd aan de voltooiing van een reeds eerder gepland kerkenkruis. Om tot deze conclusie te komen, zou men de bewuste schriftelijke bron zelfs kunnen missen: het hernieuwde gebruik van de Tattermannsäule als nulpunt voor de planning van deze kerk en de getalsmatige relatie die er bestaat tussen de afstand van de Sankt-Gangolph tot de zuil en van de Stephanus en de Michaël tot deze navolging van de „Millarium Aurem Romae“ (zie: noot 89), is daarvoor een minstens zo overtuigende aanwijzing.

In Paderborn was het keizer Hendrik II en de plaatselijke bisschop Meinwerk evenmin vergund de voltooiing van het door hen geplande kerkenkruis mee te maken. Toch waren drie van de vijf bedoelde kerken reeds gereed, toen de bisschop overleed. Het betrof hier de totale herbouw van de Dom als het hart, en de kerk van de Abdinghofabdij als de afsluiting van de westelijke arm van het kerkenkruis, terwijl de nieuw gestichte Busdorfkirche de oostelijke arm moest markeren. Deze kosmische as, die naar twee van de vier hemelstreken wijst, kon alleen maar bedoeld zijn als de helft van een kerkenkruis. Er is immers geen enkel ander Middeleeuws planningsschema bekend waarin dit element zou passen. Het is dan ook niet verbazing-

wekkend dat de schriftelijke bronnen vermelden dat Meinwerk in zijn „residentie“ een kerkenkruis heeft gesticht. Maar niet alleen de planologische en de architectonische situatie maken het hoogst onwaarschijnlijk dat we hier met een vrome topos van doen zouden hebben: zoals ik in mijn artikel heb opgemerkt, komt de vermelding dat iemand een kerkenkruis stichtte zelden voor. Als degene waarop een dergelijke vermelding betrekking heeft dan ook nog, zoals Meinwerk, drie van de vijf benodigde kerken, heeft gerealiseerd, dan is er werkelijk geen ruimte meer voor twijfel.

Ik zeg het met tegenzin, maar alles wat pater Van Berkum ten aanzien van de kruisverering meent te moeten opmerken, getuigt niet alleen van een schrikbarend gebrek aan kennis van het onderwerp, maar ook van minachting voor het werk van ondergetekende.

Hetgeen hij als een „alternatieve“ context voor het verschijnsel kerkenkruis meent te moeten presenteren vertoont nauwelijks enige samenhang. Ik zou mijn criticus dringend willen aanbevelen de desbetreffende passages eens echt te lezen en vooral ook de aangegeven literatuur door te nemen. Ik ben ervan overtuigd dat ook hij dan ontdekt dat er een elementair verschil is tussen de kruisverering zoals die bestond in de kringen van het hof en de Rijkskerk in de eerste helft van de elfde eeuw, en de kruisdevotie zoals die door de Cisterciënsers en de leden van de Bedelordes in de twaalfde en de dertiende eeuw werd voorgestaan. Als men deze beide laatste groepen in dit opzicht tenminste op één hoop zou mogen gooien, hetgeen ik sterk betwijfel. De interpretatie van het kruis als teken van triomf en kosmische heerschappij, waarvan het kerkenkruis een weergave is, heeft niets van doen met de cultivering van de persoonlijke devotie tot de lijdende Christus. Ik zou ik dit verband nog willen verwijzen naar een ander artikel van mijn hand, getiteld „De moeder van God in dienst van het Heilige Romeinse Rijk“ (in: *Andere structuren, andere heiligen, Utrechtse Bijdragen tot de Mediëvistiek II*, Utrecht 1983) waarin ik dezelfde problematiek, maar dan met betrekking tot de Maria-devotie, heb behandeld.

Ik weet niet wat mij onaangenamer heeft getroffen, de bovenbedoelde passage over de kruisverering, of de triomfantelijk geformuleerde noot 9, waarin Van Berkum er gemakshalve vanuit gaat dat ik mijn vakliteratuur niet ken. Alle boeken die hij opsomt staan bij mij thuis in de kast, en toch komen ze niet voor in de noten die betrekking hebben op de Abdinghofkerk. Waarom heb ik dat nagelaten? Wel, omdat men het er tegenwoordig over eens is dat Ortmann de door hem onderscheiden bouwfasen stuk voor stuk te vroeg heeft gedateerd. Het inderdaad verbluffend Karolingisch ogende concept, met het brede westtransept, moet - mede op grond van archeologische vondsten - in de tijd van Meinwerk worden gedateerd! Dit alles kan men aantreffen in de literatuur waarnaar in noot 105 vv. wordt verwezen. Het maakt wat moedeloos dat Van Berkum ook hier weer niet de moeite heeft

genomen om de aangegeven titels te raadplegen, maar met een eigen, achterhaald lijstje komt aandragen.

Toch stemt mij een ding vrolijk: door zijn vergissing met zoveel verve te brengen, heeft mijn criticus ongewild een krachtig pleidooi gehouden voor de opvatting van mij en mijn „Duitse geestverwanten en inspiratoren“ dat de traditionele stijlkritische methode in gevallen als deze geheel machteloos staat. Slechts de ikonologie van de architectuur biedt het theoretische kader waarin het voorkomen van een „Karolingsche“ kerk in de „Ottoons-Saksische stijl-fase“ kan worden verklaard.

*Vakgroep Kunst-
geschiedenis*

*Rijksuniversiteit te Utrecht
Kromme Nieuwegracht 29*

dr. Aart J. J. Mekking

maandblad oud-utrecht

62e jaargang nr. 5 - mei 1989

Vereniging Oud-Utrecht

Voorzitter:

H. H. W. Kernkamp, Prins Hendriklaan 77
3583 EG Utrecht, tel. 03465-7 09 40 (privé)

Secretaris:

A. Pietersma
Alex. Numankade 199
3572 KW Utrecht
tel. (030) 73 66 64

Penningmeester:

H. J. Jurriëns, Cicerolaan 10
3584 AK Utrecht, girorekening 575520

Contributie: f 47,-

C.J.P.-houders: f 30,-; 65+ f 41,-.

Ledenadministratie:

Mw. C. de Leeuw
Sophialaan 1, 3542 AR Utrecht
tel. (03465) 7 09 40

Excursiecommissie:

Mw. M. Dolfin
Harz 92, 3524 DC Utrecht
tel. (030) 89 06 13.

Redactie:

J. W. G. Haverkamp, E. M. Kylstra, G. J. Röhrner, A. H. M. van Schaik.

Redactie-adres:

Alex. Numankade 199
3572 KW Utrecht, tel. (030) 73 66 54
I.S.S.N.: 0923-5116
Afbeelding omslag:
D. Schuurmans Stekhoven.

PRIJSVRAAG DOMPLEIN

DE PUBLIEKSPRIJS BIJ DE IDEEËNPRIJSVRAAG RUIMTELIJKE HERSTRUCTURERING
EN HERINRICHTING DOMPLEIN UTRECHT

Voor de in 1988 onder bovengenoemde titel uitgeschreven prijsvraag werden liefst 77 ontwerpen ingezonden. Vrijwel alle waren met veel zorg en liefde doordacht en uitgewerkt. De jury, die in het onverwarmde Ozebigebouw onder wel heel kille omstandigheden heeft moeten werken, had een moeilijke taak. Haar visie is een mooi verzorgd uitgegeven Jurysrapport vastgelegd¹⁾.

Ruim 25% van de inzendingen had een of andere vorm van „herbouw“ van het verdwenen schip als

essentieel element. De jury heeft zich van deze projecten bewust enigmatische gedistantieerd, uitgaande van de directe vraagstelling naar ideeën, die zonder dat er ruime kredieten aanwezig zijn, gefaseerd zouden kunnen worden uitgevoerd. Wel is door de jury uitdrukkelijk mee in beschouwing genomen, dat uitvoering van een te prefereren plan niet een toekomstige vorm van herbouw onmogelijk mocht maken. In feite moet het dus mogelijk zijn om niet alleen stapsgewijs ideeën uit de bekroonde visies tot uitvoering te

Afb. 1.
Interieurfoto. Project
„Binnenstebuiten“.

brenge, maar ook om deze te combineren met een van de ruimtelijke structuren, die het verdwenen schip suggereren²⁾.

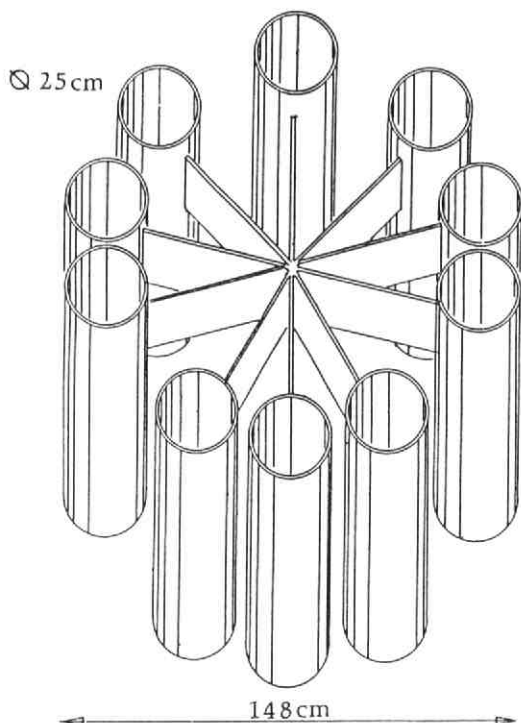
Bij het uitbrengen van het juryrapport zijn de ontwerpen in de Klaaskerk geëxposeerd. Het Utrechts Nieuwsblad nam het initiatief om ook door het publiek een prijs toe te laten kennen. De bezoekers konden hun voorkeur op een formulier aangeven en deze symbolische Publieksprijs zou worden uitgereikt aan de ontwerper(s) van het plan, dat de meeste voorkeurstemmen had behaald (waarbij tevens een geldprijs verloot zou worden onder diegenen die voor dat projekt gekozen hadden³⁾).

De tentoonstellingsbezoekers hadden daarbij wel een handicap: alleen de bekroonde visies waren compleet geëxposeerd in 4 bladen, van die met eervolle vermeldingen waren 2 bladen opgehangen en van de overige inzendingen was maar één blad te zien. Hoe representatief dat ook mocht zijn, zonder de overige bladen kwamen vele elementen van het totaal aan ideeën niet over het voetlicht. De maquettes vormden een welkome aanvulling op het ontbreken van tekeningen, maar het maken van een maquette was niet verplicht gesteld. Diegenen die dat niet gedaan hadden waren dus uiteindelijk in het nadeel!

Er was een leuke belangstelling en veel voorkeuren - zeker ook van leden van Oud-Utrecht - gingen uit naar die projecten, waarin een schip-achtige bebouwing was opgenomen. Een zeer duidelijke meerderheid belandde bij nr. 45, „Binnenstebuiten“ van prof. ir. A. J. Haak en drs. ir. K. Metz.

Er zijn méér plannen ingediend, die het verdienen een bredere bekendheid te krijgen, maar gezien de grote belangstelling die „Binnenstebuiten“ bleek te trekken willen we daarop op deze plaats nog eens nader ingaan. Door middel van een ranke buizenconstructie wordt hier het lijnenspel van het gotische interieur opgeroepen (afb. 1). Niet het interieur zoals het uiteindelijk heeft bestaan in zijn zeer-laag-gotische en onvoltooid gebleven vorm (de middenschipgewelven zijn er nooit geweest⁴⁾), maar het interieur zoals dat volgens een eerdere visie had moeten worden. Een hooggotisch middenschip met rijzige spitse Urnisribgewelven en slanke enkelvoudige zijbeuken. De opbouw van de kolommen uit pijpen, 10 stuks $\varnothing 25$ cm, afb. 2, suggereert de toepassing van bundelpijlers. Een boeiende visuele aanvulling wordt gevormd door een Saenredam op ware grootte: „de fraaie tekening van het gezicht vanuit het schip in het koor, aan te brengen op de bestaande (dus te bepleisteren) buitenzijde van de afscheidingswand, waartegen aan de andere kant in de huidige situatie het orgel is gebouwd. Dit als een geweldige 'trompe l'oeil'“.

Ter vergroting van de gebruiksmogelijkheden van het Domplein is op halve zijbeukhoogte een transparante perspex-overdekking aangebracht, in de vorm van drie evenwijdige tongewelven. Daardoorheen ziet men dan de door buizen aangegeven vormen van de gewelven: het perspex moet dus wel blijvend helder zijn en met name mag er zich geen vuil ophopen in de zakgoten tussen de drie gewelven! Laatstgenoemd detail zou de grootst mogelijke zorg dienen te krijgen.

Afb. 2. Koppeling kolommen met deuvelfunctie

De vraag is, of het kruismotief van de hoge gewelven in deze „tonnen“ herhaald moet worden; misschien is een hoofdverdeling door middel van gordelbogen logischer.

Het juryrapport stelt, dat in dit projekt aan het plein zelf in feite weinig is gedaan. Het ontwerp leent zich daarom juist heel wel voor combinatie met verschillende gedachten uit de sfeer der bekroonde ontwerpen. De drie paviljoens aan de noordzijde, ter plaatse van de kapellenreeks welke aldaar naast de tweede zijbeuk heeft gestaan, vormen niet zo'n essentieel onderdeel van de hele visie, dat in die strook niet iets anders zou kunnen gebeuren. Het hier ten noorden van de toren gedachte verzetsmonument heeft voor zijn centrale rol in de 4-mei herdenking een wel erg windelijke plaats gekregen. Zeker aantrekkelijk daarentegen is het op de middagzon gerichte terras tegen de pandhofmuur, evenals de oriëntering van Jan van Nassau op de toegang van het Universiteitsgebouw, die immers ook de toegang vormt tot de Aula of wel de zaal van de Unie van Utrecht.

Voorwaarde was, dat er een openbaar-vervoerslijn over het Domplein kon blijven bestaan. In principe is dat hier mogelijk, mits de bus de draai vanuit het zuiden naar het westen tussen de pijlers door met voorzichtigheid neemt! De talloze „Personenkrachtwagen eenheite pro Stunde“ die hier destijds volgens het plan Feuchtinger moesten kunnen doorstromen zijn gelukkig al weer lang van althans dit toneel verdwenen.

Zowel de ontwerpers van de ingediende projecten als de bezoekers van de tentoonstelling hebben laten zien, dat velen een „symbolisch schip“ tussen de toren en het koor van de Dom niet als een onhaalbare fictie willen beschouwen, maar als iets dat in een of andere vorm mogelijk moet zijn. De prijsvraag was een ideeënprijsvraag: eerder dan over te gaan tot uitvoering van een bekroond plan kan juist hier worden uitgegaan van uitwerking van waardevolle gedachten - als de hier besprokene - uit het totaal van het rijke materiaal dat door de inzenders is aangedragen!

„Marienburg“
Hoofdstraat 43
Driebergen-Rijsenburg

C. L. Temminck Groll

Noten

1. Juryrapport Ideeënprijsvraag Ruimtelijke herstructurering en herinrichting Domplein Utrecht, *Domplein-Stadsplein*, Stichting Onderzoek Herinrichting Domplein Utrecht, tentoonst. Centraal Museum Utrecht 19 dec. 1988 - 22 jan. 1989.
2. Schrijver dezes heeft dit onderwerp meermalen aangevoerd: Maandblad Oud-Utrecht 1962 p. 1, 1969 p. 1 en 1975 p. 2 (voetnoot 2 bij de laatste bijdrage wijst geheel in de richting van het hier beschreven ontwerp); Nieuwsbullet. K.N.O.B. 1965 p. 31 en terloops Jaarboek Oud-Utrecht 1975 p. 37.
3. Auteur mocht deze prijs uitreiken op 11 jan. 1989 in de Klaaskerk.
4. Cat. *De Dom in Puin*, Centraal Museum Utrecht 1 aug. - 22 sept. 1974; Publ. komm. Restauratie Binnenstadskerken Utrecht, *Het vijf kerken restauratieplan* 2e jrg. nr. 3/4 p. 11 en 13 (tek. Th. Haakma Wagenaar).

WEER EEN THEORIE OVER HET ONTSTAAN VAN DE WERVEN LANGS DE UTRECHTSE GRACHTEN

Algemeen wordt aangenomen dat het verschil in straat- en waterniveau bij de Utrechtse grachten op enigerlei wijze het gevolg moet zijn geweest van menselijk ingrijpen in de rivieren die in de middeleeuwen door en rond de stad liepen. Door afdammingen verloren die rivieren - de Rijn en de Vecht - die al veel van hun oorspronkelijke functies waren kwijtgeraakt, het grootste deel van de variatie in hun waterniveau. De oorspronkelijke rivieroeveren konden daardoor in permanent gebruik worden genomen en raakten volgebouwd; bij het nu constant lage water moesten nieuwe kaden worden aangelegd, de zogenaamde werwen. Over de tijdstippen en de manier waarop dit alles gebeurde is weinig bekend; ook kunnen we slechts gissen naar het waarom van de gekozen oplossingen. Van twee gedeelten van de Oude Gracht staat min of meer vast dat ze oorspronkelijk tot de loop van de Rijn hebben behoord: het gedeelte tussen Tolsteeg en Vollersbrug langs de Twijnstraat, en het gedeelte tussen Stadhuisbrug en Bakkerbrug. Op de verlaging van het rivierniveau is bij deze gedeelten nogal verschillend gereageerd. Bij de Twijnstraat is de oude rechter (oostelijke) oever eenvoudig in gebruik genomen zoals hij was, zodat we nu nog de glooiing tussen de Twijnstraat en de Twijnstraat-aan-de-werf kunnen waarnemen. Aan de overzijde is deze voor de hand liggende oplossing niet gekozen: daar vinden we de loodrechte kademuuren die we in bijna het gehele Utrechtse grachtenstelsel aantreffen. Ook bij het oude riviergedeelte tussen Stadhuis- en Bakkerbrug vinden we deze weinig rivierachtige verticale muren. Toch is het zeer aannemelijk dat we hier met een rivierloop te doen hebben: daarvoor pleit het feit dat bij opgravingen in 1976 en 1977 in de HEMA-bouwput (zie Hoekstra, 1980) rivierafzettingen zijn gevonden die in noordelijke richting, d.w.z. van de Steenweg

naar de Oude Gracht, afliepen. Dat de helling tegenwoordig omgekeerd is (het straatniveau van de Oude Gracht ligt iets hoger dan dat van de Steenweg) kan alleen worden verklaard door aan te nemen dat hier, na het verdwijnen van de rivieractiviteit, een kunstmatige ophoging moet hebben plaatsgevonden. Zoals reeds is gezegd, is er niets bekend over hoe, wanneer en waarom tot deze ophoging werd overgegaan. Waarom bouwde men de beschikbaar gekomen rivieroeveren niet gewoon vol, zoals men aan de Twijnstraat had gedaan? Bij onze poging hieronder om enkele hypothetische antwoorden op deze vragen te formuleren, gaan we ervan uit dat het niet ophogen van drooggevalen rivieroeveren de normale gang van zaken is en geen verdere verklaring behoeft. Voor de inspanning die een ophoging moet hebben gekost, moet daarentegen een dringende reden zijn geweest.

Na de afdamming van de Kromme Rijn bij Wijk bij Duurstede in 1122 was de stad Utrecht niet langer bereikbaar voor hoge waterstanden in de Rijn, zoals die vooral in het voorjaar optraden. Toch kwamen er in de loop van de twaalfde eeuw in de stad nog wel overstromingen voor, zoals die van 1170, waarvoor bij opgravingen op het Pieterskerkhof evidentie is gevonden in de vorm van erosieverschijnselen. De Groot (1983) schrijft die overstromingen voorzichtig toe aan opstuwingen via de Vecht als gevolg van stormvloed op de Zuiderzee. Indien deze veronderstelling juist is, dan is het niet onaannemelijk dat ook na 1122 de grachten onderhevig zijn gebleven aan hoge en lage waterstanden in relatie tot vloed en eb in de Zuiderzee, zowel via de Rijn-Vecht splitsing bij Tolsteeg als via het noordelijk deel van de Oude Gracht, tussen de oude Rijnloop bij de Bakkerbrug en de Vecht bij de Weerd.

Relevante jaartallen

- Rond 1000 Verlanding van de (Oude) Rijn tussen Utrecht en Harmelen, waardoor bij de Steenweg een dode rivierarm overbleef. Vermoedelijk (De Groot, persoonlijke mededeling) graven van het noordelijk deel van de Oude Gracht, tussen de Bakkerbrug en de Weerdsingel, die toen waarschijnlijk een deel van de Vechtloop heeft gevormd.
- 1122 Afdamming van de (Kromme) Rijn bij Wijk bij Duurstede, bedoeld om de ontginning van het Krommerijengebied mogelijk te maken.
- 1122 - 1150 Graven van het zuidelijk deel van de Oude Gracht, tussen de Stadhuisbrug en Tolsteeg, waar de Vecht zich van de Rijn zou hebben afgesplitst. Tevens graven van de Vaartse Rijn naar de (Hollandse) IJssel.
- 1170 Grote overstroming in de stad Utrecht, volgens De Groot (1983) als gevolg van Zuiderzee-activiteit via de Vecht.
- 1228 Otterspoorsluis (en -dam) in de Vecht, tussen Maarssen en Breukelen.
- 1285 Afdamming van de IJssel bij Het Klaphek.
- 1289 Doortrekken van de Vaartse Rijn tot De Wiers.
- 1326 Hinderdam in de Vecht.
- 1373 Doortrekken van de Vaartse Rijn tot aan de Lek bij Vreeswijk.
- 1393 Graven van de Nieuwe Gracht (inclusief de Drift en de Plompgetorengracht).

(Gegevens voornamelijk ontleend aan De Groot, 1983, en Berendsen, 1982.)

Tot ruwweg het einde van de twaalfde eeuw zullen de rivieroevers dus waarschijnlijk niet in gebruik zijn genomen, omdat ze nog geregeld onder water stonden. Aanleg van werven kan dan ook voor 1200 nauwelijks zin hebben gehad. Na 1200, of liever na 1228, als we het jaar waarin de Vecht vermoedelijk werd afgedamd als uitgangspunt nemen, was het afgelopen met de hoge waterstanden in de stad Utrecht en konden de oude Rijn oevers permanent in gebruik worden genomen, voor zover ze nog bestonden. Hiermee zijn we gekomen bij de cruciale vraag uit dit verhaal: bestonden die oevers in 1228 nog? Mijn antwoord daarop is ontkennend, afgezien uiteraard van de rechter oever bij de Twijnstraat.

Er is geen enkele reden om te veronderstellen, zoals Van Ginkel (1987) doet, dat de twee oevers bij de Stadhuisbrug en de linker oever tegenover de Twijnstraat pas werden opgehoogd nadat de hoge waterstanden waren verdwenen. Een dergelijke ophoging zou geen landwinst hebben opgeleverd (eerder een klein nettoverlies) en zou het water moeilijker bereikbaar hebben gemaakt. Een investering zou een negatief rendement hebben gehad.

Ophoging van de oevers vóór het verdwijnen van de hoge waterstanden zou daarentegen wel rendabel kunnen zijn geweest. De oorspronkelijke oevers konden ten gevolge van de waterstandsvariaties niet worden bebouwd; op de opgehoogde oevers was wel bebouwing mogelijk. De bereikbaarheid van het wa-

ter veranderde door de ophoging niet wezenlijk: alleen de tijdstippen van optimale bereikbaarheid ondergingen veranderingen. Daarnaast zou men voor de opgehoogde oevers een dijkfunctie kunnen veronderstellen; een aanwijzing hiervoor vormt het bovengenoemde verschil in straatniveau tussen Steenweg en Oude Gracht, waarbij de Steenweg iets lager ligt. Erg veel verder zijn we hiermee echter nog niet gekomen: we weten nu alleen dat de rivieroevers van de Oude Gracht tussen 1122 en 1228 zijn opgehoogd. Een nadere datering wordt wel gezocht in de beschikbaarheid van de noodzakelijke grond, waarvoor dan maar één periode duidelijk in aanmerking zou komen: de eerste helft van de twaalfde eeuw, waarin de Oude Gracht en de Vaartse Rijn werden gegraven. Die conclusie is juist, maar de redenering is dat waarschijnlijk niet, omdat er nu ook weer niet zoveel grond nodig was: het ging tenslotte om de ophoging van slechts enkele stukken oever. De rest van de Oude Gracht bestaat uit gegraven kanalen en heeft nooit oevers, maar altijd steile kaden gehad. Waren de oude oevers niet opgehoogd, dan hadden we in Utrecht een vrij afwisselend grachtenbeeld gekregen, waarbij stukken kanaal en stukken rivier elkaar zouden hebben afgewisseld, ongeveer zoals nu nog te zien is op de overgang tussen de Twijnstraat-aan-de-werf en de werf aan de Oude Gracht. Dit zou de schilderachtigheid van de stad ongetwijfeld ten goede zijn gekomen, maar in de middeleeuwen gold zoiets waarschijnlijk niet als een argument.

Het lijkt mij daarom niet onaannemelijk dat, tegelijk met het graven van de kanaalgedeelten van de Oude Gracht, dus toch wel in de eerste helft van de twaalfde eeuw, de riviergedeelten werden „gekanaliseerd” door de oevers ervan tot kanaalhoogte op te hogen. De steile kaden langs de Oude Gracht moeten dus tussen 1122 en 1150 zijn ontstaan, in de eerste plaats door het graven van de kanaalgedeelten en in de tweede plaats door het aan die kanalen aanpassen van de riviergedeelten. Heeft men de oever bij de Twijnstraat gelaten zoals hij was omdat men, om wat voor reden dan ook, aansluiting bij de zich daar van de Rijn aftakende Vecht verkieslijker vond?

Gedurende ongeveer een eeuw, tussen 1122 en 1228, kan de Oude Gracht dus het aanzien hebben gehad van een gekanaliseerde rivier: hoog en laag water tussen steile kademuuren. In die periode kunnen geen werven of werfkelders zijn ontstaan; ook de rechter oever bij de Twijnstraat-aan-de-werf bleef onbebouwd. In feite was de Oude Gracht de afsnijding van een Vechtbocht geworden en vervoerde hij hetzelfde water naar de Zuiderzee: de afwatering van het Krommerijengebied. Pas na deze eeuw werd de gracht op een laag niveau gestabiliseerd en konden werven aan de Oude Gracht en huizen onderaan de Twijnstraat worden gebouwd.

Hierbij doet zich het probleem voor dat de oudste bekende werfkelder, die van het huis Rodenburg, volgens Kipp (1987) vermoedelijk van rond 1200 dateert, dus voor de afdamming van de Vecht. Over de Vecht is nog vrij weinig bekend; niet uitgesloten kan worden dat na 1200 het karakter van deze rivier zo-

danig is veranderd dat een terugslag vanuit de Zuiderzee, zoals die van 1170, niet meer voorkwam. Latere kanalen, zoals de eind veertiende eeuw gegraven Nieuwe Gracht, kregen als gevolg van al deze ontwikkelingen eveneens een groot verschil in straat- en waterniveau en werden waarschijnlijk onmiddellijk van werven voorzien.

In de eerste helft van de twaalfde eeuw is de Oude Gracht gegraven; daarin werden enkele gedeelten van de oude Rijnloop opgenomen. Deze riviergedeelten werden aangepast aan de gegraven gedeelten door de oevers ervan op te hogen. Additionele voordelen van deze ophogingen waren landwinst en mogelijk een betere bescherming tegen de rivieroverstromingen die, zeker in de tweede helft van de twaalfde eeuw, de stad nog steeds bedreigden. Uit het vóórkomen van overstromingen blijkt dat de gracht in die tijd nog niveauvariaties kende en dat het toen dus geen zin kan hebben gehad werven aan te leggen. Dat werd pas mogelijk na 1228, toen de gracht, als gevolg van de afdamming van de Vecht, nog slechts laag water vervoerde. Tussen ruwweg geschat 1150 en 1228 kende de Oude Gracht steile kademuuren, maar nog geen werven.

Moliërelaan 82
3533 VK Utrecht

M. E. H. Schouten

Geraadpleegde literatuur

- Berendsen, H. J. A. (1982). *De genese van het landschap in het zuiden van de provincie Utrecht*. Proefschrift, Rijksuniversiteit Utrecht.
- Dekker, C. (1980). De dam bij Wijk. *Nederlands Archiefblad* 84, 248-266.
- Fockema Andreae, S. J. (1950). *Studiën over waterschaps-geschiedenis. IV. Het Nedersticht*. E. J. Brill, Leiden.
- Ginkel, T. van (1987). Het ontstaan van de werven. In: Dam, H. (red.). *Utrecht aan de werf: de geschiedenis van de Utrechtse werven en werfmuren*. Stichting Matrijs, Utrecht.
- Groot, H. L. de (1983). *Scherven, schoeiingen en schepen. Rijn en Vecht te Utrecht in de elfde en twaalfde eeuw*. Doctoraalscriptie Middeleeuwse Archeologie, Rijksuniversiteit Utrecht.
- Henderikx, P. A. (1980). De Lek en de IJssel in de vroege Middeleeuwen. *Nederlands Archiefblad* 84, 229-247.
- Hoekstra, T. J. (1980). Archeologische kroniek van de gemeente Utrecht 1976-1977. *Maandblad Oud-Utrecht* 1980-1, 3-32.
- Kipp, A. F. E. (1987). Archeologische en bouwhistorische kroniek van de gemeente Utrecht over 1986. *Maandblad Oud-Utrecht* 60, 225-229.
- Regteren Altena, H. H. van, en Sarfatij, H. (1973). De verdwenen Rijnloop. Waarnemingen in de bouwput V en D, Achter Clarenburg. *Maandblad Oud-Utrecht* 1973, 68-70 en 77-80.
- Winter, J. M. van (1975). Utrecht aan de Rijn. *Jaarboek Oud-Utrecht* 1975, 44-72.
- (Met dank aan Huib de Groot voor zijn waardevolle commentaar op een eerdere versie van dit verhaal.)

DE THEEKOEPSEL AAN DE VAARTSE RIJN

De meeste aandacht bij de geschiedenis van Utrecht gaat vanzelfsprekend uit naar de geschiedenis van de binnenstad, het gebied tussen de singels. Ook de buitenwijken hebben echter hun eigen, dikwijls interessante geschiedenis.

In het midden van de 19e eeuw stond het gebied ten zuiden van de stad langs de Vaartse Rijn bekend als het Schrale Eind. Deze langgerekte strook werd beheerst door de vele pan- en steenovens en voor de vele arbeiders, die hier werkten, was het inderdaad „Het Schrale Eind”.

’s Zomers was het voor de arbeiders hard werken van de morgen tot de avond, dikwijls met het hele gezin. ’s Winters lag de oven meestal stil en verteerden de arbeiders hun in de zomer verdiend geld. Soms maakten zij schulden, die dan de volgende zomer moesten worden afgelost. Tijd om zich enigszins te ontwikkelen ontbrak; veel arbeiders van de steenovens konden lezen noch schrijven.

De eigenaren van de steenovens, de ovenheren, waren er heel wat beter aan toe; hun huis met tuin lag aan de straatweg of langs het water. Aan de kant van de weg of langs het water stond dikwijls een theekoepeel, waar de familie van de ovenheer beschut en toch enigszins buiten kon zitten.

De steenovens

Omstreeks 1900 lagen tussen de overweg bij de Jeremie en de Liesbosch (tegenover de Zeehaenkade) de volgende steenovens:

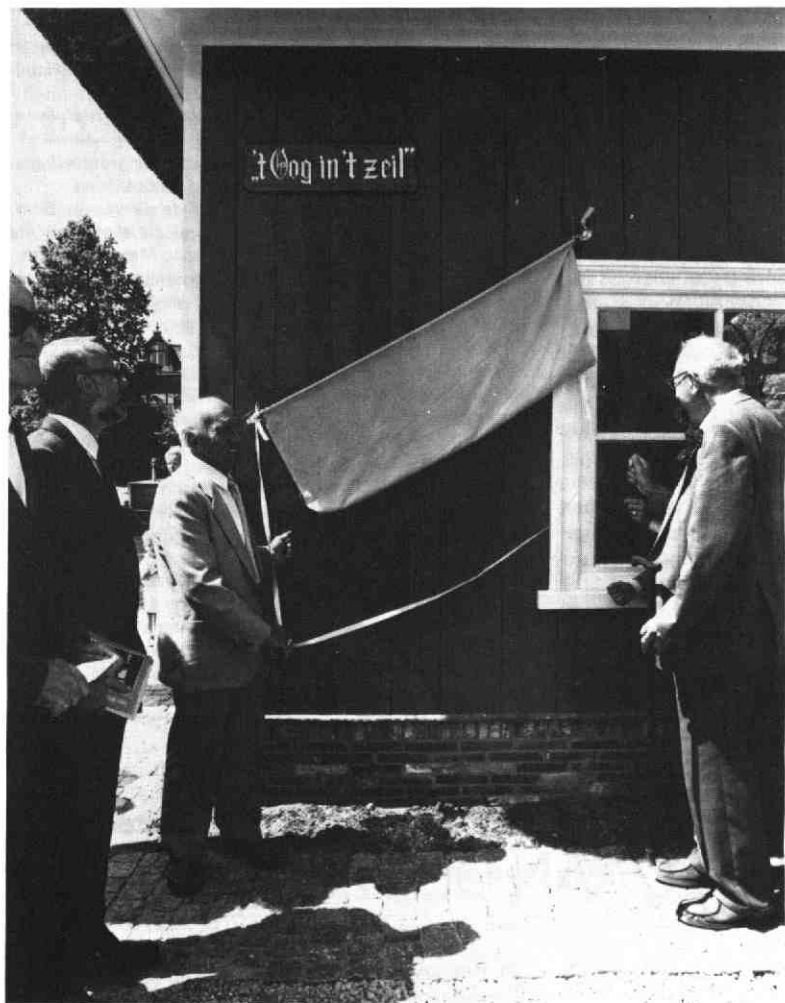
ten westen van de Vaartse Rijn: de Heul (aan de Jutfaseweg tegenover de watertoren), de Zonnebloem I, de Nieuwe Oven (Nieuwoven of Nieuwraven), de Oude Keizer (Oostveen-Copijn), de Oven van Steenis (Jacatra), de Oven van Ravestein (Westraven) en de Jodenoven of de Zonnebloem II;

ten oosten van de Vaartse Rijn: de Ovens van de Van Arkel (Rijn en Veldzicht en Rijnsoever), de Oven van Snoek, de Oven van Rappard (Ruimzicht even ten noorden van de Zuiderbrug), de pannembakkerij ’t Oog in ’t Zeil en de steenbakkerij De Liesbosch. De Oven van Rappard kwam later bij de Ovens van Van Arkel.

De arbeiders

Er was een grote tegenstelling tussen de ovenheren en hun arbeiders. W. G. van der Hulst, die vele jaren als hoofd van een school aan de Jutfaseweg 137 woonde, schreef er het volgende over:

„De mensen, die er woonden en werkten. Zoals in verre tijden om de oude ridderkastelen zich de hutten

De officiële onthulling van de naam van de theekoepel „t Oog in 't Zeil" op 19 mei 1989.

Foto: Gemeentelijke Foto-dienst.

der horigen groeften, stonden hier de kleine armelijke éénkamerwoningen om de groote velden, waar de stenen gedroogd en verwerkt werden, of in de schaduw van de soms geweldige schuurachtige ovengebouwen met hun lange, laag neerlopende daken, waaruit de rook met haar zware salpeter-geur zich tussen de pannen door een weg baande. 't Hoge huis van den ovenheer troonde in meer of minder luister met zijn tuinen aan de straatweg, of met zijn oude koepels, overblijfsels uit de tijd der pralende buitenverblijven, aan de waterkant. De late herfst was de vlet-tijd. Dan trokken in natte, kille schemermorgens de vletschuiten uit, soms uren ver varens, naar weilanden, waarvan de klei gevlet en in de schuit geladen worden moest. En als in de late namiddag de buit thuis voor de wal kwam, moest in jachtige haast het laatste daglicht nog benut en de glimmend-vette, zware kleikluiten in kruitwagens de schuine helling van de grasberm worden opgereden, dwars de straatweg over, naar de verre kuil op het ovenveld, waar langzaam aan een hoge heuvel van vette klei zich sta-

pelde, voedsel voor nieuwe zomerarbeid. Zwaar werk was dat vletten, het oprijden van de vochtige klei vooral.

Even een tip met de spa in het water, opdat die wat gewilliger de vette materie ingleet, de zware kluit met forse zwaai in de wagen gesmakt, die op de loopplank stond. Aan de eene zijde van de plank werkte de man, aan de andere zijde de vrouw, die maar weinig voor haar wederhelft onderdeed. Zo ging 't vlug.

Als de wagen vol was, klom de man uit de klei de plank op, greep zijn zware vracht bij de bomen. De vrouw volgde; voorzichtig, haar klompen waren zo glibberig van de klei. Ze pakte haar man stevig in zijn lenden, duwde diepgebogen hem voort. De kruitwagen met zijn vochtige last was zo onmenselijk zwaar, de helling sterk, de plank smal. Samen moesten ze de schrale kost verdienen en ze werden per schuit betaald."

Buitenplaats en steenbakkerij Ruimzicht

Notaris Hendrik van Ommeren maakte in 1830 mel-

ding van „een buitenplaats annex steenbakkerij genaamd Ruimzicht gelegen onder den Geregte van Hoo-graven.” Deze buitenplaats bij de tegenwoordige Zuiderbrug was toen in het bezit van Jonkheer Carel Casimir Alexander Ridder van Rappard. Op 18 september 1846 legde zijn echtgenote Alida Johanna Sara Munnick van Cleeff de eerste steen voor een rijtje arbeiderswoningen; deze steen met de letters A.J.S.M.C. 1846 bevindt zich nog in het arbeiders-woninkje Oude Kerkweg no. 15. Later werden er nog eens veertien kleine woningen bijgebouwd op hetzelfde terrein; deze veertien woningen werden later bij de aanleg van de brede 't Goylaan 1964 gesloopt. Na het overlijden van C. C. A. van Rappard kwam Ruimzicht in het bezit van zijn zoon en erfgenaam Alexander van Rappard.

Arbeiders op steenfabriek Ruimzicht

In 1885 liet de schilder Anthon Gerard Alexander van Rappard, een neef van de eigenaar van Ruimzicht, een huisje op de steenplaats Ruimzicht verbouwen tot een atelier en hier maakte hij een aantal voorstudies voor zijn schilderij „Arbeiders op steenfabriek Ruimzicht”; dit grote schilderij van twee bij drie meter kwam tenslotte te hangen in het kantoor van Alexander van Rappard. Deze was de laatste eigenaar van de steenbakkerij, want na zijn dood in 1922 ging de steenbakkerij failliet en werd met alle opstallen publiek verkocht. Enkele maanden later kocht het Centraal Museum te Utrecht het schilderij „Arbeiders op steenfabriek Ruimzicht” op; in 1980 nam dit grote schilderij bij een reeks kleine tentoonstellingen een centrale plaats in. In een beschrijving van dit schilderij schreef men toen: „Twee zandsilo's en een vestiging van de bouwmaterialenhandel 'Wickes' markeren tegenwoordig de plaats, waar zich ooit steenbakkerij Ruimzicht bevonden heeft; het terrein zelf, aan de Jutfaseweg naast de huidige Zuiderbrug, is nagenoeg verlaten. Alleen een vervallen *theekoepel* en een paar voormalige arbeiderswoningen herinneren hier nog aan de zeer beklante Utrechtse steenfabriek Ruimzicht vanouds gedreven onder de firma Munnicks van Cleeff.”

De theekoepel van Ruimzicht

De theekoepel van Ruimzicht stond toen niet meer op zijn oude plaats; in 1925, enkele jaren na de opheffing van Ruimzicht, was zij meer naar het zuiden verplaatst; zij stond nu naast enkele arbeiderswoningen en deed dienst als opslagschuur van de familie J. Stekelenburg, Oude Kerkweg 15. De koepel was verwaarloosd en miste dak en luiken; ze leek weldra rijp voor de sloop. In 1971 werd hij daar ontdekt door F. H. Landzaat, die er in een artikel in het *Maandblad Oud-Utrecht* 1973, blz. 58-60, de aandacht op vestigde. Op 14 juni 1979 richtte hij zich schriftelijk tot het gemeentebestuur van Utrecht en het Utrechts Monumentenfonds (U.M.F.) met een verzoek de koepel te restaureren. Ook tijdens een tentoonstelling over het Vaartseringebied, die van 25-27 mei 1981 in De Ravelijn, Hooft Graaflandstraat 2A werd gehouden, werd de aandacht op de koepel gevestigd. Een

verzoek aan het gemeentebestuur de koepel te herstellen werd door 580 personen getekend. Inmiddels was er medio 1981 een werkgroep opgericht, die met medewerking van het Utrechts Monumenten Fonds ging ijveren voor herstel en behoud van de koepel.

Toen het college van B. en W. van Utrecht in 1982 een restauratie van de koepel te duur vond, startte de werkgroep met een inzamelingsactie; zij kwam daartoe herhaaldelijk bijeen in het onderkomen van het U.M.F. aan de Dorstige Hartsteeg.

De geldactie had tenslotte succes; als eerste kwam de Lions Club, afdeling Utrecht Centrum op 27 januari 1983 over de brug en andere bedrijven en instellingen volgden. Op 9 juli 1984 bood nu ook de gemeente Utrecht f 2.500,- aan voor de restauratie. De gever werd beloond met een fraaie reproductie van de koepel van de hand van de kunstenaar-graficus Ch. Donker. Ook werden enige materialen geschonken. Als de koepel hersteld zou worden moest hij natuurlijk een behoorlijke bestemming krijgen; het was architect Sj. Wouda, die de werkgroep in contact bracht met de Stichting Werkruimte Kunstenaars.

Op 12 oktober 1985 konden de werkgroep en vele vrijwilligers de theekoepel gaan demonteren; de onderdelen werden onder leiding van de heer Copijn door de firma v. d. Tol uit De Meern vervoerd (gratis) naar de sociale werkplaats het Catharijnehof Nieuwe Houtenseweg 25. En op 19 januari 1989 konden de werkgroep en genodigden 's middags in de Catharijnehof de bijna gerestaureerde theekoepel gaan bekijken.

De theekoepel kwam nu te staan, weer iets ten zuiden van zijn vroegere plaats, namelijk bij de woning Oude Kerkweg 12. De nummering van de huizen dateert hier nog van de tijd, toen dit gedeelte bij de toenmalige gemeente Jutfaas behoorde; zij loopt van de toenmalige gemeente Jutfaas op naar het noorden in de richting van Utrecht. Op de plaats, waar de gerestaureerde koepel nu staat stond eerst een molen, daarna de steenoven 't Oog (in) 't Zeil en deze naam staat nu op de koepel.

Op zaterdag 19 mei 1989 werd de herplaatsing van de theekoepel officieel gevierd.

Verl. Hooggravenseweg 222
Utrecht

A. M. de Reuver

Aangeboden

tegen een aannemelijk bod Jaarboeken Oud-Utrecht 1969 t/m 1989.
Te bevragen: tel. 030-31 23 76.

BOEKENSCHOUW

Hans van der Loo, Ron Loozen en Jan Oosterman, *Buurt in balans. Levensstijlen in nieuw Oudwijk. Utrecht, Uitgeverij Jan van Arkel, 1988. 168 blz. met foto's. ISBN 90 6224 1344. Prijs f 17,50.*

Brigadier Knuver is na de renovatie van Oudwijk best tevreden. Hij vindt dat het er een stuk rustiger is geworden „en dat heeft volgens mij te maken met de verbeterde woonsituatie die de stadsvernieuwing heeft gebracht. Daarnaast zijn sommige raddraaiers verhuisd en zijn anderen tot de jaren van verstand gekomen“. Deze uitlating staat opgetekend in het hoofdstukje *Oudwijk, wat nu?*, dat dit verslag van een gedaanteverwisseling afsluit. Het is dus meer een sociologisch dan een historisch verhaal. Dat kun je ook merken aan de pretenties en het gemodelleerde waar historici voor zouden passen. Zonder de civilisatietheorie van Norbert Elias en die over de sociale voorhoedefunctie van het „cultureel kapitaal“ van Pierre Bourdieu hoeft je in Oudwijk niet eens de straat op te gaan. En de „projectmanager van het wijkbureau“, een dynamische dertiger in een ruitjesbroek, verklaart „vooralsnog niet van plan (te zijn) in te grijpen in sociale processen“. De Oudwijkers mogen nog even doorgaan, zolang de projectmanager het allemaal nog goedkeurt.

Zo moet de lezer zich door heel wat vraagstellingen, theoretische perspectieven, gemeente-chinees en welzijnsdeskundologie heenwerken om tot de kern van het relaas te komen. Die kan in drie zinnen worden samengevat. Oudwijk was een traditionele volksbuurt. Door de renovatie van de afgelopen tien jaar kwamen er ook hoger opgeleide mensen wonen. De beide groepen kunnen het redelijk goed met elkaar vinden, althans: blijvende vetes zijn er niet.

De buurt is „in balans“. Dat is voor wat vergelijkbare buurten betreft een tamelijk uitzonderlijke situatie in stad en land. Criminaliteit, vandalisme en burenruzies blijven er binnen de perken, Oudwijk is een oord van sereniteit en rust. Maar natuurlijk zijn er nieuwe verschijnselen aan de horizon, waardoor dit evenwicht „onder druk komt te staan“. Gelukkig maar, want dat levert weer werk aan nieuwe onderzoekers. Veel foto's en nogal wat interviews verlevendigen het boekje. In sommige straten is op dit ogenblik de hondepoep het grootste probleem. En sommige nieuwkoomsters vinden dat *topless* zonnebaden op de balkonnetjes zou moeten kunnen. Maar de tradities vinden dat niet. Zou dat in Tuindorp, Rivierenwijk en het Ondiep anders zijn?

Vaarwel Catharijnesingel. Een nieuw begin in „de Uithof“. Samenstelling Dick Schaap. Utrecht, AZU/Stichting Matijs, 1988. 104 blz. met foto's. ISBN 90-70482-70-3. Prijs f 22,50.

Dit boek vol prettig ogende en lichtvoetig beschreven nostalgie markeert de overgang van de oude medische dorpssamenleving aan de Singel naar het matglanzende en in mathematische vormen opgezette *Medisch Centrum Oost* in de Uithof.

Daaraan is een geschiedenis van ruimtegebrek, behelpen, plannen maken en vooral veel deskundigheid en toewijding voorafgegaan. Degenen die in die verwickelingen hebben geparticipeerd - als medici, verpleegkundigen, verzorgers of patiënten - kunnen aan dit boek hun hart ophalen voorzover het een gedenkboek is en er vertrouwen uit putten voorzover het zich met de toekomst bezighoudt.

Aan de orde komen achtereenvolgens de toestanden vóór, tijdens en (bijna) na het *Sazu* aan de Catharijnesingel (1872-1989), de komst van de zusters, die later *verpleegsters* en nog later *verpleegkundigen* gingen heten, de veranderde positie van de hoogleraren en de ontwikkeling van hun diverse specialismen en tenslotte een overzicht van het reilen en zeilen van „het bedrijf Azu“ binnen het oude complex tussen Singel en spoorlijn.

Een typerend fenomeen is de afdaling van de hoogleraren vanuit een schemerzone van halfgoddelijkheid naar een meer democratisch niveau. De sterke verhalen over Laméris, Nuboer en Plate ontbreken niet. Uitvoerig komen de verpleegsters aan het woord over hun 100-jarige (en slecht betaalde!) vak. Daarover zijn zulke barre verhalen te vertellen dat een oudere, in 1971 gepensioneerd dame daarover haar herinneringen ophaalt, maar wel uitdrukkelijk anoniem wil blijven. Het lopende overzicht van de feiten en de meer persoonlijk ingekleurde interviews lopen in dit boek door elkaar.

Wie ik heb gemist, is de gerespecteerde en gevreesde zuster Goudzwaard, hoofd van de afdeling chirurgie. Ooit heb ik in een aantal vakantieweken onder haar leiding als hulp op Urologie gewerkt. In die tijd ging over haar de sage dat zij de enige was die de grote Nuboer van repliek dorst te dienen, en dat de hoogleraar die repliek meestal ook ter harte nam. Tijdens mijn Azu-periode heb ik wel kritische blikken, maar geen enkel woord van haar gekregen. Toen de laatste dag van mijn dienst was aangebroken, moest ik bij haar komen in haar kantoortje. Ze vroeg me toen of ik de volgende zomer wéér kwam. Dat is mijn mooiste herinnering aan het oude Azu.

A. van Hulzen, *Twee wandelingen door de middel-
eeuwse kerkenstad Utrecht. Amersfoort, Uitgeverij
Bekking, 1988. 96 blz. met foto's. ISBN
90 6109 1810. Prijs f 24,90.*

De „twee wandelingen“ zijn samengesteld met het oog op het kerkenjaar 1988. Het is dus een typisch gelegenheidsgeschrift. En het bevat vooral veel foto's. Mooie foto's veelal en sommige nog niet eerder (zo) vertoond. De rondboogvensters van de voormalige St. Paulusabdij (9) en het huis *De Krakeling* (11) staan er b.v. heel mooi op.

Van andere zou je weer graag willen weten wanneer ze gemaakt zijn en wat bepaalde opschriften te betekenen hebben. Wat mag b.v. het „Zander Instituut“ inhouden, dat destijds (in de jaren dertig? nog vroeger?) gevestigd was op de hoek van de Nieuwegracht en de Schalkwijkstraat (16)?

De beide stadswandelingen voeren niet langs nieuwe wegen en ze openen evenmin nieuwe perspectieven. Zelfs niet op „kerkenstad-bezienswaardigheden“. De Kezensociëteit, het Pothuis in de Lange Nieuwstraat en de gesloten steen hebben daar trouwens niets mee te maken. Maar dr A. van Hulzen is als gids door Utrecht een oudgediende, die het graag allemaal nog eens vertelt. En wie met hem door de stad wandelt, wandelt niet in de duisternis.

v. S.

De 12 provincies. Nederland in woord en beeld. Eindred. W. B. ten Brinke, Chr. de Jong en R. Smit. Utrecht, Stichting Teleac/VNG, 1989. 304 blz. m. foto's en kaarten. ISBN 906533 1832. Prijs f 79,-. Ook verkrijgbaar in de boekhandel.

N.B.: de reeks t.v.-uitzendingen van april-juni zal in het najaar van 1989 worden herhaald.

Wie zich vanuit zijn vak of als amateur met het verleden van een stad en/of provincie bezighoudt, loopt

het risico de actuele situatie min of meer uit het oog te verliezen. *Teleac* brengt dit seizoen een reeks radio- en televisieuitzendingen in de ether en op het scherm - ondersteund door schriftelijk materiaal - die tot doel heeft een portret te schetsen van de 12 Nederlandse provincies zoals ze nu zijn. Voor wat de provincie Utrecht betreft zijn de voornaamste thema's: de centrale ligging in Nederland (NS, Jaarbeurs, Hoog Catharijne), de oprukkende stedelijke bebouwing en het verlies/behoud van de schaarse groene ruimte, het wonen in Utrecht, de voorspoedige ontwikkeling van de groeikernen Nieuwegein en Houten en van de groeistad Amersfoort en tenslotte recreatie en natuur in de duinen.

Het boek dat bij de cursus hoort ziet de stad Utrecht als een spin in haar web. Ze is een centrum van zakelijke diensverlening geworden en daarbij een winkelcentrum dat Amsterdam inmiddels achter zich heeft gelaten. Er is uitgezocht dat de provincie Utrecht voor bedrijven de meest begeerde is om zich te vestigen. Ook als kenniscentrum scoort de provincie hoog, wat kan worden gedemonstreerd met een lijstje van vier afkortingen: R.U.U., K.N.M.I., T.N.O. en F.O.M.!

De nadelen van dit alles zijn intussen niet onduidelijk aan de dag getreden: Utrecht heeft de meeste snelwegen van ons land en een fietser of wandelaar moet vreselijk zijn best doen om een gebied te vinden dat niet door snelwegen wordt gekleefd.

Het fraai uitgegeven cursusboek geeft veel informatie over hoe onze provincie (en de elf andere) reilt en zeilt. Historisch besef moet je er niet in zoeken, want Nieuwegein heet een stad en IJsselstein een dorp. Er zijn goede overzichtskaarten opgenomen en behulpzame detail-kaartjes. Bij alle reclame-taal is er ook aandacht voor minder positieve ontwikkelingen. Ik moet toegeven dat alles bijeen de lezing van het hoofdstuk over Utrecht mij niet vrolijk heeft gestemd. De superlatieven worden wel heel duur betaald. De lezer oordele zelf.

v.S.

BERICHTEN

Op donderdagmiddag 1 juni 1989 vond in de Domkerk de uitreiking plaats van de *Europa Nostra Award* 1988. De prijs werd toegekend ter onderscheiding van het restauratie-project Vijf Middeleeuwse Binnenstadkerken. De voordracht ertoe kwam van de Bond Heemschut. *Europa Nostra* is de Europese federatie van ruim 200 monumenten-organisaties uit 22 Europese landen. Al deze instellingen zetten zich in voor de bescherming van de gebouwde omgeving en het natuurlijk leefmilieu. Zij is het officiële orgaan van de Raad van Europa voor het monumentenbeheer. Het Utrechtse kerken-project kreeg de hoogste onderscheiding: de zilveren medaille. Deze werd over-

handigd aan de voorzitter van het College van Kerkvoogden van de Hervormde Gemeente te Utrecht, P. van Beusichem. De architect, ir. T. van Hoogevest, ontving de oorkonde.

De uitreiking geschiedde door de heer H. J. de Koster, oud-staatssecretaris van Buitenlandse Zaken en thans voorzitter van *Europa Nostra*.

Na afloop van de plechtigheid werd bij de huidige ingang van de Domkerk een plaquette onthuld die aan de prijsuitreiking zal blijven herinneren. Een receptie in de Kapittelzaal van de Dom rondde de feestelijkheden af.

Plaquette Europa Nostra Award.
(zie vorige pagina).
Foto: Gemeentelijke Fotodienst.

De van oorsprong katholieke studentenvereniging *Veritas* bestaat in 1989 honderd jaar. Een keurig verzorgd uitgegeven gedenkboek met veel aardige plaatjes en interviews met prominente ex-Veritijnen, zoals M. P. A. „oorzaak: drank” van Dam en drs. J. G. F. „dienstauto” Veldhuis, zet de feestviering luister bij. Er staat heel wat in, maar het is wel zoeken want het geheel is in de losse trant van de studenten Almanak gehouden terwijl een bruikbare indeling en een index van personen ontbreken. Kernthema's zijn: de consumpties, de moderator en de deconfessionalisering, en de ruzies met het Corps. Oorspronkelijk was *Veritas* een leesgezelschap van een 30-tal katholieke leden van het U.S.C. Deftige katholieken bleven zich overigens aanmelden als Corplid. *Veritas* vonden ze beneden hun stand.

Quid est Veritas? Eindredactie Yolanda de Koster en Manon van 't Wout. Utrecht, Stichting 100 jaar *Veritas*, 1988. 283 blz. ISBN 90 9002480-8. Prijs f 25,-.

Een andere jubilaris is de Maatschappij tot Bevordering der Toonkunst, afd. Utrecht en omstreken. Die bestaat zelfs al 160 jaar. In een brochure van 32 blz., die wel wat weids „Jubileumboek” heet, worden memorabilia opgesomd. Het historische deel van de hand van Han Schipperheijn is het interessantst. De feestelijkheden in het jubileumjaar strekten zich uit van sept. 1988 - juni 1989.

Jubileumboek 1829-1989 t.g.v. het 160-jarig bestaan van de afdeling Utrecht en omstreken van de Maatschappij tot Bevordering der Toonkunst. 32 blz. m. illustr. Verkrijgbaar bij het secretariaat van de afdeling, tel. 030-62 82 62.

Op 21 februari 1989 liet het college van B. en W. aan de betreffende Raadscommissies weten dat het 19 Utrechtse kerkgebouwen op de gemeentelijke monumentenlijst had geplaatst. De monumentencommissie van de Gemeente had geadviseerd er 28 op die lijst te zetten. Deze inventarisatie is in een brochure van juli 1987 openbaar gemaakt. Onbegrijpelijk is dat daarin niet alle bouwjaren en architecten van die recente gebouwen blijken te zijn achterhaald (6-11). De feitelijke inventarisatie, met foto's van in- en exterieur van de betreffende gebouwen, maakt de brochure waardevol.

Monumentale kerkgebouwen. Een inventarisatie van kerkgebouwen uit de periode 1850 tot heden in Utrecht. Utr. Gem. Monumentencommissie, juli 1987. 38 blz. met foto's. Informatie bij S. de Vos, tel. 030-32 85 11 tst. 411.

Het Provinciaal Comité Utrecht Monumentenjaar 1975 bracht in december 1988 zijn zesde map met tekeningen uit. Het zijn twintig gezichten in de stad Utrecht gemaakt door Chris Schut. Op veel van die tekeningen ontbreken mensen geheel en waar ze wel zijn dienen ze meer tot stoffering van een plek dan dat ze echt meetellen. Schuts kracht ligt duidelijk in het tekenen van gebouwen.

De kwaliteit van de reproducties is goed en de tekeningen zijn in een degelijke map gestoken. De prijs bedraagt f 12,50 afgehaald (b.v. bij het I.C.U., Vredenburg 50, het Gemeentearchief, Alexander Numankade 199 of bij boekhandel Broese-Kemink).

GEMEENTELIJKE ARCHIEFDIENST NAM ZOEKSYSTEEM IN GEBRUIK

Op vrijdag 26 mei 1989 stelde de heer C. Pot, wet-
houder van Cultuur, het geautomatiseerde zoek-
systeem ARIS officieel in gebruik.
Eerder die middag om 15.45 uur presenteerde de

gemeente-archivaris van Utrecht, drs. I. W. L. A. Ca-
minada, het Jaarverslag over 1988 en het Beleidsplan
1989-1992 van de Gemeentelijke Archief- en Foto-
dienst.

Automatisering

Als eerste archiefdienst in Nederland stelt de Gemeentelijke Archiefdienst van Utrecht een geautomatiseerde ingang op een archiefbestand aan het publiek ter beschikking. Het pakket ARIS (= ARchieven Informatie Systeem), een produkt van Wang Nederland B.V., geeft toegang tot de archieven van de Utrechtse notarissen over de periode 1560-1811.

Op dit moment zijn enkele tienduizenden uittreksels van notariële akten over de periode 1650-1750 in het systeem ingevoerd en daarmee is introductie in de studiezaal zinvol geworden.

Jaarverslag

Het jaarverslag over 1988 van de Gemeentelijke Archief- en Fotodienst is in een andere vorm gegoten dan in voorgaande jaren. Het is beknopter van inhoud, rijk geïllustreerd en oogt daardoor aantrekkelijker, zonder dat dit ten koste gaat van de informatie over de dienst.

In dit jaaroverzicht wordt verslag gedaan van de belangrijkste gebeurtenissen bij de Gemeentelijke Archief- en Fotodienst. Het jaar 1988 werd vooral gekenmerkt door het vertrek van dr. J. E. A. L. Struick. De heer Struick was 33 jaar gemeente-archivaris.

In 1988 werd de organisatie van de dienst sterk veranderd en werden andere werkmethoden gekozen ter ontsluiting van de archieven en verzamelingen. De automatisering deed zijn intrede bij het toegankelijk maken van de archieven van de notarissen uit de 17de en 18de eeuw én bij het ontsluiten van het negatievenbestand van de Fotodienst.

Beleidsplan

De gemeentelijke Archief- en Fotodienst krijgt in de komende jaren te maken met de gevolgen van de nieuwe Archiefwet.

Tot nu toe werden de stukken van de gemeentelijke overheid pas na 50 jaar overgebracht naar de Gemeentelijke Archiefdienst. In de toekomst is dat al na 20 jaar. Enerzijds zal onder andere daardoor de hoe-

In 1988 werd het zoekstelsel ARIS door enkele vaste studiezaalbezoekers van de Gemeentelijke Archiefdienst uitgetest.

veelheid te beheren archieven geweldig toenemen, anderzijds zal de behoefte aan informatie van burger en overheid sterk groeien.

„Naar de jaren negentig. Beleidsplan van de Gemeentelijke Archief- en Fotodienst 1989-1992” probeert een antwoord te geven op de uitdaging waarvoor de dienst zich gesteld ziet.

OPENLUCHT-ACTIVITEITEN IN DE STAD UTRECHT IN DE 19DE EEUW

Uit een selectie van het documentatiemateriaal van de bibliotheek van de Gemeentelijke Archiefdienst is een kleine tentoonstelling samengesteld, die een beeld geeft van een aantal zomerse activiteiten, zoals deze in de vorige eeuw plaatsvonden. Aan de hand van affiches, programma's, almanakken en gidsjes wordt getoond wat zich zoal in de openlucht afspeelde.

Kermissen en jaarmarkten waren heel populair in het Utrecht van de 19de eeuw, hoewel niet iedereen er

even gelukkig mee was. Ze hadden dikwijls een overmatig drankgebruik tot gevolg en de stedelijke overheid had vaak de grootste moeite om de feestvierende mensenmassa's in toom te houden. Op de tentoonstelling zijn dan ook zowel affiches van de gemakkelikheden als „een kritische beschouwing van een Utrechtsche kermisbezoeker” te zien. Van het tussen ca. 1870-1880 regelmatig tijdens de Utrechtse kermis optredende circus van Oskar Carré worden enkele affiches getoond. Uit 1830 dateert het „Programme der sujetten en paarden” van het

CIRQUE CARRÉ.

STAANDE OP HET VREEBURG.
Op Vrijdag 15 Julij, des avonds ten 8¹/₂ ure precies.

VIERDE GROOTE Buitengewone Voorstelling

DER RIJKUNST, GYMNASIEK EN
VERTOONING VAN GEDRESSEERDE PAARDEN.

De Tusschenpanzen zullen worden aangevuld door 6 Clowns.

LA VOLTIGE DE DAMES, door de kleine ANNA.

GROTESQUE FORCE TOEREN TE PAARD, door Mr. TRAUGOTT KREMBER.

DE VERANDERING IN DEN TON, Komische Intermezzo door Mr. FORREST.

PAS DE GUIRLANDE, door Mlle LOUISE GÉTY.

Het Schoolpaard DOUBAS, gedresseerd en gepresenteerd door Mr. GÄRTNER.

DE JONGE ANNEE SLOMONS,
in hare voor- en achterwaartsche evolutiën op Gezadeldde Paarden.

ENTREE GYMNASIEK, door Mr. JEUNET en de Gebr. FUTLET.

Het Springpaard NADIR, Gereden door de beroemde Rijderes Mlle CLARA RASCH.

GROOTE VOORSTELLING, van den Kleinen Ier Mr. JACK, 2¹/₂ voet groot.

Affiche van het Circus Carré, 15 juli 1870.
Foto: Gemeentelijke Fotodienst.

Cirque Royal van J. B. Loisset op het Vreeburg. Een „Beschrijving der dieren, welke zich bevinden in de menagerie van E. Martin & Co.” werd in 1837 uitgegeven.

De jaarmarkt van 1893 kende vele vermakelijkheden, o.a. toneelvoorstellingen van de schouwburgers Louis Bouwmeester en Frascati, een „Theater Mechaniek”, „Kunst Fotografien” en „De automaatzanger (die zingt, spreekt én schaak speelt).”

Het bezoek dat Koning Willem III in 1853 aan Utrecht bracht, gaf ook aanleiding tot „feestplegtigheden”, waarvan programma's op deze tentoonstelling te zien zijn.

De maskerades van het Utrechts Studentencorps waren feesten, niet alleen voor de studenten, maar voor de gehele Utrechtse burgerij. Van het vele maskerade-materiaal dat de Gemeentelijke Archiefdienst bewaart, worden tijdens de tentoonstelling een afbeelding, een programma en een wegwijzer getoond van de maskerade uit 1876, voorstellende de intocht van Karel de Stoute in Zutphen in 1473. Dat in de vorige eeuw ook al aan Utrecht-promotie op het gebied van toerisme werd gedaan, blijkt uit een „Gids voor

reizigers in de stad Utrecht en hare fraaije omstreken” uit 1852 en uit een „Gids voor Utrecht” uit 1893. Deze laatste gids werd ook uitgegeven in het Frans, Duits en Engels.

Het tentoongestelde documentatiemateriaal is na afloop van de expositie weer te raadplegen in de studiezaal van de Gemeentelijke Archiefdienst.

De tentoonstelling is tot en met 14 juli 1989 geopend:

maandag: 13.30 - 16.30 uur

dinsdag t/m vrijdag: 9.00 - 16.30 uur

zaterdag (met uitzondering van de maand juli): 9.00 - 12.30 uur

Gemeentelijke Archiefdienst

Alex. Numankade 199

3572 KW Utrecht

tel. 73 66 11

maandblad oud-utrecht

62e jaargang nr. 6 - juni 1989

Vereniging Oud-Utrecht

Voorzitter:

H. H. W. Kernkamp, Prins Hendriklaan 77
3583 EG Utrecht, tel. 03465-7 09 40 (privé)

Secretaris:

A. Pietersma
Alex. Numankade 199
3572 KW Utrecht
tel. (030) 73 66 64

Penningmeester:

H. J. Jurriëns, Cicerolaan 10
3584 AK Utrecht, girorekening 575520

Contributie: f 47,-

C.J.P.-houders: f 30,-; 65+ f 41,-.

Ledenadministratie:

Mw. C. de Leeuw
Sophialaan 1, 3542 AR Utrecht
tel. (03465) 7 09 40

Excursiecommissie:

Mw. M. Dolfijn
Harz 92, 3524 DC Utrecht
tel. (030) 89 06 13.

Redactie:

J. W. G. Haverkamp, E. M. Kylstra,
G. J. Röhner, A. H. M. van Schaik.

Redactie-adres:

Alex. Numankade 199
3572 KW Utrecht, tel. (030) 73 66 54
I.S.S.N.: 0030-6738
Afbeelding omslag:
D. Schuurmans Stekhoven.

HET PORTRET VAN JAN PRACTISEER DOOR JOHAN MAURITS QUINCKHARDT¹⁾

Veel mensen doen niets liever dan oude koeien uit de sloot halen. De taak van de historicus bestaat er dan ook in niet geringe mate uit deze behoefte te bevredigen. En in dit opzicht geldt; hoe ouder de koe hoe beter. Een van de meest fascinerende vormen van ouderdom is nog altijd die van mensen zelf. Honderdjarigen komen stevast in de krant. De recordrace om de oudste mens van Nederland of de oudste mens ter wereld wordt door de media op de voet gevolgd, en iedere geïnteresseerde is er dan ook van op de hoogte dat de 111-jarige J. Reyskens sinds 30 mei 1989 de oudste inwoner van Nederland aller tijden is. Deze collectieve belangstelling verklaart mede waarom regelmatig verhalen opduiken over bijvoorbeeld superoude schaapherders in Georgië of Boeddhistische monniken in de Himalaya. Bij nader onderzoek blijken zulke verhalen evenwel nooit houdbaar. Feit blijft nu eenmaal dat nog nooit iemand echt aantoonbaar ouder dan 115 jaar is geworden. In alle gevallen waarin hogere leeftijden worden geclaimd blijken nauwkeurige bevolkingsadministraties te ontbreken en moet uiteindelijk de claim naar het rijk der fabelen worden verwezen.

Ook Utrecht kent zijn superoude inwoner. Hij heette Jan Gerritsz. Kuijper van Schoonhoven, alias Practiseer en hij overleed op 13 april 1749 in de leeftijd van circa 101 jaar²⁾. Een zeer respectabele ouderdom, ook nu nog. In zijn eigen tijd werd echter aangenomen dat „het lemig deel van hem, berykte honderd jaaren. / En Elf nog daarby, drie maanden ook nog waaren, / met eenen dag daar na, tot aan zyns eindens tydt³⁾.” Al gedurende zijn leven was hij daarom een bezienswaardigheid en na zijn dood verscheen een gedrukt grafschrift waarin zijn hoge ouderdom op de hierboven geciteerde wijze werd bezongen (afb. 1).

Sinds zijn overlijden is Practiseer zelden voor lange tijd uit het nieuws verdwenen. Maar ondanks dat de archiefambtenaar G. van Klaveren in 1946 in dit blad overtuigend aantoonde dat Practiseer rond 1648 geboren was en dus niet ouder werd dan 101 heeft de legende over zijn 111 levensjaren tot op de dag van vandaag met grote hardnekkigheid stand gehouden⁴⁾. Zo wijdde het *Utrechts Nieuwsblad* nog in 1983 een halve pagina aan hem⁵⁾. En ook in *Ach lieve tijd, Utrecht door de eeuwen heen* (1985) wordt hem nog altijd ten onrechte de leeftijd van 111 jaar toegedicht⁶⁾. De reden dat ik mij er toe zette om dit artikel te schrijven is er echter niet in de eerste plaats in gelegen om Van Klaveren recht te doen, maar omdat ik

enkele jaren geleden op het Rijksbureau voor Kunst-historische Documentatie in Den Haag een foto vond van Jan Practiseers portret, in 1744 geschilderd door Johan Maurits Quinckhardt (1688-1772) (afb. 2, het zelfportret van de schilder is te zien op afb. 7). Bij mijn weten is het nog niet eerder gereproduceerd.

Quinckhardt heeft Practiseer afgebeeld in een nis, zittend op een stoel, met zilverwit haar, baard en snor en blauwe ogen⁷⁾. Hij is gekleed in een bruin wambuis. In zijn handen heeft hij een glas bier en een kan. Op de tafel voor hem liggen links op een doek een brood, een mes en een bord met een haring. Rechts zien we een pijp, een zakje tabak en een rood aarden vuurtest. Aan een spijker hangt links in de nis een moot zalm. Achter Practiseer kijken wij in een kamer, met rechts een raam en links aan de muur een schilderij met een zwarte lijst. Op dit schilderij zijn enkele staande figuurtjes te herkennen. Het opschrift „ex ungue leonem” (aan de klauw herkent men de leeuw) is ontleend aan Erasmus' *Adagia*⁸⁾ en lijkt hier te moeten worden geïnterpreteerd als ons huidige spreekwoord: aan de appel herkent men de boom. Practiseer zou dan fungeren als appel, het Sint-Jobsgasthuis als de boom waaraan de vruchten wel zeer rijp worden. Overigens zou het ook kunnen verwijzen naar de welvoorzien dis die het gasthuis haar bewoners kon voorzetten.

Quinckhardts plaatsing van de geportretteerde in een nis is een beeldtraditie die teruggaat op een vernieuwing die rond 1630 werd ingevoerd door de schilder Gerard Dou. Deze beeldde in zijn genrestukken bijvoorbeeld groentevrouwen in een nis uit. Dou's voorbeeld werd op grote schaal nagevolgd, zij het dat het voor portretten vrij ongewoon bleef. Quinckhardt echter blijkt wel vaker voor deze compositie te hebben gekozen voor zijn portretten. Zo beeldde hij eerder, in 1738, de beroemde Utrechtse geleerde Petrus van Musschenbroek (1692-1791) in een nagenoeg identieke houding en omgeving af, waarbij toen op de plaats van de moot zalm bij Practiseer een barometer in de nis hing⁹⁾.

Jan Gerritsz. Kuijper, alias Practiseer

Jan Gerritsz. Kuijper zou volgens het onderschrift bij een prent van Jacobus Houbraken (1698-1780), gegraveerd naar het schilderij van Quinckhardt, in Klein-Ammers (nu Ammerstol) zijn geboren (afb. 3)¹⁰⁾. Dit dorp ligt iets ten westen van Schoonhoven, het stadje waarnaar Kuijper ook wel Van Schoonhoven werd genoemd. Vergeefs heeft men naar een doopsinschrij-

GRAF - SCHRIFT.

Ter gedagtenis van

JAN KUYPER

anders genaamt *JAN PRACTISE.*

Overleden tot Utrecht den 13. April 1749. Begraven in 't St. Jobs Gaffhuys.

Geboren te SCHOONHOVEN den 10 Maert 1638. en heeft gehad
20. Soonen en 4. Dogters.

Nieuwsgierig Wandelaar, wil hier een wynig staan?
En toeven met uw tret, om verder voort te gaan:
Hier legt een Rif ter rust, gedolven in deez Hoff
Tot Aas voor wormen, en te memelen tot stoff.
Het Lemig deel van Hem, berykte (Honderd Jaaren.
En Elf nog daarby, drie Maanden ook nog waaren,
Met eenen dag daar na,) tot aan zyns eindens tydt,
Dus waardig ter geheug, men 't op zyn Grafnaald snyt:
Dat hier te Mytren legt, *Jan Kuyp*er van *Schoonhoven*,
Gebeinaamt *Practice*, wie zoud' ook niet geloven?
Dat by drie Vrouwen, Hy: ook teelde Kinders al,
Tot vier-en-twintig toe, te zamen in getal:
Hy Leefde als een *Gast*, in 't *Huys* ter eere van
Den Heil'gen *Job* gestigt. Hier vind gy Lezer dan,
Den tyd, en Levens loop, die wynig menschen byden,
Eer men haar Romp begraaft, of tot hun rustplaats lyden.

Te UTRECHT, By
BOUDEWYN van LEXMOND,
Boekverkooper in de Lynmarkt.

ving gezocht en ook Van Klaveren kwam er niet uit. Onlangs echter publiceert H. M. Kuypers in *Gens Nostra* nietsvermoedend de sleutel tot de afkomst van Jan Practiseer¹¹⁾. In een artikel over de familie van de Schoonhovense zilversmid Huybert Kuypers (1694-1779) citeert hij een akte uit het rechterlijk archief van Ammerstol betreffende de nalatenschap van Gerrit Cornelisz. Rootbaert (d.d. 17 april 1662)¹²⁾. Als jongste, nog onmondige, zoon wordt hierin een zekere Jan Gerritsz. opgevoerd. Wanneer nu blijkt dat twee van de oudere broers van deze Jan Gerritsz. zich Cuyper noemen en een van hen zich al voor 1658 in Schoonhoven had gevestigd wordt het wel heel onaannemelijk dat we hier niet van doen hebben met de hoofdpersoon van ons verhaal.

In Utrecht komen we Jan Kuijper voor het eerst tegen in 1667. Op 10 november van dat jaar lieten Jan Gerritsz. en Margrita Willems in de Jacobikerk hun dochter Merrichjen dopen. Jan Gerritsz. kan op dat moment niet ouder zijn geweest dan een jaar of negentien. Een huwelijk tussen de beide ouders kon ik niet vinden, en we moeten er rekening mee houden dat het nooit heeft plaatsgevonden.

In de volgende jaren werden uit dezelfde verbintenis nog enkele zonen geboren, zij het aanzienlijk minder dan de 18 zonen die het grabschrift Practiseer toedichtte. Van Klaveren vond een zoon Gerardus in 1675, een zoon Willem in 1677 en een vermoedelijke zoon Cornelis in 1679¹³⁾.

Ondanks uitgebreid onderzoek in de DTB-klappertjes

van het Utrechtse archief lukte het mij niet daar nog meer zonen aan toe te voegen.

Bij de doop van de zoon Willem werd in het doopboek aangetekend dat de ouders „aen de Roodebrugh“ woonden. Dit was de buurt waar Practiseer een groot gedeelte van zijn leven moet hebben gewoond, zij het dat hij soms ook wordt genoemd als wonend buiten de Weerdpoort - wat de Rode Brug niet uitsluit - en in de Weerd.

Een van de akten waarin hij opgaf buiten de Weerdpoort te wonen werd op 10 november 1676 opge maakt voor notaris Pieter Leechburch¹⁴). Hierin legden „Jan Practiseer, out 28 jaaren“, en zijn buurtgenoten Jan Toeback en Dirck Hendricksz. Schinckel een verklaring af ten behoeve van de herbergier Jan Aertsz. van Meerwijck. Zij betrof hetgeen de getuigen een vrouw hadden „hooren en sien seggen“ over het vervoer van „seeckere sack met speck“ op de wagen van de zoon van Van Meerwijck¹⁵). Het was deze akte die Van Klaveren publiceerde om het werkelijke geboortjaar van Practiseer vast te kunnen stellen. Deze akte is echter niet alleen van belang vanwege de leeftijdsaanwijzing maar ook vanwege het feit dat hierin voor het eerst zijn bijnaam „Practiseer“ wordt genoemd. Zij ontkracht daarmee namelijk Wagenaars op „overlevering“ gebaseerde verklaring voor het

ontstaan van de bijnaam. Wagenaar schreef: „... als de andere proveniers nog in zoeten sluimer lagen, was Jan Kuijper reeds bij de hand en zat dan gaarne in zijn kluis eenige uurtjes alleen, ongestoord door de jongere huisgenooten, die hem met hun 'jongensachtig' gebabbel wel eens hinderden. Die liefhebberij om zich af te zonderen bezorgden hem den bijnaam van 'Jan Practiseer' zooals hij in zijn laatste levensjaren algemeen bekend was¹⁶).“ Deze legende moet dus worden verworpen. Rest natuurlijk de vraag waar de bijnaam dan wel vandaan komt¹⁷).

Marrichje Willems moet voor 1682 zijn gestorven. Op 25 juli van dat jaar trouwde „Jan Gerritsz. van Schoonhoven, weduwnaar van Marrichje Willems aan de Roode Brug“ met Cornelia Sanders. Het huwelijk werd voltrokken in het Sint-Anthoniegasthuis dat buiten de Weerd aan de Anthoniedijk lag, niet ver van de Rode Brug. Cornelia werd begeleid door haar moeder Catarijn Peters en woonde evenals Practiseer aan de Rode Brug. Hijzelf werd begeleid door Sacharias van de Burg, „sijn goede kennis“. Uit dit huwelijk werden tussen 1683 en 1691 twee dochters en twee zonen geboren¹⁸).

De laatste berichten die ik over Practiseer vond voordat hij werd opgenomen in het Sint-Jobsgasthuis be-

2. Johan Maurits Quinckhardt, portret van Jan Gerritsz. Kuijper, alias Jan Practiseer, olieverf op doek, 64 x 53 cm. Niet gesigneerd, gedateerd (rechts op de tafel) 1744, met inscriptie „ex ungue leonem“ (aan de klauw herkent men de leeuw). Verblijfplaats onbekend. Foto Iconographisch Bureau.

vinden zich in een pakje processtukken in het Utrechtse rechterlijke archief¹⁹). In 1702, hij was toen ongeveer 64 jaar oud, werd „Jan Practeseer, schippersknecht, woonende buitjen de Weerdpoort” door de overlieden van de vleeshouwers aangeklaagd wegens ontduiking van de impost op het geslacht. Zijn vrouw zou op 22 oktober 1701 een driejarige os hebben aangebracht waarvan ze beweerde dat het een tweejarige was (waarover minder impost hoefde te worden betaald). De overlieden eisten verbeurdverklaring van de os en een boete van 25 gulden. De verdediging die Practiseer aanvoerde is typisch die van een scharrelaar: hij erkent dat de os 4 brede tanden had, maar volgens hem was het *toch* een tweejarige os. Hoe de uitspraak van de schepenvank heeft geluid is me niet bekend, maar dat ze in een dergelijke speling van de natuur heeft geloofd lijkt me niet waar-schijnlijk.

We wisten nog niet dat Jan Practiseer van beroep schippersknecht was. Het is eigenlijk jammer dat we

pas over zijn broodwinning horen op het moment dat hij aan het einde van zijn produktieve leven moet zijn geweest. We zouden graag weten wat hij in de voorgaande 45 jaar van zijn leven heeft gedaan om aan de kost te komen. Het archiefmateriaal dat ons is overgeleverd is helaas echter weinig scheutig met informatie over de minder welgestelde Utrechtse burgers uit die tijd. Van hen die geen of weinig bezit hadden vinden we maar zelden meer dan hun huwelijk, de doppen van hun kinderen, eventueel wat criminele stukken en uiteindelijk hun dood.

Tot nu toe was het leven van Jan Practiseer, hoe schimmig het voor ons ook nog altijd is, vermoedelijk niet wezenlijk verschillend van dat van veel van de mensen in zijn direkte omgeving. Dat werd het pas toen hij als hoogbejaarde maar steeds niet wilde doodgaan. Hij werd geleidelijk aan van een onbetekende Utrechtenaar een bezienswaardigheid.

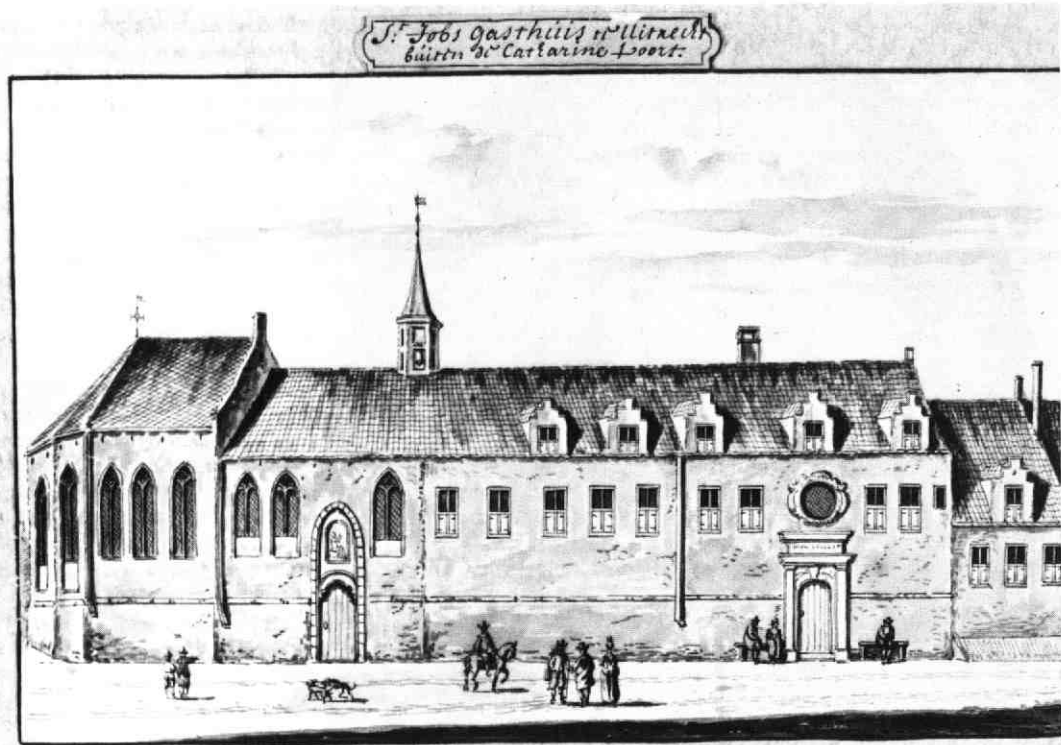
Disgenoot in het Sint-Jobsgasthuis

Het jaar 1714 was daarom een keerpunt in het leven

*JAN KUIPER, gemeenelyk genaamd JAN PRAKTISEER.
Geboren 10 Maart. 1638. oude Styl. te Klein Ammerz. by Schoonhoven.
Hy heeft in zyn eerste huwelyk gewonnen Achtien Zonen, en in zyn
tweede Twee Zonen en Twee Dochters; zynde hy 1745 noch in 't
leven, en Disgenoot in het Niobs Gasthuis, buiten Utrecht.*

3. J. Houbraken naar J. M. Quinckhardt, portret van Jan Gerritsz. Kuiper, alias Jan Practiseer, gravure. GAU, Top. Atlas.

4. A. Rademaker, „St Jobs Gasthuis te Utrecht buiten de Catharine Poort”, tekening in sepia, 24 x 15 cm., niet gesigneerd, niet gedateerd (ca. 1730). GAU, Top. Atlas.

van Jan Practiseer. Met zijn intrede in het Utrechtse Sint-Jobsgasthuis trok hij zich terug uit het openbare leven en werd „bejaard”. Het Sint-Jobsgasthuis (afb. 4) was oorspronkelijk gesticht om lijdens aan syfilis en andere geslachtsziekten te verplegen, maar sinds 1649 fungeerde het alleen nog maar als tehuis voor oude mannen. Het bestuur over het gasthuis werd uitgeoefend door een regentencollege dat in de stukken meestal wordt aangeduid als de broederschap. Het dagelijks beheer werd gevoerd door een jaarlijks uit de broederschap gekozen huismeester. Hij hield toezicht op de binnenmoeder en de meid die in het huis woonden en de huishouding draaiende hielden.

Op zaterdag 8 september was in het Sint-Jobsgasthuis „de broederschap in de groene kamer vergaderd” om te beslissen over het aannemen van twee nieuwe disgenoten²⁰). Men besloot Jan Practiseer, die behalve burger van Utrecht, „van de gereformeerde Religie en 77 of 78 jaeren oudt” was, aan te nemen. Maar „vermits de slegte staet vant huijs, het welke by de tegenwoordige grote reparatie aent dak vant kerkje penningen van noden heeft” besloot men

van de beide nieuwe disgenoten naast de normale „uytsetting” (uitzet) een extra bedrag te bedingen voor het gasthuis. Nog diezelfde avond konden de broeders die waren afgevaardigd om over de „som voort huys” te praten met de beide kandidaten met resultaten komen²¹). Practiseer was bereid 350 gulden te betalen. Dat was geen gering bedrag voor die tijd en het zou me niet verbazen als het ongeveer gelijk was aan het loon dat een „schippersknecht” jaarlijks verdiende. Adriaen Redeman, de andere oude man, betaalde 100 gulden²²).

Zo was Practiseer dus disgenoot van het Sint-Jobsgasthuis geworden. Met enige redelijkheid konden de leden van de broederschap aannemen dat de som van 350 gulden die hij inbracht in redelijke mate zou bijdragen in de kosten die zijn levensonderhoud gedurende de rest van zijn leven met zich mee zouden brengen. Wat de broeders zich niet realiseerden was dat de man die zij voor „77 of 78 jaeren oudt” hielden in werkelijkheid ongeveer tien jaar jonger was. Practiseer zou nog bijna 35 jaar onderhouden moeten worden. En gedurende die 35 jaar kwam hij nooit terug op

5. G. Alberts, *Portret van Isaac Ferdinand Godin* (1668-...), olieverf op doek, 76 x 60 cm. Particulier collectie. Foto Iconographisch Bureau.

de leeftijd die hij de broeders op 8 september 1714 had voorgespiegeld. We kunnen ons afvragen waarom Practiseer een te hoge leeftijd opgaf²³). Wist hij echt niet meer hoe oud hij was? Vreesde hij dat aan anderen die ouder waren dan hij voorrang zou worden gegeven bij het vergeven van de vrijgekomen plaatsen?

Jan Practiseer scheidde door zijn intrede in het gasthuis de facto van zijn vrouw. Redenen om aan te nemen dat het was gekomen tot een persoonlijke breuk tussen de beide echtgenoten zijn er echter niet. Zes weken later, op 25 oktober, traden zij gezamenlijk op als getuige bij het huwelijk van hun zoon Gerrit met Cornelia Barents. En het is moeilijk voorstelbaar dat zij afwezig zijn geweest toen nog geen drie maanden later in de Domkerk hun kleinzoon Andries, eerste kind van Gerrit en Cornelia, werd gedoopt.

Niet alleen de samenleving met zijn vrouw moest Jan Practiseer opgeven, hij deed ook afstand van zijn goederen. Hij nam slechts een geringe „uitzet“ mee in het gasthuis. Voorin het resolutieboek van de regenten vinden wij een „memorie van 't gene ijder disge-

noot in desen huysse moet inbrengen²⁴).“ Ongetwijfeld heeft Practiseer een identieke uitzet mee moeten nemen, vandaar dat ik de tekst van de memorie hier laat volgen: „een bed peuluw [matras] en twee hooftkussens; 2 a 3 dekens; een bedde kleed; 2 paer lakens; 2 paer slopen; ses hembden; een tinne waterpot; een bordt en lepel en kom; voor de moeder en beide ider een ducaton; voor de mijd een halve ducaton; een half vat bier en pont tabacq voor de mannen.“ Practiseer moet het bier en de tabak met graagte aan zijn mede-disgenoten hebben aangeboden. Quinckhardt beeldde hem nog in 1744, enkele jaren voor zijn dood af met een bierglas in de hand en tabak, pijp en vuurtest onder handbereik. Ongetwijfeld was dat niet zonder reden. Naar in het vervolg zal blijken was Practiseer namelijk nog tot op hoge leeftijd een groot liefhebber van de drank.

De drank had soms een te sterke uitwerking op Practiseer, met alle bekende gevolgen van dien. Op 20 februari 1716 legde de eerste huismeester de broeders „een menigte van klagten [voor] tegens diverse disgenoten in dezen huysse en wel principael tegens een-

en Jan . . . , anders Jan Practiseer genaamt, soo over dronke drinken, impertinente bejegeningen, onbeschofte en brutale expressiën, soo over tafel als aan de binnenhaart, etc.''²⁵⁾. Men besloot de kwestie te onderzoeken en de schuldigen „conform het reglement van het hujs“ te doen straffen. Ruim twee weken later brachten de huismeesters en de gecommiteerde regenten verslag uit. Zij hadden „alle de klagten tegens diverse disgenoten in desen huijse ten selven dage geëxamineert ende eenige mannetjes naer behooren gecorrigeert, dogh den prinsipaalsten roerwinck en grootspreker Jan van Schoonhoven, alias Jan Practiseer, bij provisie uijt het hujs geset . . . ''²⁶⁾. Practiseer had vervolgens „door sijn vrouw en kinderen sterck [...] doen solliciteeren ten eijnde hij wederom als disgenoot gratieuselijck in desen huijse mogte werden ingenomen, hebbende hij Jan van Schoonhoven honderde betuijgingen van beterschap in persoon gedaan''²⁷⁾. De huismeester liet de vergaderde broeders weten dat hij „wel tot de clementie overhelde, edog [dat hij] om de quade exempelen daar toe beswaarlijk konde komen''²⁸⁾. Na er over gesproken te hebben besloot men uiteindelijk Van Schoonhoven weer binnen te laten, maar men voegde er aan toe dat de huismeesters het recht kregen hem „de facto finaal uijt het hujs te setten“ als hij zich opnieuw misdroeg²⁹⁾.

Gedurende een aantal jaren ging het vervolgens goed. Als we de door Wagenaar opgeschreven overlevering mogen geloven bracht Practiseer nog tot op hoge leeftijd zijn dagen door met wandelingen langs de singel tussen de Tolsteeg- en de Catharijnepoort, het doen van boodschappen voor het huis en lichte arbeid in de groentetuin achter het gasthuis³⁰⁾. In november 1722 evenwel vergaderden de broederschap opnieuw omdat „de moeder en verscheijde disgenoten claeghden over Verweij en Jan Practiseer, dat sij lieden veel tijts droncken thujs quaemen ende int vuerhujs, niet doende dan vloeken en sweeren ende de moeder quade bejegeningen gaven''³¹⁾. Deze keer bleef het bij een „sterke reperamende“ door de eerste huismeester Isaac Ferdinand Godin (afb. 5) en de dreiging uit het huis gezet te worden³²⁾.

Deze dreiging werd uiteindelijk in 1730 in daden omgezet nadat de ruim tachtigjarige Practiseer en zijn vriend Verweij opnieuw over de schreef waren gegaan³³⁾. De huismeester liet de broeders weten „dat Jan van Schoonhoven, alias Practiseer, en Verweij wederom de stouthedyt hebben gehad sig dronken te drinken en de moeder onbehoorlijk bejegt en uytgescholden, mitsgaders andere insolentie gepleegt, twelck in een gasthuys niet geleden kan worden. En vermists deselve persoeone al meermalen de censure hebben ondergaan, is in omvrage gebragt hoe meede men daar mede soude handelen. Is verstaan, vermits sy beide present waaren, haar binne te doen coomen en haar te hooren. En geen voldoenendt antwoord hebbende konne geven, syn sy beide met eenparigheyt van stemmen de facto daar uytgeset''³⁴⁾.

Verweij en Practiseer moesten het gasthuis verlaten. Beiden zullen noodgedwongen wel zijn opgenomen door verwanten. Naar zijn vrouw, zoals in 1716, kon Practiseer niet meer. Cornelia Sanders was twee jaar eerder, op 11 april 1728, overleden. Toen zij stierf woonde ze bij haar oudste dochter Elisabeth aan de Singel bij de Nieuwe of Keulse Kraan. Deze lag minder dan tien minuten lopen van het gasthuis verwijderd en we mogen aannemen dat het een wandeling was die Practiseer in de voorafgaande jaren regelmatig had gemaakt. Mogelijk heeft Elisabeth van Schoonhoven haar dakloze vader in huis genomen.

Lang heeft het verblijf buiten het gasthuis voor Practiseer en Verweij echter niet geduurd, want nog geen maand later vond in regentenkamer een van de copieuze „bienvu-maaltijden“ plaats die de broederschap aanrichtte bij het intreden van nieuwe broeders. Uit een artikel van W. A. F. Bannier in ons Jaarboek van 1925 weten we dat de rekeningen voor deze maaltijden konden oplopen tot - en Bannier kon zich daar nóg over opwinden - in de duizenden guldens³⁵⁾. Ditmaal vond de maaltijd plaats op 2 en 3 februari 1730, en ook de burgemeesters en de hoofdofficier waren aanwezig. We vinden in het resolutieboek vermeld dat op de tweede dag van de maaltijd „De jongere heeren uyt oorsak deser blyde daagen (. . .) aan het verdere collegie gratie [hebben] versogt wegens de 2 uytgesette disgenooten Jan Practiseer en Verweij''³⁶⁾. Het verzoek werd ingewilligd, „egter op deese conditie, dat sy beyde de moeder en andere disgenooten sullen vergiffenis vraagen''³⁷⁾. Verweij moest in het vervolg de godsdienstoefeningen in het gasthuis bijwonen en „Jan van Schoonhoven [zal] sig hebben te wagten geen onlust of misnoegen te too- nen wegens de hem afgenoemene busse, so tegens de moeder als tegens die geene die daar mede tegenwoordig in de schuijt omgaat''³⁸⁾.

Blijkbaar mocht de oud-schippersknecht Practiseer daarvoor namens het huis collecteren bij de passagiers van de trekschuit op Gouda en Leiden. De schuit legde buiten de Catharijnepoort aan, op een steenworp afstand van het gasthuis. Ze kende per dag 2 of 3 aankomsten en afvaarten en vervoerde in Practiseers tijd jaarlijks tussen de 10 en 15.000 reizigers³⁹⁾. De taak om deze mensen aan te spreken op hun vrijgevigheid werd hem ontnomen. Zou hij de collectegelden naar de kroeg hebben gebracht?

Dat er aanleiding genoeg was om hem te straffen mogen we verder afleiden uit de laatste voorwaarde die voor wederopname werd gesteld. Practiseer en Verweij moesten beloven zich er aan te houden dat „sy geen van beyde oit in dese huysen een mes by haar sulle moge draage, dan alleenlyk om te connen eeten''⁴⁰⁾. Zij beloofden het.

Uit de laatste jaren van het leven van Practiseer is ons weinig bekend. We mogen gevoeglijk aannemen dat de aandrang tot „dronken drinken“ en tot het gebruik van messen anders dan om mee te kunnen eten, geleidelijk aan minder is geworden. De aftakeling die on-

6. Theodorus Caenen, portret van Jan Gerritsz. Kuijper, alias Jan Practiseer, olieverf op doek, 80 x 62 cm. Gesigneerd en gedateerd (r.o.) „Caenen 1744“ met als opschrift „Aet. 105“. Utrecht, Bartholomeusgasthuis. Foto Centraal Museum.

losmakelijk met de ouderdom verbonden is legt de mens nu eenmaal beperkingen op en ook Practiseer zal zich niet meer in die mate hebben kunnen uitleven in het drinken en het vechten met messen als voorheen.

Toch wordt Jan Practiseer eind 1743 - hij was toen in werkelijkheid ongeveer 95 jaar oud - nog beschreven als „redelyck fris⁴¹⁾“. De huismeester Isaac Ferdinand Godin (afb. 5) liet zich althans in deze bewoordingen uit toen hij de broeders tijdens de jaarlijkse worstmaaltijd vroeg een besluit te nemen over zijn voorstel om Practiseer te „laeten schilderen tot een gedachtenisse⁴²⁾“. Als aanleiding hiertoe zag hij „dat Jan Practiseer den 10 van [de] aenstaende maent maert 105 jaeren stonden te worden en geene exempel en was ooit soo een disgenoot in desen huysen van die jaeren geweest te sijn“⁴³⁾. Het idee om Practiseer te laten portretteren stond de broederschap aan en men gaf de huismeester opdracht om hem „te laten schilderen door een goet meester“⁴⁴⁾. En zo werd Godin, dezelfde die Practiseer ruim twintig jaar eerder nog had moeten dreigen met uitzetting, degene op wiens initiatief hij werd vereeuwigd.

De portretten

Er zijn twee geschilderde portretten van Practiseer die beide 1744 gedateerd zijn. Het hier voor het eerst afgebeelde van Quinckhardt (afb. 2) en dat van Theodorus Caenen (afb. 6). Het laatste is het schilderij dat na de sloop van het Sint-Jobsgasthuis in 1818 naar het Bartholomeusgasthuis werd overgebracht, en daar nog altijd hangt. De vraag is nu welk van de twee van de „goede meester“ was die men de opdracht gaf het portret te maken. Helaas zijn de rekeningen van het Sint-Jobsgasthuis over de jaren 1740 niet volledig bewaard gebleven, zodat wij het antwoord daar niet kunnen vinden.

Voor het auteurschap van Quinckhardt pleit dat hij zonder meer een „beter meester“, een vaardiger kunstenaar was dan Caenen. Bovendien las Wagenaar in 1893 op de achterzijde van het stuk van Quinckhardt over Practiseer: „zijnde hij Ao. 1743 nog in 't leven“ en, in een latere hand, „Obiit 13 April 1749“ (overleden 13 april 1749). Uit de eerste opmerking zou men kunnen afleiden dat dit schilderij verband houdt met de resolutie van de regenten van 12 december 1743 waarop besloten werd het aan te

7. Johan Maurits Quinckhardt, *De regenten van het Utrechtse Stads Ambachtskinderhuis, olieverf op doek, 208 x 425 cm. Gesigneerd en gedateerd 1731. Utrecht, Fundatie van Renswoude. Foto Iconographisch Bureau.*
Derde van links, staand, met het penseel in de rechterhand, Quinckhardt zelf; uiterst rechts, Mr. Jan Jacob van Mansvelt (1704-1754), raad in de Vroedschap en de vroegst bekende eigenaar van het portret van Jan Practiseer.

besteden. De datering 1744 zou dan slaan op het jaar van gereedkomen.

Toch zijn er ook argumenten voor om het stuk van Theodorus Caenen te beschouwen als het besteld werk. Dat Caenen in zijn tijd ook als een goed meester werd beschouwd blijkt wel uit het feit dat verschillende vooraanstaande Utrechtse zich door hem lieten portretteren⁴⁵). Daarnaast moeten wij in overweging nemen dat het stuk van Caenen aantoonbaar deel heeft uitgemaakt van de collectie van het Sint-Jobsgasthuis, terwijl dat van Quinckhardt al in de achttiende eeuw op veilingen wordt genoemd. Ik vrees dat deze kwestie zonder aanvullende gegevens niet op te lossen zal zijn.

Hoe het ook zij, het bestelde schilderij zal tegen de tijd van de jaarlijkse refectiemaaltijd, die op 8 juni 1744 werd gehouden, wel voltooid zijn geweest⁴⁶). Mogelijk was het presenteren van het nieuwe portret van Practiseer mede aanleiding tot het besluit om ook de andere „schilderij int St. Hiobs Gasthuys nu voor de maeltijt eens schoon te laten maken en vernisse“⁴⁷).

Kort na het gereedkomen van het portret door Quinckhardt werd het door de Amsterdamse graveur Jacobus Houbraken in prent gebracht (afb. 3). Deze 1745 gedateerde prent moet nog tijdens het leven van Practiseer een meer dan lokale bekendheid hebben gegeven aan de hoge ouderdom die hij genoot. En al weten wij sinds Van Klaveren dat hij nooit zo oud is geworden als de tijdgenoten dachten, hij passeerde hoogstwaarschijnlijk werkelijk de grens van honderd jaar, een leeftijd die nog altijd door maar zeer weinigen wordt bereikt. Geheel „fris“ is Jan Practiseer echter niet gebleven, want in de *Nederlandsche Jaarboeken* van 1749 lezen we: „hij was reeds verscheidene jaren blind, sedert eenigen tyd kwalijk ter gang, doch tot 't laetste vry wel by 't gehoor“⁴⁸.

Het einde kwam voor Practiseer gedurende de ochtend van zondag 13 april 1749. Van zijn kinderen was nog een zoon in leven en verder liet hij niets na dan zijn roem⁴⁹). De eerste huismeester in dat jaar was opnieuw Isaac Ferdinand Godin. Zijn langdurige bemoeienis met Jan Practiseer eindigde hier. Hij noteerde in

zijn manuaal „opt overlijden van Jan Gerritse Kuijper bij hem gevonden f1, -⁵⁰“). Vijf dagen na zijn overlijden werd Practiseer in de kapel van het gasthuis begraaven⁵¹).

Al op 14 april maakte de *Utrechtse Courant* melding van het gebeuren⁵²). Tussen berichten over een Janitzaren-opstand in Konstantinopel en oproeren in Bagdad en op Corsica lezen we: „Utrecht den 13 april. Dezen morgen is in het Jobs Gasthuis buiten de Catharynepoort alhier overleden de bekende Jan Kuiper, bygenaemt Jan Practiseer, oud 111 jaren, een maend en 3 dagen, geboren te Schoonhoven den 10 Maert 1638. Hebbende 3 vrouwen gehad, en by dezelve 24 kinderen, als by de eerste 18 zoonen, by de tweede 2 zonen en 2 dogters, en by de derde 2 dogters, dus te zamen 20 zonen en 4 dogters verwekt“⁵³).

Waarschijnlijk kort na het overlijden verscheen een op rijm gezet grafschrift ter herinnering aan Practiseer (afb. 1)⁵⁴). Ook de *Nederlandsche Jaarboeken* (zie boven) en de *Europeesche Mercurius*⁵⁵) van 1749 besteedden aandacht aan zijn overlijden. In het in 1758 verschenen elfde deel van de *Tegenwoordige staat der Vereenigde Nederlanden* wordt het portret van Jan Practiseer in de regentenzaal van het gasthuis als een „bijzienswaardugheid“ vermeld⁵⁶). En een jaar later karakteriseerde de *Geheym-schrijver* Jan Practiseer, kennelijk refererend aan de vermeende omvang van zijn nageslacht, als „een groot vyand van oude wyven“⁵⁷). De legendevorming was begonnen. En Jan Practiseer leeft voort, in verf en in woord, dankzij de leugen die aan de legende ten grondslag lag.

*Teelingstraat 3
 Utrecht*

Marten Jan Bok

Beschrijving en herkomst van de beide schilderijen

1. Johan Maurits Quinckhardt, *portret van Jan Gerritse. Kuijper, alias Jan Practiseer*, olieverf op doek, 64 x 53 cm. Niet gesigneerd, gedateerd (rechts op de tafel) 1744, met inscrip-

tie „ex ungue leonem” (aan de klauw herkent men de leeuw). Verblifplaats onbekend.

Herkomst: veiling J. J. van Mansveldt, Utrecht, 8-4-1755 (Lugt nr. 876), nr. 82 (afb. 7)⁵⁸). „Het portret van Jan Kuiper, anders genaamt Jan Practizeer, zynde dit het origineele, met meerder bywerk als in de prent, die na hetzelfde gemaakt is, zeer natuurljk en kunstig, door den vermaarden kunstschilder J. M. Quinckhardt.” Verkocht voor f61-0-0.⁵⁹); vlg. J. H. Quinckhardt en J. Koller, kunstschilders, Amsterdam, 19-12-1798 (Lugt nr. 5837), nr. 54. „Een bedaagd man, halver lyf, met een bierkan in de eene en een glas in de andere hand, door J. M. Quinckhardt.” Verkocht aan Van Iperen voor f0-6-0; vlg. S. Altman, Amsterdam 18-12-1890, nr. 18; vlg. W. J. van Zeggelen en J. Kuypers, Amsterdam 10-4-1894, nr. 167. Rond 1894 zag C. W. Wagenaar het schilderij in een particuliere collectie; vlg. Van der Pijl e.a., Amsterdam, 31-3-1903. „Portrait de Jan Kuiper, né en 1638 à Klein-Amers et père de vingt-deux enfants; il est représenté fumant une pipe et se réglant de vin et de hareng.”; vlg. H. F. C. ten Kate, J. J. van Meerbeeke en B. O. T. H. Westerberg, Amsterdam, 1-11-1904, nr. 25. „Portrait de Jan Kuiper, né en 1638 à Klein-Amers et père de vingt-deux enfants. En bas la légende: „ex ungue leonem”, avec la date 1744; au verso, d’autres indications sur le personnage. Cadre doré et sculpté en bois. Toile. H. 66 cm x L. 54 cm.; vlg. Hoogendijk e.a., 2e gedeelte, Amsterdam, F. Muller, 28-4-1908, nr. 109. „J. M. Quinckhardt. Portrait de Jan Kuiper, dit ‘Practiseer’. Le veillard est représenté se réjouissant devant un verre de bière et un bon déjeuner. C’était une célébrité de l’époque: en 1745 il était âgé de cent-sept ans. Toile, Hauteur 65, Largeur 53.”; In 1965 bevond het schilderij zich in de collectie J. C. van Buuren-van Heyst in Vlaardingen. In die tijd werd een foto gemaakt die zich nu bevindt in de collectie van het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie in Den Haag (neg. nr. 23.982). Beschrijving: zie tekst.

2. Theodorus Caenen, *portret van Jan Gerritsz. Kuiper, alias Jan Practiseer*, olieverf op doek, 80 x 62 cm. Gesigneerd en gedateerd (r.o.) „Caenen 1744” met als opschrift „Aet. 105”. In een 11 centimeter brede zwart houten holle lijst. Utrecht, collectie Bartholmeus Gasthuis. Toestand: In 1967 gerestaureerd door de restaurator De Fooy waarbij het schilderij is verdoekt en bijgeschilderd⁶⁰). In het gezicht, de handen en langs de randen zijn enkele retouches zichtbaar.

Herkomst: in 1758 vermeld als hangend in de regentenzaal van het Sint-Jobsgasthuis te Utrecht⁶¹); in 1818 bij de liquidatie van het Sint-Jobsgasthuis overgegaan aan de Verenigde Gods- en Gasthuizen en vervolgens overgebracht naar het Bartolomeusgasthuis waar het zich tot op de dag van vandaag bevindt (Het schilderij werd bij de verkoop van de schilderijen van het Sint-Jobsgasthuis in 1811 blijkbaar door de regenten achtergehouden⁶²). Het is hoogstwaarschijnlijk identiek met „een schilderij” dat op 20 april 1818 voorkomt op een lijst van roerende goederen van het gasthuis [GAU, arch. Verenigde Gods- en Gasthuizen, inv. nr. 80]]. Beschrijving: Practiseer zit naar rechts gewend in een stoel. Hij heeft lang grijs haar, een grijze snor, blauwe ogen en is gekleed in een rood-bruin wambuis. In zijn rechterhand houdt hij een wijnglas waarop een afbeelding van Job op de mestvaalt, bespot door zijn huisvrouw. Op de rand van het glas de inscriptie „SALUS [HUIJIC] DOMUS” (de tekst op het glas luidt in het Nederlands: „heil aan dit huis”). Wagenaar meende dat dit glas identiek was aan een glas afkomstig uit het Sint-Jobsgasthuis dat zich in het Centraal Museum bevindt [Wagenaar, o.c., p. 4]. Dit glas draagt echter de tekst „SALUS XENODOCHII ST JOBI”⁶³). Gezien de het opschrift („heil aan het Sint-Jobsgasthuis”) zou het mogelijk kunnen zijn dat de schilder

de tekst van het bestaande glas heeft afgekort. Op zijn schoot ligt een pijp.

Noten

1. Met dank aan Jan Bloemendal, Huib de Groot, Piet Hofmans, H. Kettlitz, Charlie Koens, Leo van Rhenen, Christiaan Schuckman, W. A. Wijburg en A. C. van der Steur. Deze laatste zal in het komende *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie* nader ingaan op de iconografie van Jan Practiseer.
2. De voornaamste artikelen met betrekking tot Jan Practiseer zijn van C. W. Wagenaar, „Jan Gerrit Kuiper, alias ‘Jan Practiseer’, provenier in het Sint Jobs Gasthuis te Utrecht. 1638-1749” in: *Utrechtsch Jaarboek* (1894) pp. 286-292, en van [G. van] Klaveren], „Hoe oud werd Jan Practiseer?” in: *Maandblad van Oud-Utrecht* (1946) blz. 41-43.
3. *Graf-schrift ter gedagtenis van Jan Kuiper anders genaamt Jan Practise* (z. pl., z. j.) Hier is overigens, mogelijk gedwongen door de versvoet, een telfout gemaakt. Uitgaande van de onjuiste geboortedatum komt men op 111 jaar, 1 maand en drie dagen. Zie hiervoor P. Stamrood, „Utrechter Jan Kuiper moet 111 zijn geworden” in: *Utrechts Nieuwsblad* (31-12-1983) blz. 11.
4. Van Klaveren, blz. 43.
5. Stamrood, o.c.
6. M. W. J. de Bruijn e.a. (ed.) *Ach lieve tijd, Dertien eeuwen Utrecht, de Utrechters en hun rijke verleden* (Zwolle 1985) blz. 110-111.
7. De kleuraanduidingen zijn ontleend aan Wagenaar, o.c., blz. 3, die het schilderij zelf heeft gezien.
8. De identificatie van dit citaat dank ik aan Jan Bloemendal.
9. Leiden, Rijksmuseum voor de Geschiedenis der Natuurwetenschappen, schenking van G. F. W. A. K. van Musschenbroek, 1966.
10. De vroegste gedateerde vermelding van zijn geboorteplaats is het onderschrift bij de gravure die J. Houbraken maakte naar het portret door J. M. Quinckhardt (afb. 5).
11. H. M. Kuypers, „Huybert Kuypers, zilversmid te Schoonhoven”, in *Gens Nostra* 44 (1989) 217-221.
12. Idem, blz. 219.
13. Van Klaveren, blz. 41-42.
14. GAU, Not. P. Leechburch, U097a001, akte nr. 7, 10-11-1676.
15. De Jan Aertsz. van Meerwijk was hoogstwaarschijnlijk de herbergier van de herberg De Engel buiten de Catharijnepoort. Janus Montanus dichtte in 1692 over hem: „Myn wyberoomde Meerewyck / Die Prinsen, Vorsten, Graven, Heeren, / Ja die de King van Engeland / Zo vaak mogt in uw huis logeeren.” (zie M. J. Bok, „Buiten de Catharijnepoort, een Utrechtse voorstad in verval 1650-1730”, doctoraalscriptie, Utrecht 1984, blz. 39, 77-78).
16. Wagenaar, blz. 23.
17. De naam moet afgeleid zijn van het woord praktizeren, dat de, nu verouderde, betekenis heeft van „beramen, uitdenken, verzinnen” (Van Dale, *Groot woordenboek der Nederlandse taal*, 11e druk, Utrecht/Antwerpen 1984, p. 2239). Deze betekenis leeft voort in ons woord „praktezeren”, dat een variant op praktizeren is. Deze variant werd overigens ook al met betrekking tot Jan Practiseer aangetroffen. In een akte van 1702 noemt men hem „Jan Prackeseer” (GAU, Stadsarchief II, inv. nr. 2144).
18. Indien dit Practiseers laatste huwelijk is geweest - meer vond ik er niet - dan zou dit aantal kinderen overeen komen met het aantal dat Practiseer volgens het onder-

- schrift bij de prent van Houbraken bij zijn laatste vrouw verwekte. (zie afb. 3).
19. GAU, Stadsarchief II, inv. nr. 2144.
 20. GAU, Bewaarde Archieven II (BA II), inv. nr. 2089, Resolutieboek van de regenten van het Sint Jobsgasthuis, fol. 54, 8-9-1714.
 21. Idem.
 22. Idem.
 23. Pas in 1739 zou het regentencollege een minimum leeftijd van 60 jaar voor nieuwe disgenoten invoeren (GAU, BA II, 2089, 123ro., 24-2-1739).
 24. GAU, BA II, 2089, deel 2, voorin.
 25. GAU, BA II, 2089, fol. 58ro., 20-2-1716.
 26. GAU, BA II, 2089, fol. 58vo., 7-3-1716.
 27. Idem.
 28. Idem.
 29. Idem.
 30. Wagenaar, blz. 2.
 31. GAU, BA II, 2089, fol. 77vo., 4-11-1722.
 32. Practiseer kreeg deze uitbrander op de jaarlijkse worstmaaltijd van de regenten, die plaatsvond op 28-11-1722 (GAU, BA II, 2089, fol. 79vo., 17-11-1722).
 33. Verweij was een disgenoot die regelmatig problemen opleverde. Hij werd op 14-10-1724 zelfs voor een half jaar uit het huis gezet (fol. 80).
 34. GAU, BA II, 2089, fol. 99vo., 10-1-1730.
 35. W. A. F. Bannier, „Regenteneetlust in de 18e eeuw”, in: *Jaarboekje van Oud-Utrecht* (1925) blz. 110-120.
 36. GAU, BA II, 2089, fol. 100ro., 3-2-1730.
 37. idem, fol. 100ro + vo.
 38. idem, fol. 100vo.
 39. M. J. Bok, „Buiten de Catharijnepoort, een Utrechtse voorstad in verval 1650-1730” (doctoraalscriptie Utrecht 1984) blz. 75. De aantallen reizigers zijn gepubliceerd door J. de Vries, *Barges and capitalism, passenger transportation in the Dutch economy (1632-1839)* (Utrecht 1981) blz. 225.
 40. GAU, BA II, 2089, fol. 100ro., 3-2-1730.
 41. GAU, BA II, 2089, fol. 13ro., 12-12-1743.
 42. Godin had de broeders enkele weken eerder laten weten dat hij over dit onderwerp wilde overleggen. (GAU, BA II, 2089, fol. 12vo., 22-11-1743).
 43. GAU, BA II, 2089, fol. 13ro., 12-12-1743.
 44. Idem.
 45. Foto's van verschillende van Caenens Utrechtse portretten vindt men op het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie in Den Haag.
 46. GAU, BA II, 2089, fol. 13ro. 17-5-1744.
 47. Het voorstel om de schilderijen schoon te laten maken werd gedaan op 16-4-1744 (GAU, BA II, 2089, fol. 13ro.), het besluit werd een week later genomen (idem, 23-4-1744).
 48. *Nederlandsche Jaarboeken* 1749 (Amsterdam z.j.) blz. 370.
 49. GAU, DTB, Register van overledenen aangebracht bij de Momboirkamer, 13-4-1749.
 50. GAU, BA II, 2114, fol. 187.
 51. De kapel van het Sint-Jobsgasthuis werd, op een klein stukje dat onder de spoordijk naast de Daalse Tunnel ligt na, in 1980 door de Utrechtse stadsarcheologische dienst opgegraven. Vele honderden skeletten werden bij die opgraving geborgen, waaronder mogelijk de stoffelijke resten van Jan Practiseer.
 52. *Utrechtsche Courant* (1749) nr. 45, maandag 14-4-1749.
 53. Hij heeft hier een vrouw en twee dochters meer toegevoegd gekregen dan vermeld staan op de het papiertje achter op het schilderij van Quinckhardt en op de prent van Houbraken.
 54. Omdat dit grafscript de zelfde aantallen vrouwen en kinderen noemt als de *Utrechtsche Courant* mogen we aannemen dat de tekst van het grafscript gebaseerd is op het bericht in deze krant.
 55. *Europeesche Mercurius* (1749) blz. 245. Deze mededeling dank ik aan de heer A. G. van der Steur in Haarlem.
 56. *Tegenwoordige staat der Vereenigde Nederlanden* 11 (Amsterdam 1759, reprografische herdruk Zaltbommel 1965) blz. 399.
 57. *Geheymsschrijver van staat en kerken der Verenigde Nederlanden beginnende met die van de provincie Utrecht, etc.* (Utrecht/Amsterdam 1759) blz. 47.
 58. Van Mansveld had zich in 1731 zelf door Quinckhardt laten afbeelden in een regentenstuk voor het Ambachtskinderhuis, nu in de Fundatie van Renswoude (afb. 7). Quinckhardts zelfportret is daarop eveneens te zien.
 59. G. Hoet en P. Terwesten (ed.), *Catalogus of Naamlyst van schilderyen, etc.*, deel 3 ('s-Gravenhage 1770) blz. 122.
 60. Utrecht, Archief Bartholomeusgasthuis, aanvulling op de notulen van de regenten d.d. 17-5-1767.
 61. *Tegenwoordige staat der Vereenigde Nederlanden* 11 (Amsterdam 1759, reprografische herdruk Zaltbommel 1965) blz. 399.
 62. Zie voor deze verkoop M. J. Bok, *Vijfendertig Utrechtse kunstenaars en hun werk voor het Sint Jobs Gasthuis, 1622-1642* (Utrecht 1984) blz. 8.
 63. Centraal Museum, *Catalogus van het Historisch Museum der stad* (Utrecht 1928) blz. 518, nr. 3245.

UTRECHT, STAD VAN EEUWEN

UTRECHTSE STADSGESCHIEDENIS IN CAPITA SELECTA

Het lijkt wel of er nooit een einde komt aan de stroom boeken en artikelen over de geschiedenis van de stad Utrecht. Telkens weer zijn er onderzoekers die in stoffige archieven de meest boeiende verhalen en ontwikkelingen opsporen. Het moet wel fascinerend zijn het verleden van de oude Domstad te bestuderen. In de cursus „Utrecht, stad van eeuwen” zullen erva-

ren docenten aantonen hoe interessant het is zulk onderzoek te verrichten. Aan de hand van oorspronkelijk materiaal kunnen de deelnemers hun kennis uitbreiden en verdiepen. Dat wil zeggen dat de cursus bedoeld is voor mensen die al wat weten van de hoofdlijnen van de Utrechtse geschiedenis. Wie niet weet wat de middeleeuwen zijn en dat Ne-

derland tijdens de Bataafse en Franse tijd zijn zelfstandigheid had verloren, heeft onvoldoende basis-kennis om met goed gevolg aan de lessen deel te kunnen nemen.

Historisch onderzoek

De deelnemers zullen historisch onderzoek verrichten. Aan de hand van bronnenmateriaal zal bijvoorbeeld worden nagegaan of beweringen over de geschiedenis van de stad juist zijn. Het is niet nodig eerst oude handschriften te leren lezen of de grammatica van het Latijn te bestuderen. De docenten hebben het materiaal dat wordt behandeld uitgezocht en samengebracht in een „bronnenboek“. De deelnemers behoeven dus ook niet zelf een tijdrovende speurtocht in de archieven te ondernemen.

De cursus duurt acht weken waarin de volgende onderwerpen worden behandeld.

Week 1 en 2: „Het katholieke Utrecht“. In de eerste week wordt bestudeerd hoe in de middeleeuwen de katholieke kerk het leven beheerste. De tweede week is gewijd aan de veranderingen die het kerkelijk leven sedert de Reformatie heeft ondergaan.

Week 3: „Personages van stand“. Veel welgestelde Nederlanders woonden graag in Utrecht. Waarom dat was en hoe de talrijke renteniers het leven in de stad hebben beïnvloed - vooral tijdens de achttiende en negentiende eeuw - zijn de vragen die in deze week worden behandeld.

Week 4 en 5: „Parken en wandelingen in de groeiende stad“. Deze lessen beginnen met de aanleg van de Maliebaan in de zeventiende eeuw. Daarna worden plannen behandeld om de stad uit te breiden en te verfraaien door bijvoorbeeld de stadsmuur en de stadspoorten weg te breken. In de negentiende eeuw kwam de bouw van goede volkswoningen en de aanleg van stadswandelparken langzaam op gang.

Week 6 en 7: „Middelen van bestaan“. Utrecht is nooit een echte industriestad geworden. Er zijn mensen die daar wat smalend over hebben gesproken, alsof een stad zonder rokende fabrieksschoorstenen een dode provinciestad zou zijn. Toch hebben stedelingen hun brood verdiend. Onderzocht wordt wat de werkgelegenheid was, wat mensen verdienden en of een werkman in moeilijke tijden daarvan kon leven. Week 8: „Arm in Utrecht“. Er zijn altijd mensen geweest die niet genoeg verdienden om van te leven. Zij waren overgeleverd aan de genade van hun medeburgers. In de loop van de eeuwen is er in de houding van de welgestelden tegenover de armen veel veranderd, ook in Utrecht. De armenzorg bleef tot in onze eeuw een zaak van liefdadigheid. Wie arm was, was nog niet jarm.

Stadswandelingen

Behalve de studiebijeenkomsten omvat de cursus ook een wekelijkse wandeling langs gedeelten van de stad. De deelnemers bekijken samen met de docent stadsgedeelten waar resten te zien zijn van de thema's die tijdens de studiebijeenkomsten zijn behandeld. Ook zal waar mogelijk met behulp van prenten

en ander materiaal uit het verleden worden geprobeerd de sfeer van toen te laten herleven.

De originele opzet van de cursus en de deskundigheid van de docenten bieden de deelnemers de garantie dat zij waar voor hun geld zullen krijgen.

Docenten: jkvr prof. dr J. M. v. Winter, dr A. H. M. v. Schaik, dr P. D. 't Hart.

Cursus-plaats: Museum Het Catharijneconvent, Nieuwegegracht, Utrecht.

Cursus-data: 21 september t/m 9 november 1989 (8 zittingen en stadswandelingen).

Cursus-kosten: f 240,-.

Nadere informatie: dr S. Y. A. Vellenga, tel. 030-71 68 36.

Aanmelden: Secretariaat van de Stichtse Opleidingen voor Middelbare Akten (SOMA). Postbus 85036, 3508 AA Utrecht, tel. 03405-6 76 28.

maandblad oud-utrecht

62e jaargang nr. 7 - juli/augustus 1989

Vereniging Oud-Utrecht

Voorzitter:

H. H. W. Kernkamp, Prins Hendriklaan 77
3583 EG Utrecht, tel. 03465-7 09 40 (privé)

Secretaris:

A. Pietersma
Alex. Numankade 199
3572 KW Utrecht
tel. (030) 73 66 64

Penningmeester:

H. J. Jurriëns, Cicerolaan 10
3584 AK Utrecht, girorekening 575520

Contributie: f 47,-

C.J.P.-houders: f 30,-; 65+ f 41,-.

Ledenadministratie:

Mw. C. de Leeuw
Sophialaan 1, 3542 AR Utrecht
tel. (03465) 7 09 40

Excursiecommissie:

Mw. M. Dolfijn
Harz 92, 3524 DC Utrecht
tel. (030) 89 06 13.

Redactie:

J. W. G. Haverkamp, E. M. Kylstra,
G. J. Röhner, A. H. M. van Schaik.

Redactie-adres:

Alex. Numankade 199
3572 KW Utrecht, tel. (030) 73 66 54
I.S.S.N.: 0030-6738
Afbeelding omslag:
D. Schuurmans Stekhoven.

HET UTRECHTSE KERKENKRUIS IN DISCUSSIE

EEN NABESCHOUWING

Van verschillende zijden is er bij ons op aangedrongen schriftelijk te reageren op de bijdrage van dr Mekking in het mei-nummer van dit maandblad naar aanleiding van onze kritiek op zijn uiteenzetting over het Utrechtse kerkenkruis. Voor een reactie van onze kant is inderdaad wel reden, zoals uit het hiernavolgende moge blijken. Om echter niet in een oeverloze en onvruchtbare polemiek terecht te komen, willen wij, onzerzijds ter afsluiting, nogmaals proberen enkele gegevens en verschijnselen van de XIde en de XIIde eeuw te beschrijven, o.a. met verwijzing naar de door dr Mekking aangedragen literatuur, die wij volgens hem zo erbarmelijk slecht gelezen en begrepen hebben, doch vooral naar de literatuur en andere bronnen uit de tijd zelf. Wij laten het aan de belangstellende en kritische lezer over, zich een oordeel te vormen en zowel onze beweringen als die van onze opponent op hun waarde te toetsen. Het leek ons dienstig met enkele karakteristieke verschijnselen van de XIde eeuw te beginnen, om vervolgens te zien in hoeverre bepaalde „Leitmotive“ uit die eeuw, vooral uit de tweede helft ervan, reeds aanwijsbaar zijn in de periode van het jaar 1000 tot 1050.

Twee gegevenheden uit de XIde eeuw, zo komt het ons voor, zijn voor een juiste visie op het kerkenkruis in Utrecht en elders van belang: de (prediking van de) kruistochten en de bewustwording van de leken. Het eerste leidde tot een verhoogde belangstelling - in brede kring - voor Jezus' leven, zijn kruisdood en verrijzenis, en uiteraard ook voor het Heilige Land en de Heilige Stad. Voorbeelden van deze pre-occupatie vinden wij in geschriften als de *Vita Henrici* (ca. 1150) en de *Vita Meinwerchi* (ca. 1165), waar zij het al of niet voltooide kerkenkruis in Bamberg en Paderborn interpreteren¹⁾. Het is merkwaardig dat de Cisterciënzers, die een intense aandacht voor de arme en lijdende Christus toonden, tegelijkertijd de grote promotors zijn geweest van de (idealistisch opgevatte) kruistochten. Kruistriomf en kruismystiek sluiten elkaar overigens niet uit. Wel verschuift geleidelijk het accent van de „passio beata“ naar de „passio amara“: vele kruisafbeeldingen van de XIde eeuw stellen de lijdende Christus voor, getooid met de koningskroon. Nergens is het samengaan van de beide aspecten treffender uitgebeeld dan in de lofzang van Venantius Fortunatus *Vexilla Regis prodeunt* (ca. 600), die nog altijd in de Goede Week gezongen wordt en ook in de middeleeuwen overal bekend was. Wat de grotere belangstelling voor de Heilige Stad betreft: gedeeltelijk steunend op het 21ste hoofdstuk uit het Boek der Openbaring dacht men zich het hemelse en het aardse Jeruzalem, beeld van de ideale stad, als een cirkel, door een assenkruis in vieren gedeeld²⁾.

De bewustwording van het laikaat uit zich in het streven van de burgerij in bisschoppelijke steden als Keulen, Metz, Trier, Luik en Doornik naar grotere vrijheid en onafhankelijkheid, o.a. in het stedelijk bestuur en de rechtspraak, welke tot dan toe vrijwel geheel in handen van de bisschop lagen³⁾. Als symbool van de moeizaam bevochten zelfstandigheid fungeerde in het centrum van de stad een soms al bestaande, soms speciaal opgerichte zuil of grote steen, in het roomaanstalige gebied „perron“ (of een verbastering daarvan) genoemd. Geïnspireerd door de bovenvermelde imaginaire indeling van de Heilige Stad begint men er, vooral vanaf ongeveer 1150, naar te streven nieuwe en, zo mogelijk, reeds bestaande steden door de aanleg van twee loodrecht op elkaar staande straten in vier kwartieren of „Viertel“ te verdelen. Op het snijpunt van de twee assen verheft zich dan het „perron“ of een soortgelijk oriëntatiepunt, en in de nabijheid het stadhuis en de Dom of de voornaamste kerk. De aanleg van een dergelijk assenkruis, waarvan men bij Werner Müller vele tientallen uitgewerkte voorbeelden vindt - alle uit de tweede helft van de XIde eeuw of later - is natuurlijk een andere zaak als de creatie van een kerkenkruis. Over dit laatste spreekt Müller dan ook nergens. Omdat de kerken meestal in het midden van een „Viertel“ gesitueerd waren of werden, zal het assenkruis van de stad normaliter ook niet samenvallen met het kerkenkruis rond de Dom, zo dit laatste al bestond of in de bedoeling lag.

Spelen de boven geschetste gegevens en ideeën nu ook reeds een rol in de eerste helft van de XIde eeuw in de opzet van een kerkenkruis in Utrecht en elders? Literaire getuigenissen uit die periode over een bewust als zodanig nagestreefd en theologisch gemotiveerd kerkenkruis in Utrecht, Paderborn of Bamberg zijn door Mekking tot op heden in ieder geval niet op tafel gelegd, wat hij ook beweert⁴⁾. We hebben ze zelf evenmin gevonden. Steeds weer grijpen moderne auteurs, op zoek naar een historische fundering van het kerkenkruis in een van de genoemde steden, terug naar de XIde-eeuwse getuigenissen die we in onze vorige bijdrage al besproken hebben. O.i. wijzen de getuigenissen uit de XIde eeuw in een andere richting, zoals wij in hetgeen nu volgt trachten aan te tonen.

In een belangrijke contemporaine bron als de *Kroniek van Thietmar van Merseburg* († 1018), waarin het doen en laten van keizer Hendrik II en zijn ideeënwereld uitvoerig aan de orde komen⁵⁾, wordt van een kerkenkruis met geen woord gerept, al is er bij herhaling sprake van kruis, kruisteken, verering van het kruis, enz. Dit geeft te denken. Een andere XIde-eeuwse bron, de *Vita Bardonis maior*, opgesteld kort na de dood van de bewuste bisschop († 1051),

spreekt over een viertal kerken in kruisvorm rond de abdij van Fulda, maar zonder dat de auteur ook maar in het minst aan het kruis van Christus denkt, met alle daaraan verbonden gedachtenassociaties (de lezer vergelijk dit met de wijze waarop wij in ons vorige artikel het Utrechtse kerkenkruis interpreteren, en de reactie daarop van dr Mekking). De bewuste passage verdient hier in extenso geciteerd te worden. De pieuze hagiograaf, die geen enkele gelegenheid tot stichtelijke uitweiding onbenut laat, beschrijft de bouwplannen van Richardus, abt van Fulda († 1020), in de volgende bewoordingen:

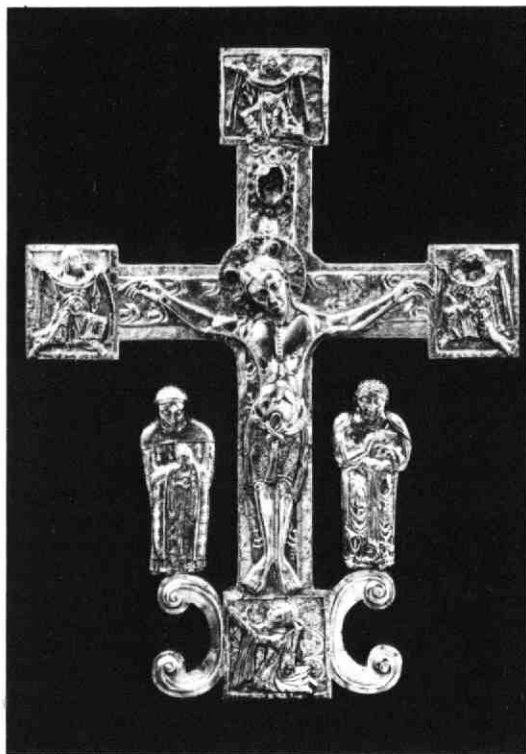
„Interea praedictus bonae memoriae Richardus abbas regionem loci, id est Fuldae, ordinemque basilicarum in circuitu positarum, mente rationeque circuiens, invenit aliquid addere se posse, et quod placeret rationi, et aptum fieret divinae benedictioni. Versus enim septentrionem oppositus, in loco qui dicitur Mons episcopi, eandem plagam sustinenti, semper virginis Mariae vidit oratorium; altrinsecus autem sanctorum Iohannis baptiste et evangelistae basilicam ad austrum; cumque ex partibus orientis, ubi in loco Uvesberc beato Petro templum dedicatum invenit, ad occidentem reverteretur, et hanc caeli plagam tali videret benedictione vacasse, intellexit vir Dei meritis suis augendis divinam providentiam hanc plagam reservasse. Dilatans ergo trigonum dico tres ecclesias in latus triangulum, in partibus occidentis citra longum pontem, ad ripam aquae Fuldae tetragrammum integravit quadrangulum; et constructo in occidentis partibus coenobio, in honore sancti Andreae indidit vocabulum, ut Novum diceretur monasterium; in quo pateris meritum est laudabile, et ingenium admirabile, qui hoc excogitavit, ut a septentrione ad meridiem virgo respiceret virginem, et ab ortu solis in occasu apostolus fratrem”;

In vertaling: „Intussen liet de reeds eerder vermelde abt Richardus z.g. de situatie ter plaatse, d.w.z. van Fulda en de ligging van de kerken eromheen, aan zijn oog voorbijgaan en hij kwam tot de bevinding dat hij hieraan nog iets doelmatig zou kunnen toevoegen, waarop Gods zegen rusten zou. Want, zich richtend naar het noorden, zag hij op de plaats die ‘de bisschopsberg’ wordt genoemd het daar gelegen oratorium van Maria, altijd maagd; in de tegenovergestelde richting, in het zuiden, zag hij de kerk van Sint Jan de Doper en Sint Jan de Evangelist; toen hij vervolgens van het oosten, waar hij op de Uvesberg de aan Sint Pieter toegewijde kerk ontwaarde, zich weer naar het westen keerde en zag dat deze windstreek een dergelijke zegen nog ontbeerde, begreep de man Gods dat de goddelijke voorzienigheid deze hemelstreek voor hem gereserveerd had, om zijn verdiensten nog te laten toenemen. Door de driehoek, ik bedoel het drietal kerken die tezamen een driehoek vormden, aan de westzijde, aan de oever van de Fulda, tot voorbij de lange brug uit te breiden, maakte hij er een vierhoek van; en na aan de westkant een klooster ter ere van Sint Andreas gebouwd te hebben, noemde hij dit ‘het nieuwe klooster’. In dit alles toonde de vrome abt zich

een man van lofwaardige verdienste en bewonderenswaardige vindingrijkheid, door op het idee te komen dat vanuit het noorden de Maagd gericht was naar de maagdelijke leerling in het zuiden, en vanuit het oosten de Apostel uitzag op zijn broeder in het westen”⁶⁾. Wij zien echt niet in, waarom Hendrik IV en bisschop Koenraad niet op soortgelijke, tenslotte vrij nuchtere, manier geredeneerd hebben, toen zij een 25 jaar nadat de biograaf van Bardo dit geschreven had besloten tot de bouw van de Utrechtse Mariakerk (afgezien dan natuurlijk van de bespiegelingen op grond van de patrocinia). Dat er rond Utrecht geen markante heuveltoppen liggen en in Fulda wel, kan toch bezwaarlijk als een wezenlijk verschil worden aangevoerd.

Zelfs in de eerste helft van de XIIde eeuw wordt door een schrijver als Heimo van Michelsberg († 1139) nog niet expliciet verwezen naar het kruis van Christus, wanneer hij de kruisvormige dispositie van de Bambergse kerken vermeldt. In dezelfde trant als de anonieme biograaf van Bardo, 60 jaar eerder, drukt hij zich aldus uit: „His tribus ecclesiis postea per Guntherum eiusdem Babenbergis sedis quartum praesulem et per Reginoldum quandam virum nobilem addita est quarta ecclesia in honore S. Mariae matris Domini et S. Gengolfi martiris extra urbem versus orientem in loco Tierstat sub ordine et professione canonica”; in vertaling: „Aan deze drie kerken (bedoeld zijn de drie kerken die ten tijde van Hendrik II zijn gebouwd, nl. de Dom, de Sint-Steven en de Sint-Michiël) werd later door Günther, vierde bisschop van de Bambergse zetel, en door een adellijk man, Reginold, een vierde kerk toegevoegd, ter ere van de heilige Maria, de Moeder des Heren, en van de martelaar Sint Gengolf, buiten de stad, aan de oostkant, op de plaats Tierstat; deze kerk werd toevertrouwd aan kanunniken”⁷⁾. Een en ander gebeurde in 1057. Vijftien jaar later werd de crypte van de vijfde kerk, toegewijd aan Sint Jacob, door bisschop Herman ingewijd. Pas in 1109 consacreeerde bisschop Otto de voltooide kerk, zoals ook tijdens het bestuur van deze bisschop de Sint-Gangulf werd voltooid.

In de *Vita Heinrici* neemt Adalbert de woorden van Heimo letterlijk over. In zijn uitbundige beschrijving van de oudste drie kerken verwijst hij echter op geen enkele manier naar een door Hendrik II ontworpen kerkenkruis. Zijn bewondering concentreert zich geheel op de zorgvuldig gekozen patrocinia, op een bijbels geïnspireerde interpretatie van het Noorden en het Zuiden, waar respectievelijk sint Michael en sint Stefanus in de vorm van de hun toegewijde kerken de wacht betrokken hebben, en op het feit dat stad en Dom zo prachtig tussen deze twee kerken in liggen, „ut (civitati) a dextris et a sinistris iustitiae armis vallatae in nullo sufficiat insidiator praevalere”, „zodat de belager (bedoeld is de duivel) er op geen enkele manier in zal slagen haar (de stad Bamberg) te overmeesteren, omdat zij zowel ter rechter- als ter linkerzijde door de wapens der gerechtigheid wordt beschermd”⁸⁾. De auteur staat hier kennelijk geen ker-

De lijdende en de triomferende Christus aan het kruis; vóór- (l.) en achterzijde (r.) van het niello-kruis van de voormalige abdij van St. Trudpert, ten z. van Freiburg in Br. (omstreeks 1170).

kenkruis voor ogen, maar drie naast elkaar gelegen kerken op een van noord naar zuid verlopende lijn, met de Dom in het midden, conform de situatie ten tijde van Hendrik II. Pas nadat hij in een volgende paragraaf de boven weergegeven passage uit Heimo's *De decursu temporum* heeft aangehaald en vervolgens de bouw en inwijding van de Sint-Jacob onder de bisschoppen Herman en Otto uitvoerig heeft beschreven, komt de stichtelijke uitweiding over de vier kerken, met hun patrocinia, die Bamberg in de vorm van een kruis omringen en de stad van alle kanten beschermen. Had de vrome schrijver er maar enigszins weet van gehad dat dit allemaal terugging op de geniale plannen en ideeën van de door hem zo zeer bewonderde keizer Hendrik (die in deze passage toch nog even als de grondlegger van de stad ten tonele wordt gevoerd), dan had de hagiograaf deze prachtige kans zeker niet voorbij laten gaan. Maar hij zwijgt in alle talen over een eventuele relatie tussen de keizer en het Bambergse kruis van kerken.

Resumerend moeten we dus vaststellen dat, voor zover bekend, althans literaire bronnen niet spreken over een vooropgezet kerkenkruis in Bamberg en Utrecht, en dus ook niet over het aandeel van keizers of bisschoppen in een dergelijk plan. Wat Paderborn aangaat worden we, zoals gezegd, steeds verwezen naar de *Vita Meinweri*, maar bepaaldelijk naar de

passage die wij in noot 10 van onze vorige bijdrage al hebben aangehaald.

Dr Mekking is van mening dat hij desnoods zonder schriftelijke getuigenissen het vooropgezette plan tot realisering van een kerkenkruis in de drie genoemde steden overtuigend aan kan tonen. Wij willen dit niet a priori afwijzen, al lijkt het ons een moeilijk zaak. De literaire gegevens zullen ons toch de weg moeten wijzen, dunkt ons, bij de interpretatie van andere documenten, die nu eenmaal van nature voor meer dan één uitleg vatbaar zijn. Zijn de monumenten zelf, zoals we ze in de eerste helft van de XIde eeuw in de drie bewuste steden aantreffen, onweerlegbare argumenten dat de bouwheren van stonde af aan een kerkenkruis voor ogen heeft gezweefd? Is het feit dat zowel in Bamberg als in Paderborn bij de dood van Hendrik II en bisschop Meinwerk drie kapittelkerken op één lijn liggen met de Dom in het midden voldoende om alle twijfel aan een vooropgezet kerkenkruis uit te sluiten? Dat het voor de hand ligt deze opstelling geleidelijk aan te completeren door loodrecht op de bestaande as twee nieuwe kerken neer te zetten, wordt door Mekking met de grootste stelligheid afgewezen als „naïeve redeneraties van een volkomen buitenstaander“, alhoewel deze redeneertrant heel wat beter in de pas blijft met de literaire getuigenissen dan de stel-

lige affirmaties van de Utrechtse kunsthistoricus. „Voor de ontwikkelde leek in de middeleeuwen was al het aardse een beeld van het hemelse en ongezie-
ne”, zo menen wij de gedachtengang van Mekking te mogen samenvatten. Dat dit ook al voor de XIde eeuw opgaat zouden we niet graag onderschrijven, maar afgezien daarvan, is het o.i. toch een legale en verantwoorde aanpak om die middeleeuwse symboliek in haar *ontwikkelingsgang* te volgen. En dan zullen we ons toch moeten laten leiden door literaire en eventueel andere, maar dan wel duidelijke getuigenissen. Zo is b.v. de oriëntering van het middeleeuwse kerkgebouw een overal voorkomend iconologisch verschijnsel, dat ook door literaire bronnen als zodanig wordt gesteund en gestoeld is op de symbolische betekenis van het Oosten, een betekenis welke ten dele teruggaat op de H. Schrift en ten dele op een constante middeleeuwse traditie, wat overigens nog weer niet wil zeggen dat deze symboliek met al haar connotaties elke kerkenbouwer of opdrachtgever helder voor de geest gestaan heeft. Dat laatste geldt met name voor de Xde en XIde eeuw, toen praktisch het gehele geestesleven in handen was van een kleine élite, die de rest ver vooruit was. Bij de historische verificerbaarheid van een uitgewerkt en veel minder voorkomend schema als het kerkenkruis mogen door de kritiek echter beduidend hogere eisen worden gesteld, vooral wanneer verkondigd wordt dat deze symbolische situering in bepaalde steden van stonde af aan in de bedoeling heeft gelegen en in andere „een toevallige kruisvormige configuratie van kerken achteraf als zodanig is bestempeld”⁹). Bij alle klaoengeschal over de alomtegenwoordige symboliek die als een tweede Pallas Athene in volle wapenrusting uit het brein van de middeleeuwse mens te voorschijn is getreden, voelt dr Mekking toch blijkbaar zelf aan dat hij inzake de steden, Utrecht, Bamberg en Paderborn met meer concrete argumenten voor de dag moet komen.

Voor Bamberg voert hij, in navolging van Morper, maar met groter stelligheid, de befaamde „Tattermannsäule” als bewijsstuk ten tonele, voor Utrecht de plaatselijke gesteldheid van de bodem. Zich beroepend op Morper en Werner Müller schrijft Mekking zonder meer dat de bewuste zuil - een echte „perron” overigens - uit de XIde eeuw stamt en in de XIIIde is gerestaureerd. Leest men echter de opgegeven bladzijde bij Johann Morper erop na, dan blijkt deze zich met veel omzichtigheid de vraag te stellen, of „die um 1240 geschaffene Tattermannsäule schon zur Zeit Heinrichs II. einen unmittelbaren Vorgänger gehabt hätte?”¹⁰), een vraag die hij dan tenslotte positief durft te beantwoorden, terwijl Müller de XIde-eeuwse „Tattermann” in een voetnoot geheel op rekening van Morper zet, zonder enige vorm van adhesie. Geen wonder, want uit het voorgaande van dit artikel moge duidelijk geworden zijn dat Müller een dergelijke stadszuil in de eerste helft van de 11de eeuw allerm minst aannemelijk acht en monumenten van dit genre ook nergens in verband brengt met de aanleg van een kerkenkruis. Het grote argument voor de aanwezig-

heid van de Bambergse zuil in de XIde eeuw zou hierin gelegen zijn dat de plek precies halverwege tussen de Sint-Steven en de Sint-Michiel ligt en daarom reeds als oriënteringspunt gediend zou hebben bij de bouw van deze (en de volgende) kerken. Indrukwekkend achten wij de argumentatie niet, omdat de nauwkeurige afstand naar het snijpunt, anders gezegd de precieze lengte van de kruisbalken nergens een rol van betekenis heeft gespeeld. Het lijkt aannemelijker dat men de Dom eenvoudig beschouwd heeft als het midden tussen de twee te bouwen kerken. Voor de ligging van de veel later gebouwde Sint-Gangulfuskerk maakt het al helemaal geen verschil, of men uitgaat van de Dom of van de „Tattermannsäule”¹¹). De eerste bestond in ieder geval in de XIde eeuw, de voorganger van de tweede (heel) misschien.

Wat Utrecht aangaat, brengt Mekking in zijn reactie op onze bijdrage een nieuw en interessant element in het geding, dat hij in het Verslagboek nog niet te berde had gebracht: de gesteldheid van de bodem in het vroegmiddeleeuwse Utrecht. Als het waar is dat de Janskerk op moerasgrond is gebouwd, vormt dat zeker een sterke aanwijzing voor de intentie van bisschop Bernold de te bouwen kerken in kruisvorm rond de Dom te situeren, of in ieder geval voor een bepaalde beweegreden de kerk juist op die plaats te bouwen. Bij het schrijven van deze Nabeschouwing werd ons van verschillende zijden al gesuggereerd de topografie van het XIde-eeuwse Utrecht eens nader te bekijken: waar was reeds bebouwing, welke gronden waren voor de bouw van (stenen) kerken e.d. geschikt, welke terreinen waren in handen van de bisschop, eventueel van de keizer, enz. Helaas beschikten wij niet over de mogelijkheid hierin op korte termijn meer helderheid te krijgen. Dit zijn details waarover „de pittoreske figuur van de stadsarcheoloog” wellicht meer informatie kan verschaffen. De stad van Sint Willibrord heeft o.i. trouwens nog de beste papieren als het gaat over het kerkenkruis, betere althans dan Bamberg en Paderborn, waar rond 1050 slechts twee van de vier benodigde kerken rond de Dom gereed waren tegen drie in Utrecht. In Paderborn is men zelfs niet veel verder gekomen dan de Abdinghofkerk in het westen¹²) en de Busdorfkerk in het oosten.

Het klinkt niet onaannemelijk dat de kruisvorm in Utrecht en elders al in de eerste helft van de XIde eeuw min of meer in de bedoeling heeft gelegen, al naargelang wat mogelijk of wenselijk was. Maar daarmee is nog niet overtuigend aangetoond dat de rijke kruismystiek en -symboliek die in de literaire en andere bronnen uit later eeuwen aan de dag treedt, reeds in de vroege XIde eeuw een rol van betekenis heeft gespeeld en de drijfveer voor de toenmalige plannen is geweest. Zoals wij zagen gaat de belangstelling aanvankelijk veel meer uit naar de symboliek van de patrocinia, al of niet gecombineerd met bespiegelingen over de vier windstreken en hun eigendommelijkheden. Natuurlijk blijft het mogelijk dat er in de hoofden van „verlichte despoten” als Otto III, Hendrik II,

Bernward van Hildesheim en Meinwerk van Paderborn al ideeën en gedachtenspinsels over een kerkenkruis en soortgelijke constructies zijn geweest. In dit verband zouden we hier willen wijzen op een beschouwing van de helaas doodgezwegen schrijfter Gertrud Bäumer (een van de eerste (christelijke) feministen!), waarin zij een suggestieve karakterschets geeft van (de heilige) Hendrik II en zijn gemalin Kunigunde¹³). Wanneer Mekking het met zijn uiteenzetting op dezelfde manier had aangepakt als de Duitse schrijfter, die meer suggereert en aannemelijk maakt dan een strikte historische bewijsvoering pretendeert, terwijl zij niettemin een respectabele kennis van zaken (en een grote taalvaardigheid) aan de dag legt, dan was de Utrechtse kunsthistoricus en zijn medewerkers waarschijnlijk geen haarbreed in de weg gelegd. Juist de enigszins zwierige, beeldende betoogtrant van Gertrud Bäumer - en te onzent iemand als Frits van der Meer - lijkt ons voor de kunstgeschiedenis en aanverwante disciplines de ideale methode, waarbij we toch nog mijlen ver verwijderd zijn van historische romanschrijverij. De materie waarmee de kunstgeschiedenis zich bezighoudt blijft nu eenmaal iets ongrijpbaars houden en de interpretatie iets subjectiefs.

Meer negatief uitgedrukt, menen wij vooreerst te mogen staande houden dat de animator van het congres dat vorig jaar in Utrecht plaatsgevonden heeft in zijn interpretaties en reconstructies het getuigenis van de schriftelijke bronnen rijkelijk heeft onderschat. Juist dit getuigenis moet een leidende rol spelen bij het vaststellen van wat op een minder uitgesproken wijze door andere bronnen wordt gesuggereerd (of niet gesuggereerd). Niet zonder grond heeft Augustinus eens geschreven, zich verdiepend in de sacramenten: „Adjice verbum ad elementum et fit sacramentum”; „Voeg het woord bij het (nog nader te bepalen) element, en het (geheel) wordt een ('sprekend') teken”. Behalve dat komt het ons voor dat Mekking (te) weinig rekening houdt met de ontwikkeling en de diversiteit van de symboliek. Alles gaat nu eenmaal geleidelijk in de „Geistesgeschichte” en de aandacht kan verschuiven, wat overigens weer niet betekent dat hetgeen eerder was in een latere fase totaal verdwenen is. Ook gaat er niet in alle hoofden en harten evenveel om. Wat iemand als Augustinus allemaal in de stoffelijke werkelijkheid aan symboolwaarden en zeggingskracht ontwaarde, kan in zijn tijd en later bezwaarlijk als gemeengoed worden voorgesteld.

Tenslotte is dr Mekking bij het lanceren en verdedigen van zijn interessante stellingen naar onze smaak te apodictisch. In plaats van te erkennen dat zijn reconstructies en affirmaties (nog) in de fase van waarschijnlijkheid of aannemelijkheid verkeren (wat geen schande is), heeft hij getracht alle bedenkingen en bezwaren met slordige verwijzingen en kleinerende kwalificaties aan het adres van de criticus eenvoudig van de tafel te vegen, met het gevolg dat hij nog meer aanvechtbare uitspraken heeft gedaan. Het wil ons voorkomen dat hij met de uitgebrachte kritiek zijn

voordeel had kunnen doen, zijn zaak, of liever: onze gemeenschappelijke zaak, met meer matiging beter had gediend en voor „buitenstaanders”, als kerkhistorici en andere belangstellenden, meer aanvaardbaar had gemaakt. Wij staan met onze bedenkingen tenslotte niet alleen¹⁴). Er is trouwens nog meer op te merken dan wij in onze twee bijdragen reeds gedaan hebben. Het zou zelfs een hele scriptie kunnen worden, maar die onderneming willen we graag aan anderen overlaten, niet om af te breken, maar om op te bouwen.

Vaals, Abdij Sint-Benedictusberg

P. dr Aug. van Berkum o.s.b.

Noten

1. Voor de volledige titel en de uitgaven van beide werken verwijzen wij naar de noten 6 en 8 van ons vorige artikel in dit tijdschrift: „Het Utrechtse kerkenkruis. Vooropgezet plan of interpretatie achteraf?” *Maandblad Oud-Utrecht*, 62 (1989), p. 3.
2. W. Müller, *Die heilige Stadt. Roma quadrata, himmlisches Jerusalem und die Mythe vom Weltnabel*, Stuttgart: Kohlhammer, 1961, p. 53-57.
3. Meer hierover in onze studie *Suum cuique. De scheids-rechterlijke uitspraak van 1197 en het daaraan voorafgaande geschil over het aantal en de taken van de zielzorgers in het kerspel Meersen*, Vaals: Abdij Sint-Benedictusberg, 1973, p. 23-32.
4. De z.g. Xlde-eeuwse tekst, aangehaald in noot 72 van Mekking's „Een kruis van kerken” (voor de volledige titel zie ons vorige art. in dit tijdschrift, 62 (1989), p. 3, n. 1) en door dezelfde auteur opnieuw vermeld in „Het kerkenkruis voor de rechter”, *Maandblad Oud-Utrecht*, 62 (1989), p. 55, is in werkelijkheid van Heimo van Michelsberg, een kroniekschrijver die zijn werk *De decursu temporum* in 1135 heeft te boek gesteld. Zie verderop in dit artikel, p. 82.
5. Thietmar van Merseburg († 1018), *Kroniek*, Boek 5-9 ed. R. Holzmann, *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores Rerum Germanicarum, Nova Series IX* (Berlijn, 1935, München: MGH, 1980²); W. Trillmich, Darmstadt, 1957 (Latijn-Duits).
6. *Vita Bardonis* († 1051) *auctore monacho Fuldensi* (comp. ca. 1060) *Bibliotheca Hagiographica Latina* 977), c. 2, par. 10 - ed. D. Papebrochius, *Acta Sanctorum* quotquot orbe coluntur... collegit... Joannes Bollandus e.a., Junii II (Antwerpen, 1698), p. 304; J. Wattenbach, *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores* (in folio) XI (Hannover, 1854), p. 325. Cfr Manitius (als noot 10 van ons vorige artikel, *Maandblad Oud-Utrecht*, 62 (1989), p. 3), p. 375-379; A. Zimmermann, *Kalendarium Benedictinum* 2 (Abdij Metten (Dld.), 1934), p. 297-299.
7. Heimo van Michelsberg († 1139), *De decursu temporis*, Liber IV - ed. Ph. Jaffé, *Bibliotheca rerum Germanicarum* 5: *Monumenta Babenbergensia* (Berlijn, 1870), p. 546. De uitgave van de MGH SS X, p. 2-4, geeft slechte fragmenten. Cfr Manitius (als noot 6), p. 361-363.
8. Cfr noot 1.
9. Cfr Mekking, „Een kruis van kerken” (als noot 4), p. 46, n. 23.
10. J. J. Morper, *Bamberg, die Mitte Deutschlands*, Bamberg: Meisenbach, 1959, p. 12.
11. Zie de situatieschets bij Morper, o.c., achterin; overgenomen door Mekking, „Een kruis van kerken” (als noot 4), p. 32, afb. 12.

12. In noot 9 van „Het Utrechtse kerkenkruis” (als noot 1) hebben wij, in navolging van Ortmann, Oswald (waaruit Mekking in „Een kruis van kerken” (als noot 4), p. 37, afb. 19, de plattegrond overnam) e.a., gesteld dat „Bau B” van de Abdinghofkerk uit de Karolingische tijd dateert. Mekking is daar, in „Het kerkenkruis voor de rechter” (als noot 4), p. 55, tegenin gegaan. Omdat de meeste literatuur waarnaar hij verwijst in „Een kruis van kerken”, n. 105 en vv. de datering van Ortmann aanhield of de kwestie niet behandelde, hebben wij ons tot prof. dr Karl Schmitz in Paderborn gewend, die zo vriendelijk was ons mee te delen dat de datering van Ortmann sinds de opgravingen in de Dom van Paderborn niet langer houdbaar is en „Bau B” inderdaad uit Meinwerks tijd dateert, zoals Mekking in zijn reactie al geschreven had. Wij zijn prof. Schmitz bijzonder erkentelijk voor zijn waardevolle informatie en erkennen dat wij dr Mekking op dit

punt ten onrechte bestreden hebben.

13. G. Bäumer, *Männer und Frauen im geistigen Werden des deutschen Volkes*, Tübingen: Wunderlich, 1934, vierde hoofdstuk: „Heinrich II. und Kunigunde”, p. 298-349.
14. Men zie b.v. de recensie van P. G. J. Post op het boek van Mekking, *De Sint-Servaaskerk te Maastricht. Bijdragen tot de kennis van de symboliek en de geschiedenis van de bouwdeelen en de bouwcultuur tot ca. 1200*, Zutphen: De Walburgpers, 1986, in: *Archief voor de geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland*, 30, (1988), p. 262-265; J. Michels en A. van Pinxteren, „Utrecht 1988: de kerk in het midden gelaten”, *Millennium*, 2 (1988), p. 150-157. Het laatste artikel is een kritische bespreking van het congres „Utrecht kruispunt van de middeleeuwse kerk”, dat in 1988 in de Domstad werd gehouden.

BRIEF VAN HET BESTUUR

Betreft plannen en activiteiten

Geachte leden,

Naar aanleiding van de discussie in de voorjaarsledenvergadering van 25 mei jl. presenteert het bestuur u plannen voor de middellange termijn, de naaste toekomst van onze Vereniging.

Terecht is door leden opgemerkt, dat men graag zoveel als mogelijk vooraf geïnformeerd wordt over te nemen initiatieven/stappen door het bestuur en niet achteraf via mededelingen of via de krant.

Dit is ook de standaard-gedragslijn van uw bestuur. Het beginsel van ultieme besluitvorming door de ledenvergadering is ook vastgelegd in de statuten, art. 22.

Vanwege de wijze van vergaderen, de frequentie daarvan en de verenigingsstructuur is het echter niet altijd mogelijk de leden vooraf te raadplegen; in dergelijke gevallen is het bestuur bevoegd initiatieven te nemen, onverlet het recht van de algemene ledenvergadering het bestuur ter verantwoording te roepen voor het gevoerde beleid.

In de periode die achter ons ligt zijn door het bestuur in drie gevallen stappen ondernomen, die weliswaar in de lijn van de vereniging en haar doelstelling liggen, maar niet door de leden vooraf zijn goedgekeurd. Het ging hier om:

- een schriftelijke reactie op de plannen van de gemeente betreffende de *singel-groen-structuur*: gepleit is namens Oud-Utrecht voor herstel van de gehele waterpartij annex groengordel van Jan David Zocher en een andere meer passende invulling van het gedeelte bij de gevangenis;
- de *sneltram*: namens de vereniging is geprotesteerd tegen plannen tot doortrekking van de sneltram door de binnenstad zonder daarbij rekening te houden met de structuur en schaal van de

oude stad. Oud-Utrecht vreest, dat er anders weer een barrière tussen de noordelijke en zuidelijke binnenstad wordt opgeworpen, nog afgezien van de aantasting van de schaarse open ruimtes en stadselementen;

- het *historisch presentatiecentrum*: namens Oud-Utrecht en de STABU is een drietal plannen ingediend bij het College van B. en W. (brief aan B. en W. ter inzage tijdens de vergadering).

Dit initiatief is door het College in dank aanvaard. Een nader standpunt van B. en W. zal ons waarschijnlijk nog voor de komende ledenvergadering bereiken.

Hoe de reactie van het gemeentebestuur ook uitvalt, het bestuur ziet het als een uiterst belangrijke taak om bij de herleeftedebelangstelling voor steden en hun verleden, Utrecht, de oudste en belangrijkste historische stad van de noordelijke lage landen, die historische presentatie te geven, die zij allang verdient!

In overleg met culturele instellingen, de gemeente en derden zullen wij zoveel als mogelijk uitvoering geven aan de op dit punt vanouds door onze vereniging geëiste wensen.

Thans vraagt het bestuur uw aandacht voor de vereniging zelf. Wij willen u drie hoofdthema's presenteren en vragen op elk van die lijnen uw mening en besluitvorming:

1. *vereniging en regio*
2. *activiteiten*
3. *ons Oud-Utrecht*

ad 1 vereniging en regio

Al bij de oprichting van onze vereniging op 12 maart 1923 door initiatiefnemer burgemeester Fockema Andreae en de Heren XIX werd gesproken van een „vereniging tot beoefening en tot verspreiding van kennis der geschiedenis van Utrecht en omstreken”.

Sedertdien is de regionale of provinciale component van onze vereniging in de Statuten verankerd.

Thans is o.i. de tijd rijp, om aan die regionale oriëntatie meer inhoud te geven.

Het bestuur is van plan om aansluiting te zoeken bij de plannen van de provincie om historische kringen, verenigingen en stichtingen een eigen steunpunt te verschaffen. Maar een eerste stap moet door de verenigingen zelf worden gezet; daartoe is een informatieve vergadering van de voorzitters belegd op 27 september a.s.

Uw voorzitter zal daar de mogelijkheden aftasten om tot gezamenlijke initiatieven en tot afstemming te komen van de bezigheden en activiteiten van de Stichtse historische kringen: een periodiek overleg op bestuursniveau en het uitwisselen van agenda's, adressen, deskundigen/publikaties lijkt een logische eerste stap.

Overigens, aan meer dan een losse federatie wordt vooralsnog niet gedacht: het enige agendapunt van de eerste bijeenkomst is hoe invulling gegeven kan worden aan het besluit en de motie van provinciale staten (motie en notulen ter inzage).

Het is o.i. wel duidelijk een taak van Oud-Utrecht om het initiatief te nemen, omdat onze vereniging als enige het gehele Sticht bestrijkt.

Besluit: wij vragen aan de ledenvergadering dit initiatief van het bestuur goed te keuren (mochten n.a.v. het overleg met de zustervereniging conclusies getrokken kunnen worden, dan zal de ledenvergadering daarover in een latere fase worden gehoord).

ad 2 een scala van activiteiten

Een tweede punt, dat wij aan de leden willen voorleggen betreft een accentverschuiving in de vele activiteiten van de vereniging.

Het jaarboek (vroeger jaarboekje) en maandblad blijven natuurlijk centraal staan, maar ook deze belangrijke produkten zullen met uw goedvinden in opzet en inhoud een aanpassing krijgen, dit in overleg met de redacties.

Zo wil het bestuur graag, dat het verenigingsnieuws (ook van de zusterverenigingen?) een meer centrale plaats krijgt in het maandblad.

Over gebeurtenissen in stad en regio, die de doelstelling van onze vereniging raken zal meer worden bericht: de uitwisseling van agenda's en pas verschenen publicaties van zusterverenigingen en andere instellingen en stichtingen is al genoemd.

Voor het jaarboek denken we o.m. aan het opzetten van een regionaal correspondentensysteem.

Daarnaast wil het bestuur - samen met anderen - cursussen opzetten en aanbieden, rondleidingen organiseren en de contacten met de universitaire en regionale vakgroepen aanhalen. Bij de cursussen wordt gedacht aan archeologie, oude handschriften, een audio-visuele en sociaal-historische basis-cursus, en de regionale geschiedenis.

Daarnaast heeft het bestuur de ambitie enige projecten te ontwikkelen naast de bekende symposia. De resultaten van één en ander zullen deels in het kader van de SPOU worden gepubliceerd.

Organisatorisch betekent dit allemaal nog al wat, in elk geval een herverdeling van taken en functies binnen het bestuur; het bestuur voorziet een splitsing in één gebundelde activiteitencommissie (een zware commissie in de plaats van de excursie- en lezingencommissie) en de propagandacommissie, waarover hieronder meer.

Besluit: het bestuur vraagt u de initiatieven in de richting van meer en ook andere activiteiten van de vereniging naast de oude vertrouwde goed te keuren en daarvoor f 15.000 in de begroting 1990 op te nemen.

Tenslotte ad 3 ons Oud Utrecht, een levend(ig)e vereniging

We keren terug tot de vereniging zelf, niet alleen maar een optelsom van voornemens, doelstellingen en activiteiten. Het bestuur is van mening, dat er voor velen, die belangstelling hebben in onze stadsregio en haar verleden nog steeds een drempel bestaat om actief deel te nemen aan het verenigingsleven. Het gaat hierbij niet alleen om het inbrengen van de „deskundigheid“, die op veel terreinen ruim voorhanden is. Door vooraanstaande leden is er op gewezen, dat jongeren disproportioneel vertegenwoordigd zijn, laat staan dat zij ledenvergaderingen bijwonen. Dit, terwijl vast staat, dat jongeren juist erg geïnteresseerd zijn in hun stad en haar geschiedenis. Hier moeten wij wat aan doen. Het gaat in de breedste zin des woords om een goede presentatie van en propaganda voor onze vereniging en een gerichte ledenwerving. De financiële zijde van deze medaille is wel belangrijk, maar zeker niet alles bepalend, zoals in de discussie op de voorjaarsvergadering nog eens ondubbelzinnig bleek. Een belangrijk element vormt wel de ledenvergadering zelf, de agenda en inrichting daarvan: natuurlijk zal de officiële ledenvergadering een vast patroon moeten aanhouden, maar variatie in opzet, programmering en aankleding is heel wel mogelijk. Ook de plaats van vergaderen kan ter discussie komen. Het bestuur zal een voorzet geven.

Het bestuur is nog niet tot overeenstemming kunnen komen over het al dan niet inwinnen van een extern advies ten aanzien van propaganda, public relations en ledenwerving.

Het bestuur wacht eerst nadere voorstellen van de nieuw te vormen propagandacommissie af.

Besluit: het bestuur verzoekt u deze gedragslijn en intenties te onderschrijven en nadere voorstellen af te wachten.

Tenslotte: het bestuur is zich ervan bewust, dat de richting die hij opgaat de kernstructuur van Oud-Utrecht raakt, in het bijzonder het netwerk van betrekkingen met zusterverenigingen, stichtingen en overheden van stad en regio.

Desalniettemin geloven wij, dat deze weg ingeslagen moet worden en wij vragen u daarmee in te stemmen.

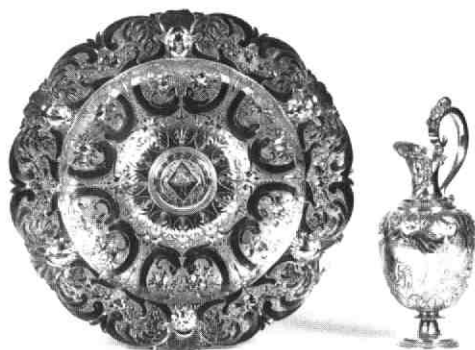
Namens het bestuur van Oud Utrecht,
Uw voorzitter

(w.g.) H. H. W. Kernkamp

KUNST UIT OUD-KATHOLIEKE KERKEN

In het Rijksmuseum Het Catharijneconvent is vanaf 25 augustus tot en met 29 oktober de expositie „Kunst uit Oud-Katholieke Kerken” te zien. Deze tentoonstelling toont voor het eerst een representatieve selectie van oude kunstvoorwerpen, die thans in oud-katholieke parochies worden bewaard. De voorwerpen zijn vaak nog steeds in gebruik. Het merendeel is afkomstig uit 17de-eeuwse katholieke schuilkerken, die van buiten niet als kerk herkenbaar waren. Van binnen waren ze vaak buitengewoon rijk ingericht. De Oud-Katholieke Kerk van Nederland vindt haar oorsprong in het begin van de 18de eeuw. Een gedeelte van de katholieke geestelijkheid besloot zich niet langer neer te leggen bij de vanuit Rome opgelegde bisschopsbenoemingen en koos in 1723 een eigen aartsbisschop van Utrecht. Een definitieve scheiding met de kerk van Rome was daarna een feit.

De aanleiding voor de tentoonstelling vormt het honderdjarig bestaan van de Oud-Katholieke Unie van

Kan en schotel met het wapen van de Delftse familie Van Berckel/Cornelis Adriaensz. van Bleyswijck, Delft, 1630 zilver (verguld) h. 34,7 cm en Ø 47 cm

Interieur van de schuilkerk van St. Gertrudis te Utrecht (nu Gertrudiskapel genoemd)/J. Steffelaar, 1896 doek: 64,5 × 52 cm

Tabernakelkast met beschilderde deur. Schildering: Nikolaus Knupfer, ca. 1650 ebbenhout, -fineer, eikenhout, koper deurtje: 46 x 28,5 cm

Utrecht in 1889. Voor vrijwel elke Nederlander is het begrip „Unie van Utrecht“ verbonden met het officiële ontstaan van de Staat der Nederlanden in 1579. Voor de Nederlandse Oud-Katholieken heeft deze term echter een dubbele betekenis. In 1889 stelden de oud-katholieke bisschoppen van Duitsland, Nederland en Zwitserland een gezamenlijke geloofsbelijdenis op die bekend staat als de „Utrechtse bisschopsverklaring van 1889“.

Het honderdjarig jubileum van deze „Bisschopsverklaring“ wordt gevierd met onder andere een congres en de tentoonstelling in het Catharijneconvent.

Het kunstbezit van de oud-katholieke kerken is door gebruik en consciëntieus beheer bewaard gebleven. De tentoonstelling toont een aantal van deze bijzondere voorwerpen, vaak gecombineerd met afbeeldingen van kerkinterieurs waarbinnen zij gefunctioneerd hebben. Zo zal er een interieur van de schuilkerk van St. Gertrudis te Utrecht, in 1896 geschilderd door Jan Steffelaar, te zien zijn. Deze kerk bleef in gebruik tot 1914. In dit jaar namelijk wijdde aartsbisschop Gul de nieuw gebouwde kathedraal aan het Wilmsplantsoen.

Van Schaik wees in zijn artikel in het Maandblad 1983 (jaargang 56, p. 194-196) al op de slechte staat van beide kerken. De kathedraal is nu gerestaureerd en ook voor de schuilkerk is er hoop: geld voor restauratie is op handen.

Ook zal er op de tentoonstelling veel edelmetaal te zien zijn. Utrechtse zilvermeden als Michiel de Bruyn van Berendrecht en Nicolaas Verhaer hebben veel opdrachten gehad van de katholieke schuilkerken in Utrecht, Gouda en omstreken. Topstukken zijn de geknielde engelen met wierookvaten, die bij hoogfeesten aan weerskanten van het altaar geplaatst werden. Een prachtig gedecoreerde kan en schotel is nog in gebruik bij de aartsbisschop van de oud-katholieke kerk. Voorstellingen uit de Gouden Eeuw als „De Aanbidding van de Herders“ door A. Bloemaert (1623) en de „Doornenkroning“ van Gerrit Honthorst (1638) tonen de pracht van schilderijen in het bezit van de oud-katholieke kerk. Sommige stukken werden speciaal voor de expositie gerestaureerd en schoongemaakt. Na schoonmaak van een tabernakelkastje uit 1650 bleek uit de signatuur, die tevoorschijn kwam, dat het fraaie tafereel van aanbeddende engelen op de voorkant was geschilderd door de in Utrecht wonende schilder Nicolaas Knupfer.

Kunst uit Oud-Katholieke kerken, Rijksmuseum Het Catharijneconvent, Nieuwegracht 63, Utrecht. Inl. 030-31 38 35.

Catalogus, 128 blz. 140 zw/w foto's, 8 in kleur, prijs f 19,50.

BERICHTEN

De kleurencanon van Oudmunster

Artikelen die in tentoonstellingscatalogi verschijnen worden vaak in (te) kleine kring opgemerkt, waarna ze in de vergetelheid kunnen wegzinken.

In de catalogus *Schilderen met gouddraad en zijde*, die de gelijknamige expositie over de Noordnederlandse middeleeuwse borduurkunst begeleidde die in 1987 in het Catharijneconvent te zien was, treffen we op pag. 83-98 een artikel „Goud, rood, blauw, groen, wit en zwart. De kleurencanon van de Utrechtse Oudmunsterkerk”. De auteur, drs C. H. Staal, analyseert in deze publicatie de drie handschriften die de *Ordo ornamentorum* van deze kerk bevatten en die bewaard worden in het Utrechtse Rijksarchief. De vraag die de schrijver in het artikel beantwoordt, luidt: welke kleur hadden de paramenten (liturgische gewaden) die de kanunniken van Oudmunster droegen tijdens het koorgebed en de mis? Uit analyse van de overgeleverde bronnen blijkt dat het kapittel een geheel eigen systeem hanteerde dat sterk afweek van het systeem dat vanaf 1570, na het concilie van Trente, met de uitgave van het *Missale Romanum* (Romeins missaal) algehele geldigheid kreeg voor bijna de hele Westerse christenheid. Er blijkt een geheel andere waardeschaal te zijn die niet uitgaat van symbolische betekenissen van kleuren, doch die veeleer te maken heeft met de sommen die het kapittel voor deze en gene stoffen heeft neergeteld. Verder is er sprake van een ook in kleurgebruik te onderscheiden zomerhalfjaar en winterhalfjaar. Interessant is ook de in een voetnoot opgenomen mededeling dat de gebruiken van Oudmunster geen overeenkomst vertonen met de ongeveer 50 kleurencanones die in 1907 door J. Braun werden bestudeerd. Dat moet duiden op oude, zeer particuliere gebruiken in de Utrechtse Oudmunsterkerk.

De Utrechtse liturgieën zijn nauwelijks onderwerp van studie geweest. Dit artikel en dat van J. van Cauteren in *Utrecht kruispunt van de Middeleeuwse kerk* zijn de eerste aanzetten van een lijn die in 1921 werd afgebroken. Hier ligt nog veel materiaal dat het bestuderen waard is.

Taal en leven in de Vechtstreek

In het najaar van 1989 zal bij de Walburg Pers te Zutphen verschijnen *Taal en leven in de Utrechtse Vechtstreek*. Het werk is samengesteld door dr T. van Veen, neerlandicus en oud-directeur van de Pedagogische Academie „Rehoboth” te Utrecht. Eerder publiceerde hij, die een specialist genoemd mag worden op het gebied van de Utrechtse streektaal, *Utrecht tussen Oost en West. Studies over het dialect van de provincie Utrecht* (Assen, 1964). Dr Van Veen maak-

te voor zijn nieuwe publicatie gebruik van het materiaal dat de neerlandicus Chr. Stapelkamp (1879-1961) verzamelde. Deze was zelf afkomstig uit Loenen aan de Vecht en hij kende de Vechtstreek van binnen en van buiten. Voor de taal van de Vechtstreek en in wijder verband voor de cultuur van de Vechtstreek is dit archief-Stapelkamp van grote betekenis. De Vechtstreek blijkt een overgangsgedebied waarin de taal van Oost- en West-Nederland elkaar ontmoeten. Het boek is een lexicon. Alfabetisch staan de woorden geordend, met hun betekenis(sen) en vaak voorzien van citaten die zijn opgetekend in de gesprekken die Stapelkamp voerde.

Daarnaast worden in het boek, dat van een uitgebreide inleiding is voorzien, alfabetische lijsten van woorden opgenomen die thematisch genoemd kunnen worden: aardrijkskundige en historische namen en begrippen, termen uit de glas- en steenfabricage, termen uit de veenderij, de visserij, de scheepvaart en het boerenbedrijf, het volksgeloof, de folklore, enz. In tegenstelling tot wat in de meeste andere provincies van ons land al is gebeurd, bestond er in Utrecht niet een dergelijk lexicon. *Taal en leven in de Vechtstreek* voorziet voor een gedeelte van het Sticht in deze lacune.

Bunnik, geschiedenis en architectuur

Op 23 juni j.l. is het tweede deel in de reeks „Monumenten-inventarisatie Provincie Utrecht” verschenen, onder de titel *Bunnik, geschiedenis en architectuur*.

Auteur drs Saskia van Ginkel-Meester heeft in de 288 bladzijden een uitgebreide historische inleiding over de gemeente Bunnik opgenomen en verder objectbeschrijvingen gemaakt van woonhuizen, boerderijen, buitenplaatsen (o.a. Oud- en Nieuw Amelisweerd), bedrijfsgebouwen e.d. Het boek telt meer dan 200 illustraties, foto's en tekeningen.

Omdat deze uitgave tot stand gekomen is in samenwerking tussen uitgeverij Kerckebosch en de SPOU (Stichting Publikaties Oud-Utrecht) geldt voor de leden van de Vereniging Oud-Utrecht en van de andere historische verenigingen in de provincie Utrecht een gereduceerde prijs van f 19,60.

Het boek kan worden afgehaald bij de Gemeentelijke Archiefdienst van Utrecht, Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht of daar worden besteld. In dit laatste geval worden uiteraard portokosten in rekening gebracht.

BOEKENSCHOUW

Dick Franssen, An Hulshoff Pol en Annemiek Rycken-berg, Steigeren tegen sloop. De waarde van hergebruik. Uitgave: Werkgroep Ombouw Panden. Utrecht, mei 1989. Prijs f 5,-. Te verkrijgen bij boekhandel Broese Kemink, Stadhuisburg 5, Utrecht.

Op 18 mei jl. werd door de Werkgroep Ombouw Panden een studiemiddag gehouden over het verbouwen van panden die hun oorspronkelijke functie verloren hebben en die toch de moeite waard zijn om - tenminste in hun uiterlijke vorm - bewaard te blijven. Ter gelegenheid van deze bijeenkomst is een publicatie verschenen waarin de problematiek van deze verbouwingen uiteengezet wordt.

Het is een fris ogend pamflet geworden, dat door één artikel inhoudelijk buitengewoon ontsierd wordt. De publicatie opent namelijk met een verhaal van Ronald Zoetbrood, „architectuurcriticus en journalist“, dat beoogt „de geschiedenis van de stad, vrijwel uitsluitend lettend op functiewijzigingen“ te beschrijven. Dat is een boeiende opgave en een interessante invalshoek. Aan één voorwaarde moet daarbij echter wel voldaan worden: de schrijver moet tenminste een globale kennis van de Utrechtse stadsgeschiedenis en stadstopografie hebben. Het zou in deze korte aankondiging te ver voeren alle, soms dubbel gedebiteerde enormiteiten die de auteur te berde brengt, op te sommen.

Een paar voorbeelden daarvan moeten voldoende zijn. „Het is de tijd van de Reformatie en de oorlog met Spanje. Ontelbare kerkpunten wijzen naar de hemel. Toch had de geestelijkheid de stad reeds verlaten. Hun kerkgebouwen en kloosters, alsmede die van de burgers, werden spoedig gesloopt“. Op een enkele uitzondering na werden de (klooster)geestelijken met rust gelaten om in het begin van de 17e eeuw geleidelijk uit te sterven. Hun bezittingen werden weliswaar geconfisqueerd, maar de gebouwen werden in het algemeen intact gelaten. Waarom? Omdat ze - zelfs zonder een Werkgroep Ombouw Panden - voor allerlei niet-geestelijke doeleinden gebruikt gingen worden. Kortom, niets nieuws onder de zon!

Onder het hoofd „bisschoppelijke residentie - kerkstad“ wordt in één keer van Willibrord naar het verlenen van het stadsrecht overgegaan: een sprong van ongeveer 400 jaar. In die tijd kwam een van de meest bepalende factoren van de stad tot stand: de kerken van bisschop Bernold en de Mariakerk (die overigens alle vier nog tot ver in de 18e eeuw blijven bestaan!). Ze worden met geen woord vermeld. Over de functiewijzigingen van de terreinen om die kerken (de immuniteiten) na de Reformatie wordt met geen woord gerept of het moet de volstrekt onzinnige bewering zijn „Men betrad ruimtes - de gebouwen en de ommuurde immuniteiten - die een gewoon burger nimmer had mogen aanschouwen“. Utrecht was in

de middeleeuwen bepaald geen Beijing met een Verboden Stad. In tegendeel: de immuniteiten waren bij de burgers zeer in trek onder andere in verband met het feit dat men er - zeer tot ongenoegen van het stadsbestuur - „tax-free“ drank kon krijgen.

En zo is er nog wel een handvol van dit heerlijks in het artikel te vinden. Het raadplegen van algemeen toegankelijke literatuur over Utrecht zou aan het schrijven van dit artikel vooraf hebben moeten gaan. Dan had de kritiek op deze „criticus“ wat positiever kunnen zijn.

Overigens, niets dan lof voor de initiatiefnemers van de studiemiddag, waarin een lans gebroken wordt voor het voorzichtiger en creatiever omgaan met wat we hebben.

T. J. Hoekstra

Van Roemers en Bokalen

Reino Liefkes. Glaswerk uit drie Utrechtse kastelen. Slot Zuylen, Kasteel Amerongen, Kasteel Sypesteijn. Oud Zuylen, 1989, 96 pagina's, 21 x 30 cm, gebrocheerd, 97 foto's zwart-wit, 4 kleur. f 25,00.

Kastelen worden niet warm. W. R. A. Baron van Tuyll van Serooskerken die tot zijn huwelijk op Slot Zuylen woonde, bevestigt het: „In Zuylen was het met dit soort weer (we schrijven 7 juli en het is 30°) altijd lekker koel“. Maar vandaag warmt Slot Zuylen op: de grote voordeur staat open om de gasten te ontvangen. De zomerwarmte stroomt het slot binnen.

Van Roemers en Bokalen heet de tentoonstelling die vandaag geopend wordt en tot 1 september te bezichtigen was. *Glaswerk uit drie Utrechtse kastelen. Slot Zuylen, Kasteel Amerongen, Kasteel Sypesteijn* luidt de titel van de catalogus die deze middag gepresenteerd wordt.

De drie kastelen beschikken over een schitterende glascollectie. Het was een goed initiatief de drie collecties voor deze expositie bijeen te brengen, de collecties te inventariseren en deze gegevens te publiceren in een catalogus. De kunsthistoricus drs J. C. Liefkes voerde het onderzoek uit dat veel nieuwe feiten aan het licht bracht. De meeste foto's (alle glazen zijn afgebeeld en soms van verschillende kanten) zijn van Madeleine ter Kuile. Zij leverde heel fraai werk: gegraveerde glazen laten zich niet zomaar op de gevoelige plaat vastleggen.

De drie collecties hebben ieder hun eigen historie. Op het eeuwenoude Zuylen en Amerongen zijn veel glazen verbonden met de bewoners. Geboorten, huwelijken, vriendschappen, politieke gebeurtenissen, enz. waren aanleiding glazen te graveren en ze cadeau te doen. Jonkheer Catharinus van Sypesteijn (1857-1937) daarentegen verzamelde museale stukken en bracht die onder in het door hem gebouwde kasteeltje te Nieuw-Loosdrecht. In de verzameling

van Sypesteyn bevinden zich slechts drie familiestukken.

De catalogus telt 77 nummers. Daaronder bevindt zich een glas dat is gegraveerd door Anna Roemersdr. Visscher in 1646. Het is een absoluut topstuk, zeggen de glasspecialisten. Mogelijk kwam deze roemer op Slot Zuylen in de familie Van Tuyll van Serooskerken via P. C. Hooft. De auteur noemt de familiebetrekkingen. „Heeft kasteel De Haar geen mooie glazen”, vroeg ik de heer Houben die daar beheerder is. „De familie Van Zuylen van Nijvelt hield meer van groots en monumentaal”, antwoordde hij fijntjes. „Op de Haar staat superieur porselein”.

C. Staal

Frank van Vree, De Nederlandse pers en Duitsland 1930-1939. Een studie over de vorming van de publieke opinie. Groningen, Historische Uitgeverij Groningen, 1989. 475 blz. ISBN 90 6554 081 4. Prijs f 49,50.

De Nederlandse pers heeft in de jaren dertig, en al lang daarvoor, grote belangstelling aan de dag gelegd voor wat in het buitenland gebeurde. Voor wat de ontwikkelingen in Duitsland betreft was dat niet anders. Een indrukwekkend Leids proefschrift heeft vier landelijke bladen tot onderwerp en speciaal hun houding tegenover het „Derde Rijk”. Het zijn de liberale *Rotterdamsche Courant*, *De Standaard* (prot. chr.), *De Maasbode* (kath.) en *Het Volk* (soc.). In het algemeen wordt een kritische toon aangeslagen, soms zeer kritisch, zij het ook weer met een zekere terughoudendheid in verband met politieke en economische belangen die het kleine neutrale Nederland had bij een ongestoorde relatie met Duitsland. In hoeverre de lezers ook werkelijk conclusies hebben getrokken uit die kritiek is moeilijk na te gaan. De passiviteit van het overgrote deel van de Nederlandse bevolking tijdens de bezetting leidt wat dat betreft niet tot een flatteus beeld. Van Vree schetst behalve de reacties van de vier kranten ook het beeld dat de pers in ons land opleverde. Daarbij geeft hij een uitvoerige schets van de vier belangrijkste opiniërende kranten, elk met de eigen financiële en redactionele perikelen. Samen geven die vier hoofdstukken een overzicht van het verzuilde Nederland van voor de oorlog. Men bekende zich door een abonnement op een van die vier bladen tot een bevolkingsgroep, men was geen abonnee, men was lid van een krant. Die situatie is sinds de jaren zestig fundamenteel gewijzigd.

In de marge frapperen enkele opmerkingen over de Utrechtse stedelijke en provinciale pers. Het *Utrechtsch Dagblad* werd na het vertrek van P. H. Ritter jr. geleid door de zeer rechtse J. G. Loohuis, een man met grote bewondering voor Mussolini en Hitler. Bovendien verzorgde de uitgever van deze krant, de fa. Bosch en Zn., drukwerk voor de NSB, dit ondanks het feit dat twee van de drie commissarissen joodse politici van de Liberale Staatspartij waren. Deze constellatie gaf de concurrent, het eveneens liberale

Utrechtsch Nieuwsblad, de kans zich te profileren als anti-nazi. Hoofdredacteur Van Heuven Goedhart, die er in het UD van was beschuldigd een handlanger van Mussert te zijn, opende in januari 1934 de tegenaanval in het UN door scherp de „gouden banden” tussen het UD en de NSB te hekelen. Eind 1936 trok Van Heuven Goedhart de bij de NRC om zijn anti-Duitse artikelen ontslagen M. van Blankenstein aan.

Voor zijn tijd bij het UN was Van Heuven Goedhart werkzaam bij *De Telegraaf* en zeker geen fervent tegenstander van het nationaal-socialisme. Van Vree stelt vast dat het erop lijkt dat de Utrechtse concurrentie-slag radicaliserend heeft gewerkt op het anti-nazistische standpunt van Goedhart en het UN (p. 262-263).

Dit stukje stedelijke persgeschiedenis zou verder moeten worden uitgediept. De schrijver van dit degelijke boek heeft de vraagstelling alvast geformuleerd.

v.s.

maandblad oud-utrecht

62e jaargang nr. 9 - september 1989

Vereniging Oud-Utrecht

Voorzitter:

H. H. W. Kernkamp, Prins Hendriklaan 77
3583 EG Utrecht, tel. 030-51 69 25

Secretaris:

A. Pietersma
Alex. Numankade 199
3572 KW Utrecht
tel. (030) 73 66 64

Penningmeester:

H. J. Jurriëns, Cicerolaan 10
3584 AK Utrecht, girorekening 575520

Contributie: f 47,-

C.J.P.-houders: f 30,-; 65+ f 41,-.

Ledenadministratie:

Mw. C. de Leeuw
Sophialaan 1, 3542 AR Utrecht
tel. (03465) 7 09 40 (privé)

Excursiecommissie:

Mw. M. Dolfin
Harz 92, 3524 DC Utrecht
tel. (030) 89 06 13.

Redactie:

J. W. G. Haverkamp, E. M. Kylstra,
G. J. Röhrner, A. H. M. van Schaik.

Redactie-adres:

Alex. Numankade 199
3572 KW Utrecht, tel. (030) 73 66 54
I.S.S.N.: 0030-6738
Afbeelding omslag:
D. Schuurmans Stekhoven.

EEN MONOGRAM OP HET SCHILDERIJ „GRANIDA EN DAIFILO” VAN GERARD VAN HONTHORST GEÏDENTIFICEERD

Gerard van Honthorst (1592-1656) is een van de coryfeeën van de Utrechtse schilderkunst in de 17de eeuw. Zowel tijdens zijn leven als in latere eeuwen werd Van Honthorsts werk in binnen- en buitenland zeer hoog gewaardeerd. In eigen land stond Van Honthorst onder meer in hoog aanzien bij stadhouder Frederik Hendrik van Nassau en diens echtgenote Amalia van Solms Braunfels. Tot het eind van zijn leven zou Van Honthorst een graag geziene leverancier van schilderijen voor het Nassause hof blijven.

Een van Van Honthorsts schilderijen die in de collectie van Frederik Hendrik en Amalia terecht kwamen is „Granida en Daifilo”, dat in 1625 werd vervaardigd (afb. 1). Het schilderij bevindt zich tegenwoordig in het Centraal Museum te Utrecht. Vorig jaar werd het schilderij ter gelegenheid van het 150-jarig bestaan van het Centraal Museum gerestaureerd door Peter

Dik te Laren. Naar aanleiding van die restauratie werd het schilderij aan een natuurwetenschappelijk en kunsthistorisch onderzoek onderworpen. De resultaten van het onderzoek werden vastgelegd in een publicatie¹). In deze publicatie wordt onder meer nader ingegaan op de oorspronkelijke bestemming van het schilderij²).

Van Honthorst schilderde „Granida en Daifilo” in 1625. Dat jaartal staat samen met zijn naam op de herdersstaf op de voorgrond van het schilderij. Jonkvrouwe De Jonge vermeldde als herkomst van het schilderij: „Afkomstig uit het paleis van Keizer Wilhelm II te Berlijn, 1918; uit het vroegere bezit van Prins Frederik Hendrik”³). Voordien werd algemeen aangenomen dat de geschiedenis van het schilderij alles met Berlijn te maken had⁴). Ook na de vermelding door Jonkvrouwe De Jonge, die overigens geen bron-

Afb. 1. Gerard van Honthorst, *Granida en Daifilo*, 1625. Utrecht, Centraal Museum.

Afb. 2. Gerard van Honthorst, *Granida en Daifilo*, 1625. Detail van inventarisnummer, rechts onder op het schilderij. Utrecht, Centraal Museum.

Afb. 3. Gerard van Honthorst, *Granida en Daifilo*, 1625. Detail van inventarisnummer, midden op achterzijde van het originele doek. Utrecht, Centraal Museum.

Afb. 4. Anoniem Utrechts meester, *De afkondiging van het nieuwe regeringsreglement door Willem III te Utrecht in 1674, ca. 1674*. Utrecht, Centraal Museum.

vermelding gaf, bleef er twijfel bestaan over het feit dat „Granida en Daifilo” uit het bezit van Frederik Hendrik zou komen. Voor de Duitse kunsthistoricus Börsch-Supan was dat niet het geval⁵). Het schilderij was volgens hem, ondanks het verschil in titel, te identificeren met nummer 110 uit een inventaris van het bezit in paleis Honselaarsdijk. In die inventaris van 1707 wordt dat nummer als volgt vermeld: „Schoorsteenstuk van Honthorst synde de Fabel uyt Ariosto van Angelico en Medor”⁶). Dat schilderij bevond zich toen in „Syne Majestyts antichambre aan de parterre”.

Over de herkomst van Van Honthorsts „Granida en Daifilo” hoeft thans geen twijfel meer te bestaan. Tijdens de restauratie kwam op het schilderij rechts onder het nummer 110 te voorschijn (afb. 21⁷).

Over wat er verder met het schilderij gebeurde zijn we eveneens dankzij Börsch-Supan ingelicht⁸). Via twee erfenissen gingen schilderijen uit bezit van Frederik Hendrik en Amalia naar Duitsland. Allereerst was dat na het overlijden van Amalia van Solms in 1675. Haar oudste dochter Louise Henriette, die gehuwd was met Frederik Willem, keurvorst van Brandenburg, erfde toen een aantal schilderijen, dat naar Berlijn werd overgebracht. Daar was „Granida en Daifilo” niet bij.

De tweede erfenis had plaats na het overlijden van Willem III van Oranje, koning van Engeland, die in 1702 stierf. Over zijn erfenis ontstond enige deining. Toen Willem III in 1688 naar Engeland was vertrokken werd hij politiek en militair gesteund door het vorstenhuis van Brandenburg. Keurvorst Frederik I rekende erop dat hij zowel omwille van zijn hulp aan Willem III - de laatste telg in de hoofdlijn van het huis van Oranje - maar ook op grond van het testament van zijn grootvader, prins Frederik Hendrik van Nassau, als enige erfgenaam van het bezit der Oranjes in aanmerking te komen. Dat viel echter anders uit, want Willem III had Johan Willem Friso, de zoon van zijn neef Hendrik Casimir van Nassau-Dietz tot erfgenaam gemaakt. Frederik I vocht echter het testament aan en reisde om deze kwestie niet minder dan drie keer naar Den Haag. De zaak zou echter dertig jaar in beslag nemen voor ze opgelost werd. De beschikking over de paleizen was snel geregeld: Frederik I nam al tijdens zijn eerste verblijf in Den Haag in 1702 de paleizen Honselaarsdijk, Ter Nieuburch, Huis ten Bosch en Het Oude Hof - paleis Noordeinde - in bezit. Paleis Het Loo liet hij, inclusief de inboedel, over aan de tak Nassau-Dietz.

In 1731 verkocht Frederik Willem I paleis Ter Nieu-

burch te Rijswijk en Huis ten Bosch. Het paleis Honselaarsdijk en Het Oude Hof bleven in Pruisisch bezit tot prins Willem V van Nassau beide paleizen in 1754 van Frederik de Grote kocht.

In drie transporten werden schilderijen, die afkomstig waren uit de genoemde paleizen overgebracht naar Berlijn: in 1720, 1742 en 1746. Tijdens dit laatste transport werden acht schilderijen, alle afkomstig uit Honselaarsdijk, naar Den Haag gebracht om van daaruit naar Berlijn te verhuizen. Onder deze acht schilderijen bevond zich „Granida en Daifilo”.

Behalve het inventarisnummer 110 kwam tijdens de restauratie nog een nummer te voorschijn. Toen aan de achterzijde van het schilderij het doek werd verwijderd dat daar als versteviging op het originele doek was aangebracht, kwam in het midden van dit laatste doek het nummer 41 te voorschijn met boven het nummer een gekroond monogram (afb. 3). In de reeds genoemde publicatie schreef ik dat cijfer en monogram waarschijnlijk waren aangebracht toen het schilderij in Duits bezit was⁹). Uit verder onderzoek is gebleken dat dit onjuist is: het betreft namelijk het monogram van Willem III. Datzelfde monogram is ook te zien op een schilderij, gemaakt door een anoniem Utrechts meester en voorstellende „De afkondiging van het nieuwe regeringsreglement door Willem III te Utrecht in 1674” (afb. 4). De bewuste monogrammen zijn hier te zien aan de ramen van de Statenkamer aan het St. Janskerkhof.

De identificatie van het monogram is geen spectaculaire vondst, maar maakt het wel mogelijk de geschiedenis van Van Honthorsts meesterwerk „Granida en Daifilo” iets scherper in beeld te krijgen.

Goudenregenstraat 54
4131 BE Vianen

Jos de Meyere

Noten

1. J. de Meyere, „Granida en Daifilo” (1625) van Gerard van Honthorst. *Onderzoek en restauratie*, Utrecht (Centraal Museum) 1988.
2. Ibid., 21-25.
3. C. H. de Jonge, *Catalogus der schilderijen*, Utrecht (Centraal Museum) 1952, cat. nr 151.
4. W. Stechow, „Review of Illa Budde's book „Die Idylle im holländischen Barock”, Cologne 1929”, *Kritische Berichte zur Kunstgeschichtlichen Literatur 1928-1929*, 185 bijvoorbeeld brengt het schilderij in verband met andere stukken die in 1625 voor Berlijn zouden zijn vervaardigd.
5. H. Börsch-Supan, „Die Gemälde aus dem Vermächtnis der Amalia von Solms und aus der Oranischen Erbschaft in den brandenburgisch-preussischen Schlössern”, *Zeitschrift für Kunstgeschichte* 1967, 178 en 198 nr 127.
6. Angelica en Medoro zijn figuren die voorkomen in Ariosto's *Orlando Furioso*.
7. „Nr. 110” lijkt overigens een ouder nummer (74?) te vervangen.
8. Börsch-Supan (noot 5), 143-198.
9. De Meyere (noot 1), 33.

DE BOUWER VAN DE RODE POORT IN UTRECHT

Kort geleden is er een boekje verschenen over de geschiedenis van het Utrechtse huis De Rode Poort¹). Het gaat hierbij om een zogenaamd claustraal huis. Het stond binnen het *claustrum*, het omsloten terrein, van het domkapittel, het college van geestelijken dat verbonden was aan de domkerk. Binnen dit gebied genoot het kapittel immuniteit; het oefende er zonder inmenging van anderen bestuur en rechtspraak uit. De claustrale huizen die er stonden, waren bestemd voor de kanunniken, de leden van het kapittel. Resten van het claustrale huis de Rode Poort bevinden zich nog in de Gemeentelijke Muziekschool aan het Domplein 4-5. Daartoe behoort een middeleeuwse beschilderde piscina, een ingebouwd bekken waarin de priester tijdens de mis de handen waste. Zo'n rituele handwassing wordt zelfs op een beschildering in de piscina afgebeeld.

In het boekje neemt de schrijfster, drs Marieke van Vlieden, de veronderstelling van S. Muller Fz. over dat dit huis gebouwd werd door domproost Floris van Jutphaas, die in 1337 overleed. Hij zou het huis heb-

ben overgedaan aan zijn gelijknamige zoon. Deze Floris van Jutphaas, proost van Oldenzaal, werd in 1350 als bezitter van het huis vermeld in een oorkonde die betrekking heeft op het westelijk buurpand. Na deze vermelding uit het midden van de veertiende eeuw zou het, aldus drs Van Vlieden, vervolgens tot het jaar 1418 „stil in de archieven” zijn gebleven²). Uit de gegevens waarover ik beschik, blijkt dat het met die stilte nogal meevalt en dat de archivalia zelfs de naam van de werkelijke bouwer van de Rode Poort noemen. Zonder uit te sluiten dat nader archiefonderzoek nog wel meer over de oudste geschiedenis van het huis zal opleveren, geef ik hier de resultaten van mijn bronnenstudie tot nu toe weer. Ik beperk me hier tot de oudste archiefgegevens waarover ik beschik.

Een goederenregister van het domkapittel, dat omstreeks 1365 werd aangelegd, vermeldt als bezitters van het huis de proost van Oldenzaal - zoals we zojuist gezien hebben, werd deze functie in 1350 uitgeoefend door Floris van Jutphaas - en Dirk van Jutphaas, beiden domkanunniken. Het huis werd bij die

Et de uigera terre que cōtūit nob. nicholaus dic-
tus kalandar cān scti saluatoris iacentia nō lon-
ge a mōstio de alderwica versus orientē vltra vech-
dam. iuxta mansionē dñi ludolphi quāda de ultra
vecht nūltis que sunt locata conuentui de alderwi-
ca soluent annuatī sñ aliqua diminutioē mēsu-
r et petri xx lib que dant ad memō nicholai dñi ka-
landar iam dicti.

1. De post in het goederenregister van de dom van omstreeks 1320, waarin de bouwer van het huis de Rode Poort vermeld wordt. Voor de vindplaats en de tekst zie noot 9 bij dit artikel. R.A.U., Archief Domkapittel, inv.nr. 598 (fo 1).

gelegenheid gesitueerd ten noorden van de domkerk tegenover de nieuwe bouwloods van de dom. Er werd toen een last van 4 pond en 10 schellingen per jaar uit betaald voor de memorie, de herdenkingsdienst, van de domkanunnik Arnold van Almelo. Deze dienst werd jaarlijks op 30 juni gehouden³). Dat rond 1365 een Dirk van Jutphaas medebezitter van het huis blijkt te zijn, wijst op het belang dat het geslacht Van Jutphaas aan dit complex in de stad Utrecht hechtte.

Het overdoen van claustrale huizen aan familieleden was niet „tegen de regels”, zoals drs Van Vlierden ons wil doen geloven⁴). Het stond de bezitters van dergelijke huizen vrij hun bezit te verkopen, weg te schenken en bij testament of legaat te vermaken. Een nieuwe bezitter moest echter kanunnik van het kapittel zijn⁵). Dit rechtsbeginsel werd overigens veelvuldig overtreden. Zo ziet men bij het Utrechts domkapittel al in 1288 een leek - en dan nog wel een vrouw! -, namelijk Mabilia, de weduwe van ridder Gijsbrecht van Goye, in het bezit van een claustraal huis⁶). Het zou te ver voeren hier nader op het verschil tussen de rechtsregels over de claustrale huizen en de rechtspraktijk in te gaan⁷).

Terug naar het huis de Rode Poort met zijn beschilderde piscina. In een wat ouder veertiende-eeuws goederenregister van het domkapittel, daterend van circa 1320, lezen we dat het huis toen in het bezit was, niet van de domproost Floris van Jutphaas, maar van . . . Gijsbrecht van Jutphaas, thesaurier van het kapittel. De thesaurier was de kanunnik die belast was met het beheer van de kerksschat: de relikwieën van de heiligen, het gewijde vaatwerk en de liturgische gewa-

den. Dat we hier met hetzelfde huis te doen hebben, volgt niet zozeer uit de familienaam van de bezitter als wel uit het feit dat ook hier de jaarlijkse last van 4 pond en 10 schellingen uit het huis voor de memoriedienst van Arnold van Almelo genoemd wordt⁸). Het interessantst is deze tekst echter doordat daarin de bouwer van het huis vermeld wordt. Het blijkt niet om een telg uit het geslacht Van Jutphaas te gaan, maar om de domkanunnik Peter Ermbrechtsz⁹).

Met behulp van de gegevens die over hem bewaard zijn gebleven, is de bouwtijd van het huis met enige marge vast te stellen. Een oorkonde van uit 1286 noemt een Peter Ermbrechtsz., die kanunnik was van een niet nader genoemd kapittel en provisor, beheerder, van de Utrechtse kerk¹⁰). In twee oorkonden uit 1292 komt vervolgens een Peter Ermbrechtsz. voor die deken was van het Utrechtse kapittel van Sint-Jan¹¹). Pas op 22 januari 1294 verschijnt in de bronnen een kanunnik van de dom die zo heet¹²). Of deze personen nu identiek zijn of niet, het lijkt me voor de bouw van de Rode Poort het veiligst uit te gaan van de vermeldingen van Peter Ermbrechtsz. als domkanunnik. De zestiende-eeuwse domvicaris Wouter Brock, die een groot aantal gegevens over leden en functionarissen van het domkapittel heeft verzameld, rekent iemand van die naam al in 1292 tot de kanunniken van dit kapittel¹³). Hij was dat nog op 9 maart 1305¹⁴) en blijkt de functie van bisschoppelijk officiaal, een belangrijk rechterlijk ambt, uitgeoefend te hebben¹⁵). Volgens het necrologium van de dom overleed hij op 22 april¹⁶), maar het jaar heb ik tot nu toe niet kunnen vaststellen. Zoals we dadelijk zullen zien, leefde hij nog op 18 augustus 1307, maar waar-

2. De piscina in het voormalige huis de Rode Poort, Domplein 4-5. Foto: Gemeentelijke Fotodienst, 1989 (neg.nr. K 1.711 A).

schijnlijk niet meer in 1316. Rond 1320 moet hij zeker dood zijn geweest. Wouter Brock noemt hem niet meer onder de kanunniken van dat jaar¹⁷⁾ en in het goederenregister van de dom van omstreeks 1320 wordt Gijsbrecht van Jutphaas als bezitter van zijn huis genoemd¹⁸⁾.

Het is gezien deze gegevens dus aannemelijk dat de Rode Poort, op het eind van de dertiende of het begin van de veertiende eeuw gebouwd is. Aangezien de piscina, die zich in de oostelijke buitenmuur van het huis bevindt, niet is uitgehakt maar uitgespaard¹⁹⁾, moet zij uit dezelfde periode dateren. Een merkwaardige bijzonderheid is overigens dat de bouwer van het huis geen priester was, maar slechts diaken²⁰⁾. Hij had daarom niet het recht de mis op te dragen en zal dan ook zelf geen gebruik van de piscina hebben gemaakt.

De suggestie van drs Van Vlieden, in navolging van

S. Muller Fz., dat de domproost Floris van Jutphaas het huis gebouwd heeft, is dus niet houdbaar gebleken. De werkelijke bouwer, Peter Ermbrechtsz., behoorde tot een Utrechtse patriciërsfamilie, waarin de voornaam Ermbrecht voorkwam, die mogelijk ook als familienaam gebruikt werd. Een oorkonde van 18 augustus 1307 maakt duidelijk waar we deze domkanunnik in dit familieverband moeten plaatsen. Bij die oorkonde stichtten namelijk zijn broer Ermbrecht Ermbrechtsz. en diens vrouw Sophie het Heilige-Geesthuis in Utrecht, een liefdadige instelling die belast werd met uitdelingen aan de armen. Naast Peter worden in dat stuk als andere broers Jan en Matheus genoemd, en als zijn zuster Haze, die getrouwd was met Ermbrecht Pellencussen²¹⁾. Ermbrecht Ermbrechtsz. was in het begin van de veertiende eeuw enkele keren schepen van Utrecht²²⁾. Matheus komen we elders tegen als kanunnik, later deken van het Utrechtse kapittel van Oudmunster. In zijn testa-

ment van 15 september 1316 vermaakte hij een groot aantal goederen, in de verre omtrek van Utrecht gelegen, aan het Heilige-Geesthuis. Zijn broer Ermbrecht kreeg als stichter van deze instelling niet onbegrijpelijk een belangrijke taak bij de uitvoering van het testament. Peter wordt in deze laatste wilsbeschikking niet meer genoemd²³). Ik leid daaruit af dat hij toen niet meer in leven was. Johan Ermbrechtsz. was omstreeks 1312 schepen van Utrecht²⁴); zijn dochter Hazeke kreeg in 1316 een legaat acht pond Tourse zwarten van haar oom Matheus²⁵). Als vader van Ermbrechts, Peter, Matheus, Johan en Haze mogen we waarschijnlijk de Ermbrecht beschouwen die zonder aanduiding voorkomt als Utrechts schepen in oorkonden van 5 november 1277 en 18 maart 1278²⁶).

Stamhuis van dit Utrechtse patriciërsgezicht zal waarschijnlijk een huis genaamd Ermbrechtstein bij de Bakkerbrug geweest zijn. Ik meen dit als volgt te kunnen bewijzen. Ermbrecht Ermbrechtsz. vermaakte in 1307 zijn huis aan de Oudegracht op de zuidhoek van de Bakkerstraat aan de door hem bij die gelegenheid gestichte Heilige Geest, met uitzondering van een rente van drie pond per jaar²⁷). Hoogstwaarschijnlijk is deze rente bedoeld in een oorkonde van 18 juli 1357, waarbij Peter Potter drie pond en al zijn recht uit het niet nader gesitueerde huis *Ermbrechtsteyne* overdroeg aan het Heilige-Geesthuis²⁸).

Nog één keer terug naar de Rode Poort. Over de verdere veertiende-eeuwse bezitters van dit huis lichten de rekeningen van de kleine kamer van het domkapittel ons in. In de kleine kamer, een van de kapitteladministraties, werden de ontvangsten en uitgaven voor de memoriediensten in de domkerk verantwoord. Deze rekeningen, die helaas pas aan het eind van de veertiende eeuw beginnen, noemen in die eeuw voorts nog als bezitters van het huis domproost Gijsbrecht Koc (in 1389/90; de voorgaande en daarop volgende rekeningen ontbreken) en domproost Willem van Couster (in de bewaarde rekeningen van 1395/96 en 1399/1400). Willem van Rhenen, proost van Emmerik, die Marieke van Vlierden voor het eerst in 1418 als bezitter van de Rode Poort vermeldt, wordt al in de rekening van 1401/02 als zodanig genoemd (de rekening van 1400/01 ontbreekt²⁹). Bij deze ene overschrijding van de veertiende eeuw wil ik het hier laten.

We kunnen op grond van deze gegevens voor de veertiende eeuw de volgende bezittersreeks van de Rode Poort opstellen:

omstr. 1300: domkanunnik Peter Ermbrechtsz., de bouwer van het huis;

omstr. 1320: domthesaurier Gijsbrecht van Jutphaas;

omstr. 1350: Floris van Jutphaas, proost van Oldenzaal;

omstr. 1365: de proost van Oldenzaal, samen met de domkanunnik Dirk van Jutphaas;

omstr. 1389: domproost Gijsbrecht Koc;

omstr. 1395, nog in 1399: domproost Willem van Couster;

vanaf 1400 of 1401: Willem van Rhenen, proost van Emmerik

Stadionlaan 41
Utrecht

Martin W. J. de Bruijn

Noten

1. M. van Vlierden, *Het Utrechtse huis de Rode Poort en zijn piscina*, Clavis Kleine Kunsthistorische Monografieën, dl. 10 (Utrecht/Zutphen 1989).
2. T.a.p., 15-17. Het is jammer dat bij veel lokaalhistorische publikaties volstaan wordt met een lijstje van geraadpleegde bronnen en literatuur. Alleen nauwkeurige annotatie maakt het natrekken van bronnen en daarmee de betrouwbaarheid van gedane mededelingen in voldoende mate mogelijk. De oorkonde van 1350 is overigens te vinden in het Rijksarchief in Utrecht (RAU), Kapittelarchief van Oudmunster (Oudmunster), inventarisnr. 469-2 (1350 oktober 18).
3. RAU, Archief van het domkapittel (Dom), inv.nr. 601, fol. 1v.: *Item domus et area dominorum prepositi Aldenelensis et Theoderici de ludfaes, canonicorum nostrorum, sita ad partem borealem ecclesie nostre ex opposito nove loedze nostre, solventur annuatim infra octavas natiuitatis beati Iohannis baptiste IIII lb. X s. Et dantur ad memoriam Arnoldi de Almelo, canonici, ultima die iunii. Tenentur nunc prepositus et Theodericus de luthaes, concanonici nostri.*
4. Van Vlierden, *Het Utrechtse huis de Rode Poort*, 16.
5. *Qui domum claustralem habet, potest eam in vita et in morte donare, vendere, accommodare, obligare, legare uni ex canonicis nostris prebendatis, etiam non emancipatis vel non residentibus, cui velit, aldus het statuut van het domkapittel over de claustrale huizen, daterend uit de eerste helft van de veertiende eeuw (RAU, Dom 67, fol. 208-209). Dit statuut is afgedrukt in S. Muller Fz., *Over claustraliteit. Bijdrage tot de geschiedenis van den grondeigendom in de middeleeuwse steden* (Amsterdam 1890), 207-208, een publikatie die ook door drs Van Vlierden geraadpleegd is en in haar literatuurlijst opgenomen (Van Vlierden, *Het Utrechtse huis de Rode Poort*, 31). Op de pagina's 211-212, 214-215 en 218-219 in *Over claustraliteit* volgen statuten van andere Utrechtse kapittels, die soortgelijke bepalingen bevatten. Omdat de rechten die kanunniken en anderen op een claustraal huis hadden, minder verstrekkend waren dan het tegenwoordige eigendomsrecht, gebruik ik daarvoor liever de meer neutrale term „bezit”. Ik spreek daarom niet over eigenaars, maar over bezitters van claustrale huizen.*
6. Oorkonde van 13 juli 1288, afgedrukt in F. Ketner (uitg.), *Oorkondenboek van het sticht Utrecht*, dl. IV (s-Gravenhage 1949), nr. 2342.
7. Zie Muller, *Over claustraliteit*, die daarover zeer uitvoerig is.
8. Het blijkt overigens ook uit de vermelding in beide registers van hofsteden achter het claustrale huis, aan het Oudkerkhof. De posten staan onmiddellijk achter die inzake het claustrale huis, op dezelfde bladzijde. In het register van 1365 blijkt uit de zich daar bevindende hofsteden en kamers (*aree et camere*) een rente van 5 pond betaald te worden voor de maandelijksse memorie van domthesaurier Gijsbrecht van Jutphaas.
9. RAU, Dom 598, fol. 1: *Item de domo et area claustrali Ghiselberti de ludfaes, thesaurarii nostri, quam domum construxit Petrus Erenberti, concanonici nostri (sic!), solvet idem Ghiselbertus annuatim infra octavas beati Iohannis baptiste IIII lb. X sol., qui dantur ad memoriam Arnoldi de Almelo, concanonici nostri*. De tekst van dit goederenregister is gepubliceerd door S. Muller Fz. in: *Het*

rechtsboek van den dom van Utrecht, Werken der Vereeniging tot uitgave der bronnen van het oude vaderlandsche recht, 1ste reeks, nr. 18 ('s-Gravenhage 1895), 299-324.

10. *Oorkondenboek Utrecht*, IV, nr. 2286 (1286 november 13).
11. T.a.p., V ('s-Gravenhage 1959), nrs. 2533 en 2555 (1292 juli 11 respectievelijk oktober 11).
12. T.a.p., 2612.
13. RAU, Dom 3069, fol. 56.
14. J. W. Berkelbach van der Sprenkel, *Regesten van oorkonden betreffende de bisschoppen van Utrecht uit de jaren 1301-1340*, Werken uitgegeven door het Historisch Genootschap, 3de serie, nr. 66 (Utrecht 1937), nr. 49.
15. *Oorkondenboek Utrecht*, V, nr. 2833 (1297 augustus 30).
16. RAU, Dom 397, ongef.
17. RAU, Dom 3069, fol. 56.
18. RAU, Dom 598, fol. 1.
19. Van Vlieden, O. G. 14.
20. Aldus een oorkonde van 9 oktober 1297 (*Oorkondenboek Utrecht*, V, nr. 2846). Ook het necrologium van de dom noemt hem slechts *levita*, geen *presbyter* (RAU, Dom 397, ongef. (op 22 april)).

21. Gemeentearchief Utrecht (GAU), Bij het stadsarchief bewaarde archieven (Bew. arch.) I, nr. 387 (1307 augustus 18). De stichters bepaalden dat na hun overlijden het beheer over hun stichting eerst moest worden toevertrouwd *an haren Peter ende an haren Matheus, horen broderen, ende alsoe hoers ontbreket, so bevelen sij 't haren Jan, horen broder, ende haren Gheraet Kockart, ende alsoe hoers ontbreket, so bevelen sij 't haren Erembrecht Pellencussen ende vern Hasen, hore suster, alsoe langge alsoe hore enich leeft*. [Na hun dood moest het beheer aan de domdeken en de twee burgemeesters van Utrecht komen.]
22. Bv. GAU, Bew. arch.²² II, 131 (1306 januari 24) en 1496-1 (1311 januari 22).
23. RAU, Oudmunster, 141.
24. Archief van de Ridderlijke Duitse Orde, balije van Utrecht, 666-2, ongerefd. (1311 juli 23); t.a.p. (1311 juli 25); t.a.p. 683 (1313 november 23).
25. RAU, Oudmunster 141.
26. *Oorkondenboek Utrecht*, IV, nrs. 1954 en 1965.
27. GAU, Bew. arch. I, 387.
28. GAU, Bew. arch. I, 410.
29. RAU, Dom 633-1 (rekeningen kleine kamer 1389-1410), ongef.

Boekenschouw

M. Donkersloot-de Vrij, *Kaarten van Utrecht. Topografische en thematische kartografie van de stad uit vijf eeuwen. 156 pagina's, geïllustreerd, deels in kleur. HES Uitgevers, Utrecht 1989. ISBN 90 6194 207 1. Prijs f 99,50.*

Kaartmateriaal is voor de bestudering van de ontwikkeling van een stad onontbeerlijk. Helaas gaat deze bron niet terug tot in de eerste jaren van het bestaan van een stad als Utrecht, maar toch tonen de stadsplattegrond van Jacob van Deventer of de vogelvluchtkaarten van Van Wijngaarden ons hoe Utrecht er aan het einde van de middeleeuwen bij lag: een stad vol kerken en kloosters, en wat minder straten dan tachtig jaar later.

De laatste jaren wordt het belang van het raadplegen van kaartmateriaal steeds meer onderkend. Steeds vaker worden de kaarten ook toegankelijk gemaakt door publicaties waarin inventarisaties worden opgenomen.

De eerste uitgave die mede betrekking had op het grondgebied van de gemeente Utrecht was „De Vechtstreek, oude kaarten en de geschiedenis van het landschap” door mevrouw Donkersloot-de Vrij (besproken in *Mbl. Oud-Utrecht* 60 (1987) 11).

Dezelfde mevrouw Donkersloot heeft nu een overzicht van het kaartmateriaal van de stad Utrecht het licht doen zien. Na een inleiding waarin kaartmakers en vervaardigingsmethoden aan de orde komen is een lijst afgedrukt waarin de jaartallen van relevante topografische veranderingen in het stadsbeeld worden gegeven. Deze veranderingen kunnen behulpzaam zijn bij het dateren van kaarten. Opmerkelijk is dat de kerk van Oud-Munster nog tot ver in de 17de eeuw op

plattegronden wordt aangegeven, terwijl deze al in 1587 gesloopt zou zijn. De schrijfster vindt hierin geen aanleiding te twifelen aan de sloopdatum. Dit doet zij wel bij de aanlegdatum van het Hoogt. Algemeen wordt aangenomen dat deze straat in 1644 is aangelegd. Op 16de-eeuwse plattegronden komt er op deze plaats echter al een openbare ruimte voor, zodat het lijkt dat het Hoogt al eerder werd aangelegd. Uit een opmeting ten behoeve van de aanleg in 1644 blijkt evenwel dat de achteringang van het Minrebroederklooster begrensd werd door achterbebouwing en kleine huisjes. In 1644 zijn de rooijlijnen bepaald, en de erven langs het Hoogt verkocht en bebouwd.

Het grootste deel van het boek wordt ingenomen door de bespreking van afzonderlijke kaarten, die betrekking hebben op de gehele stad. Deelplattegronden komen niet aan de orde. De plattegronden zijn geordend in verschillende categorieën. Hoofdmoot vormt de categorie van topografische kaarten, verder worden er fortificatie- en uitbreidingsplannen, reconstructiekaarten en thematische plattegronden besproken. Hierdoor bevindt de oudste plattegrond van Utrecht zich niet, zoals verwacht, aan het begin van de besproken kaarten. De in 1539 door Van Schayck geschilderde Stadsvrijheid is geen topografische kaart voor algemeen gebruik, maar een vaststelling van de grenzen van de stadsvrijheid.

Met de uitgave van dit boek is een eerste belangrijke stap gezet tot ontsluiting van het bekende kaartmateriaal van Utrecht. Een volgende stap zou kunnen zijn het inventariseren van de detailopmetingen van stuk-

jes stad of een aantal percelen in bijvoorbeeld het buitengebied, die ondermeer voorkomen in de kaartenboeken van kapittels en kloosters. Hiermee zou een bron van informatie voor historische geografische onderzoeken in met name het gebied buiten de oude stad geopend worden. Het situeren van de opmetingen in een groter kaartbeeld moet echter niet worden onderschat.

Ook met de uitgave van de oudste kadastrale opmetingen uit het begin van de 19de eeuw zouden veel geïnteresseerden geholpen zijn. Dit zou zoals elders ook al gebeurd voor de gehele provincie als één project aangepakt kunnen worden.

Tenslotte: mevrouw Donkersloot maakt zich zorgen over kaartmateriaal dat bij verschillende diensten van de ROVU aanwezig is. Niet altijd echter wordt het publiek inzage in oud kaartmateriaal van de Gemeente onthouden. Op het Willem van Noortplein kan een ieder op de wijkplattegrond een reeds lang vervlogen situatie aflezen: de daar aanwezige plattegrond dateert uit 1963.

EMK

Hendrik Henrichs, Johan Brouwer. Zoeker, ziener en bezieler. Een biografie. Amsterdam, De Arbeiderspers, 1989. 464 blz. met foto's.

ISBN 90 295 2009 4. Prijs f 49,90

Het leven van de hispanist, historicus-kunstenaar en verzetsman dr Johan Brouwer doet hier en daar denken aan dat van Gerrit Achterberg. Een van de meer oppervlakkige overeenkomsten is dat beiden gedurende meer dan één periode in de stad Utrecht hebben gewoond. Brouwer studeerde hier Spaans in het jaar 1929 bij de autoritaire hoogleraar C. F. A. van Dam, die de bijnaam had „el verdugo“, de beul. Beide mannen werden vijanden.

Later, na reizen naar Spanje en het achtereenvolgens partij kiezen voor Franco en voor links, werd hij leraar Frans aan de Rijks-HBS in Utrecht (1939). Hij woonde eerst op kamers op het adres Abstederdijk 2bis, en later, vanaf voorjaar '40, betrok hij met zijn vrouw de woning Tolsteegsingel 37bis. Brouwer had hier verscheidene vrienden, onder wie de latere hoogleraar C. D. J. Brandt en zijn echtgenote. Ondanks de 27 lesuren die hij had te geven, valt in deze jaren ook het hoogtepunt van zijn publicistische werk. Zijn laatste grote boek is de misdaadroman *Vandaag geen spreekuur* (1942), geschreven onder het pseudonym Johannes Geerlinck. Utrecht, waar het verhaal speelt, wordt er op een indringende wijze in beschreven, ook innerlijk. („Een stad van geremde intenties“). Het boek van Henrichs heb ik gebloeid gelezen. De biograaf heeft heel wat boven water gekregen dat tot nu toe in mist gehuld was. Met name compositorisch zit het werk knap in elkaar. Het telkens nogal insinuerend vermelden van het thema homo-seksualiteit lijkt mij er bijgesleept. Overigens heb ik elders moeten lezen (*Biografisch Woordenboek van Nederland 2*) dat Brouwers huwelijk kinderloos is gebleven. Ook van bepaalde katholieke begrippen, bij Brouwer,

die in 1943 tot de roomse kerk toetrad, onontkoombaar, weet de auteur te weinig.

Het leven van Brouwer vindt buiten Utrecht een tragisch einde. Geleidelijk raakte hij steeds intensiever bij het verzet tegen de Duitsers betrokken. De overval op het Amsterdamse bevolkingsregister wordt hem en zijn kameraden noodlottig. Te veel mensen wisten van te veel dingen. Brouwer werd opgepakt en stierf op 1 juli 1943 voor een Duits vuurpeloton in de duinen van Overveen.

v.S.

Marceline J. Dolfin, E. M. Kylstra en Jean Penders, Utrecht, de huizen binnen de singels (beschrijving). De Nederlandse Monumenten van geschiedenis en kunst: de provincie Utrecht - de gemeente Utrecht, deel III A. 's-Gravenhage, SDU Uitgeverij, 1989. 490 blz. met foto's. ISBN 90 12 05874 0. Prijs f 99,50.

Marceline J. Dolfin, E. M. Kylstra en Jean Penders, Utrecht, de huizen binnen de singels (overzicht). De Nederlandse Monumenten van geschiedenis en kunst: de provincie Utrecht - de gemeente Utrecht, deel III B. 's-Gravenhage, SDU Uitgeverij, 1989. 190 blz. met foto's. ISBN 90 12 05875 9. Prijs f 59,50.

Set (deel A + B) ISBN 90 12 05876 7. Prijs f 150, -.

Het heeft acht jaar aan voorbereidingstijd gekost, voordat deze uit twee delen bestaande voortzetting van de Geïllustreerde beschrijving van de Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst het licht kon zien. Een beschrijving, die eigenlijk zou moeten worden aangeduid als *deel II: de provincie Utrecht, eerste stuk: de gemeente Utrecht, derde aflevering*. Immers, in 1956 beschreef dr E. J. Haslinghuis in de eerste aflevering van de reeks de verdedigingswerken, bruggen, werven, kelders, paleizen, gewestelijke en stedelijke gebouwen. In 1965 volgde de tweede aflevering, gewijd aan de Dom, eveneens van de hand van Haslinghuis. De toegenomen belangstelling voor het stedelijk wonen leidde ertoe dat in het begin van de jaren '80 een begin kon worden gemaakt met een inventarisatie van de Utrechtse woonhuizen. De daaruit voortvloeiende beschrijvingen werden geordend volgens een typologische benadering, in 1983 voorgeschreven door de Minister van W.V.C. De auteurs zijn tot de uiteindelijk gekozen typologie gekomen door de bestudering van een aantal bouwaspecten: de richting van nok en balklagen, het aantal bouwlagen, de mate van samengesteldheid van een huis (achterhuis, zijhuizen), de mate van zelfstandigheid en de oppervlakte. Dit resulteerde tenslotte in een onderverdeling in vijf hoofdtypen, nl. het diepe huis, het dwarse huis, het vierkante huis, het samengestelde huis en het blok. Het dwarse en het samengestelde huis zijn nog onderverdeeld in totaal zes subtypen.

In deel III A worden de verschillende typen huizen uitvoerig beschreven aan de hand van karakteristieke voorbeelden. Niet alleen de bouwtechniek komt aan de orde, maar ook aan de bouwhistorie wordt ruim-

schoots aandacht besteed. Het deel is rijk geïllustreerd: ruim 600 illustraties op 490 pagina's.

Deel III B bevat een kort overzicht van de tijdens de monumenteninventarisatie bezochte huizen en dat zijn er aanzienlijk meer dan in deel III A aan de orde konden komen. In alfabetische volgorde worden de geïnventariseerde huizen besproken, elk voorzien van een korte historische karakterisering en een foto of tekening van - in de meeste gevallen - de gevel. Zeker ook voor dit deel geldt: rijk geïllustreerd. Want dat mag toch gezegd worden van een boekwerk met ruim 900 illustraties op 190 bladzijden. Mede hierdoor zal dit deel bij een breder, historisch geïnteresseerd publiek zijn weg wel vinden.

Een uitvoerige bespreking van *Utrecht, de huizen binnen de singels* zal verschijnen in het Jaarboek Oud-Utrecht 1989. De uitgave krijgt daarmee de aandacht die zij verdient. Want voor wie belangstelling heeft voor de geschiedenis van de stad Utrecht, is het een „must“!

Overigens: wie zich deze uitgave wil aanschaffen, moet zich haasten. De voorraad is nog beperkt!

G.J.R.

CONTRIBUTIE 1989

Reeds vele leden hebben met gebruikmaking van de toegezonden acceptgirokaart hun contributie over 1989 overgemaakt op postrekening 57.55.20.

Toch zijn er nog velen, die dat niet deden.

Op deze leden doet de penningmeester een beroep om de Vereniging door snelle betaling van hun bijdrage te willen helpen.

Voor alle duidelijkheid:

de minimumcontributie bedraagt normaliter f 47,- 's jaars, maar voor jeugdleden is zij vastgesteld op f 30,- en voor 65-plussers op f 41,-.

De penningmeester
H. J. Jurriëns

NAJAARSLEDENVERGADERING

Het bestuur van de Vereniging Oud-Utrecht nodigt de leden uit tot het bijwonen van de Algemene Najaarsledenvergadering op donderdag 23 november a.s. des avonds om 19.30 uur in het gebouw van de Fundatie van Renswoude, Agnietenstraat 5, Utrecht.

Agenda

1. Opening
2. Notulen van de Voorjaarsledenvergadering (ter inzage tijdens de vergadering)
3. Ingekomen stukken en mededelingen
4. Begroting 1990
5. Aanwijzing van een registeraccountant voor de controle van de jaarstukken over 1989. Het bestuur stelt voor het accountantskantoor mr. P. J. Schadé.
6. Mededelingen over Jaarboek, Maandblad, propaganda, excursies en lezingen.
7. Samenstelling van het bestuur.
Aftredend en statutair niet herkiesbaar: penningmeester H. J. Jurriëns. Verder heeft bestuurslid F. A. M. Pietersen te kennen gegeven om persoonlijke redenen zijn bestuurslidmaatschap te willen neerleggen. Het bestuur stelt voor in hun plaats te benoemen resp. J. W. Lemaier en L. L. M. Smit.
8. De toekomst van de vereniging: beleidsvisie van het bestuur (zie het septembernummer van het Maandblad).
Het bestuur hoopt op een levendige discussie met zoveel mogelijk leden over dit belangrijke onderwerp.
9. Rondvraag
10. Sluiting

Na afloop van de vergadering, die in verband met punt 8 waarschijnlijk wat langer zal duren dan normaal, zal archeoloog H. L. de Groot een korte lezing verzorgen over haardsteden in Utrecht en over het binnenkort door de Utrechtse archeologen en bouwhistorici in gebruik te nemen Pandhuis.

De secretaris

BIJ DE BEGROTING VOOR 1990

Het is ons een genoegen u voor 1990 de ontwerpbegroting voor te leggen.

De begroting is gebaseerd op 1800 betalende leden.

De voor 1990 geplande propaganda-activiteiten worden niet volledig gedekt door de reservering in het propagandafonds maar kunnen wel uit overige reserveringen bestreden worden. Deze overschrijding is echter wel als last opgenomen in de begroting.

De contributies zullen voor 1990 gehandhaafd blijven op respectievelijk 47, 41 en 30 gulden.

Namens het bestuur,

H. J. Jurriëns, penningmeester

	jaarrekening	begroting	ontwerp- begroting
	1988	1989	1990
BATEN			
Kontributies	f 73.740,-	f 80.920,-	f 80.920,-
Advertenties	" 4.620,-	" 4.950,-	" 4.620,-
Winst verkoop voorraden	" 3.628,-	" 5.030,-	" 3.800,-
Donaties	" 13.513,-	" 13.000,-	" 12.000,-
Rente	" 9.007,-	" 6.100,-	" 8.200,-
	f 104.508,-	f 110.000,-	f 109.540,-

LASTEN

Jaarboek	f 35.224,-	f 43.000,-	f 39.000,-
Maandblad	" 52.171,-	" 46.000,-	" 48.000,-
Overige activiteiten	" 247,-	" 1.000,-	" 1.000,-
Kosten van beheer	" 7.185,-	" 7.000,-	" 6.000,-
Algemene onkosten	" 4.193,-	" 5.000,-	" 5.000,-
Archeologische Kroniek	" -, -	" 10.000,-	" 10.000,-
Afschrijvingen	" 178,-	" -, -	" -, -
Propaganda-activiteiten	" -, -	" -, -	" 6.000,-
	f 99.198,-	f 112.000,-	f 115.000,-

Berichten

Monumentenzorg in Utrecht

Het juni-nummer van *Monumenten* (jrg. 10 (1989), nr. 6) is geheel gewijd aan de monumentenzorg in stad en provincie Utrecht. De relatie tussen Utrecht en de spoorwegen komt in een tweetal bijdragen aan de orde: Het vernieuwde spoorwegmuseum te Utrecht (Roland Blijdenstein) en het NS-station te Amersfoort (Pauline van Bommel).

Een uitvoerig artikel is gewijd aan Buitenplaatsen en landgoederen op het grondgebied van de gemeente Zeist (Roland Blijdenstein e.a.). Zeist herbergt zo'n 12% van de (restanten van) buitenplaatsen en landgoederen in de provincie Utrecht, nl. 58.

Andere artikelen zijn: Historische geografie en het Utrechts landschap (Marinus Kooiman en Alfons Vernooy); Herinneringen aan een versterkt verleden (Ben Olde Meierink); Betonnen verdedigingswerken in de provincie Utrecht (D. T. Koen); Monumentenwacht Utrecht (Paul Greven); Stadsherstel in Utrecht (Wouter Hubers); Transformatorhuisjes, spanningsveld tussen techniek en esthetiek (Roland Blijdenstein).

Het tijdschrift *Monumenten* wordt uitgegeven door KSN b.v., Postbus 146, 5430 AC Cuijk, tel. 08850-1 80 08. Een los nummer kost f 8,50.

G.J.R.

AGENDA

T/m 26 oktober 1989. „De Weduwe met de Baard. De firma Wed. J. R. van Rossum, 1797-1977". Tentoonstelling Gemeentelijke Archiefdienst, Alex. Numankade 199, Utrecht. Geopend: ma. 13.30-16.30 uur; di. t/m vr. 9.00-16.30 uur; za. 9.00-12.30 uur.

Woensdag 8 november 1989. „De stad Constantinopel in de tijd van Justianus I (6de eeuw)". Lezing met dia's door dr J. P. A. van der Vin. Nederlands Klassiek Verbond, afdeling Utrecht i.s.m. Ex Oriente Lux. Plaats: Stadskaatsaal Oudaen, Oudegracht 99 te Utrecht. Aanvang: 20.00 uur.

Donderdag 23 november 1989. Algemene Najaarsledenvergadering Vereniging Oud-Utrecht. Plaats: Fundatie van Renswoude, Agnietenstraat 5, Utrecht. (Voor agenda: zie elders in dit nummer).

Sluiting gemeentelijke Archiefdienst

De publieksruimten van de Gemeentelijke Archief- en Fotodienst van Utrecht, Alex. Numankade 199, 3572 KW Utrecht, tel. 030-73 66 11, zullen over enige tijd een opknappbeurt ondergaan.

In verband hiermee zijn de studiezalen tijdelijk gesloten en wel van *zaterdag 28 oktober t/m zaterdag 4 november 1989*.

maandblad oud-utrecht

62e jaargang nr. 10 - oktober 1989

Vereniging Oud-Utrecht

Voorzitter:

H. H. W. Kernkamp, Prins Hendriklaan 77
3583 EG Utrecht, tel. 030-51 69 25

Secretaris:

A. Pietersma
Alex. Numankade 199
3572 KW Utrecht
tel. (030) 73 66 64

Penningmeester:

H. J. Jurriëns, Cicerolaan 10
3584 AK Utrecht, girorekening 575520

Contributie: f 47,-

C.J.P.-houders: f 30,-; 65+ f 41,-.

Ledenadministratie:

Mw. C. de Leeuw
Sophialaan 1, 3542 AR Utrecht
tel. (03465) 7 09 40 (privé)

Excursiecommissie:

Mw. M. Dolfin
Harz 92, 3524 DC Utrecht
tel. (030) 89 06 13.

Redactie:

J. W. G. Haverkamp, E. M. Kylstra,
G. J. Röhner, A. H. M. van Schaik.

Redactie-adres:

Alex. Numankade 199
3572 KW Utrecht, tel. (030) 73 66 54
I.S.S.N.: 0030-6738
Afbeelding omslag:
D. Schuurmans Stekhoven.

EEN AVOND IN HET HUIS VAN AWATER

Voor W.

Tien jaren in het leven van een mens betekenen een lange periode, iets meer dan vijftien procent van wat op dit moment voor een inwoner van ons land is weggelegd¹). Maar een decennium is een haast verwaarloosbare tijdseenheid als het gaat over de geschiedenis van een echt oud huis zoals dit er een is. Nu is de geschiedenis van een bewoonster tien jaar samen opgegaan met die van het pand, zonder wan-klank van betekenis. We mogen er dus wel van uitgaan dat de harmonie niet zal worden gestoord door het oproepen van enkele geesten uit het verleden. De gegevens over bouw en bewoning van wat nu Oudegracht 341 is, zijn te fragmentarisch om er een naadloos geconstrueerd verhaal van te maken. Het accent komt te liggen op de jaren dertig van deze eeuw, toen dit huis een echt kunstenaarshuis was en er een aantal bekende mensen gelijktijdig of vlak na elkaar in woonde. Van wat hier en daar over die periode is gepubliceerd, valt wel een ongeveer compleet beeld te maken.

De relatieve betekenis van een decennium maakte al iets duidelijk over het verschil tussen de levensloop van een huis en die van zijn bewoner(s). Er is nog een ander vitaal verschil. Een mens wordt geboren, groeit op en wordt geleidelijk zo mooi of lelijk als zijn Schepper hem bedoeld heeft. In het geval van onze gastvrouw: zo mooi als de Schepper haar bedoeld heeft. Bij een huis gaat dat wel even anders. Invloeden van de slijtende tijd en (drastisch) ingrijpen van mensen maken haar, soms al na enkele tientallen jaren, soms pas na eeuwen, onherkenbaar. Zo is het ook met dit huis gegaan.

Aan het grachtenpand zoals het nu is, is mogelijk en zelfs waarschijnlijk een middeleeuws huis voorafgegaan. We weten dat de zuidkant van de Oudegracht, waaraan we ons hier bevinden, in de loop van de 13de eeuw is bebouwd. Utrecht speelt in die tijd een prominente rol als stad van kooplieden. Het is de belangrijkste handelsstad van de Noordelijke Nederlanden en een stad waarin de gilden een belangrijke rol spelen, denk maar aan de namen van de Smeestraat, de Bijlhouwerstraat en de Bakkerstraat. Langs de Oudegracht bouwden de kooplui hun sterke huizen en schepen voeren de waren naar de werven, waar ze werden opgeslagen. Om ze van de laag gelegen werven in de stad te krijgen, werden *wedden* aangelegd, overwelfde doorgangen, die met een flauwe helling naar de Gracht afliepen. De gracht die, zoals u weet, gegraven is en waarin de Rijnbocht bij het tegenwoordige Stadhuis is opgenomen. In de twaalfde eeuw groeven de burgers de Oudegracht van de Kromme-rijn buiten Tolsteeg door tot aan de Rijnarm in het centrum van de stad²). Zo kwam er een betere scheepvaartverbinding tot stand en werden er nieuwe perspectieven geopend voor uitbreiding van de han-

delsnederzetting die zich geleidelijk verder zuidwaarts uitstreckte. Verder moet u bedenken dat in deze tijd „de Dom” nog de romaanse Dom van Adelbold was. Maar midden in de dertiende eeuw, in 1254, vindt een grote stadsbrand plaats, een in de middeleeuwen periodiek terugkerende ramp. Nog in datzelfde jaar legt bisschop Hendrik van Vianden de eerste steen van de huidige gotische Domkerk, die pas in 1520 zal zijn voltooid. Met de bouw van de toren, nu het kenmerk van de stad, werd eerst een begin gemaakt in 1321 om zestig jaar later te worden „volmaakt”³).

Wat kan worden gemeld over de middeleeuwse bebouwing van deze plek, moet worden gebaseerd op de geschiedenis van de stadsuitbreiding als geheel. Want van de bouwgeschiedenis van dit precieze huis weten we maar weinig: een systematisch onderzoek is er nooit naar gedaan. Maar we weten weer wel dat Oudegracht 219 laat-13de eeuws is, en dat Oudegracht 218, nu Wijnhandel Bloem, is gebouwd tussen 1175 en 1200⁴). Het is dus geen al te stoutmoedige veronderstelling ervan uit te gaan dat hier in het begin van de 13de eeuw al een huis gestaan heeft⁵).

Het huidige pand is eind 16de-, begin 17de-eeuws. Op grond van verkoopactes eerder eind 16de-eeuws. De voorkant is het oudst, in de loop van de 17de

Oudegracht 341 anno 1989 (Fotodienst Gem. Utrecht).

eeuw moet het huis naar achteren zijn uitgebreid. De kelders, waarin in de vorige eeuw de dienstvertrekken waren ondergebracht - daarvan zijn nog sporen te zien - moeten met die bebouwing zijn meegegroeid. Op de Topografische Atlas van het Gemeente-Archief is een tekening van de plattegrond van die kelders te vinden. Het is een viertal, te beginnen met de werfkelder aan de Grachtzijde, en eindigend in de tuin, ter hoogte van de waterput waarvan de omtrek nog ongeveer in de bestrating te herkennen is. Het geheel verloopt in een flauwe bocht, die je in de gang terugvindt.

Er moet - om weer op te klimmen naar het huis - in de loop van de 18de eeuw heel wat verfraaiing zijn aangebracht. De deurlijsten wijzen daar nog op net als de marmere vloerplaat bij de schoorsteen in het achterhuis. Er moet toen ook drastisch zijn gemoderniseerd. Ook in de 19de eeuw hebben de bewoners niet alles op zijn beloop gelaten: de twee schoorsteenmantels en stookplaatsen dateren uit die tijd. Er is een tekening, die laat zien dat in 1892 het keukentje wordt aangebouwd⁶). Het blijft een gemis dat een volledig bouwhistorisch onderzoek nimmer is verricht. Zoiets gebeurt pas als een huis wordt afgebroken, gerestaureerd of grondig gerenoveerd.

Zojuist merkte ik op dat een eind 16de-eeuwse bebouwing waarschijnlijk is. Die waarschijnlijkheid wordt tot zekerheid voor wie de transporten en plechten van het huis beziet. Daarin is sprake van een eerste overdracht op 23 mei 1583. De lijst wordt voortgezet tot 1801. Het huis heet daar „de oude Keyzer“, en er schijnt ook een uithangbord met die naam te hebben gehangen. In de 17de eeuw heeft er een tijdlang een houtkoper gewoond met de naam Hendrik van Pothhuijsen, die hier van 1667 tot 1683 zijn bedrijf heeft uitgeoefend. Hij heeft een „gemene uitgang“ met de buurman aan de noordzijde: het huis „het Cromhout“. Het aan de zuidkant belendende huis heet „t Claverblad“.

Zo had ieder huis van enige betekenis zijn naam, wat niet alleen romantisch en schilderachtig is, maar ook zakelijk en zelfs noodzakelijk, want een lettering of nummering van de huizen ontbrak, zodat postbestellers en leveranciers van uithangborden afhankelijk waren⁷). Hiernaast was een bierbrouwerij gevestigd, een van de zeker vierentwintig die tussen 1600 en 1800 aan de Oudegracht gevestigd waren⁸). Van de 19de-eeuwse eigendomsgeschiedenis heb ik niet veel gegevens, behalve dat de aanbouw van de keuken plaats vindt op last van het r.k. Armbestuur van de parochie van Sint Martinus. Dat resideerde honderd meter zuidwaarts, in de kerk achter het huis „De Haan“, nu Oudegracht 399. Met het oog op de bouw van een nieuwe kerk begon pastoor H. B. Kok, wiens handtekening onder de bouwtekening van de keuken staat, geleidelijk grond en huizen in de buurt aan te kopen⁹).

Men zou zeggen dat Oudegracht 341 wel wat ver van het beoogde bouwterrein is gelegen, maar anderzijds kan men zich voorstellen dat het kerkbestuur een gunstige gelegenheid om het huis te kopen niet voor-

Pyke Koch achter zijn huis, ± 1935.

bij heeft laten gaan. Bij zijn dood in 1896 legateerde pastoor Kok een som van f 10.000, - voor de bouw van een nieuwe kerk, een bewijs dat hij zakelijk niet slecht had geboerd. Van die nieuwe kerk, de Martinus, ontworpen door Alfred Tepe, werd in 1900 de eerste steen gelegd¹⁰). In 1974 werd ze gesloten om daarna enige tijd bekendheid te genieten als de televisie-parochiekerk van Juinen, een denkbeeldige plaats in Nederland en uitvalsbasis van het *Simplicistisch Verbond* van Koot en Bie.

De huidige eigenaar van het complex, de architect Dolf de Maar, is druk doende appartementen in kerk en pastorie te bouwen en die voor goed geld te verkopen¹¹).

Voor ons meer nabij en zelfs nog min of meer mee te beleven wordt de geschiedenis zestig jaar geleden. In 1928 ging de jonge kunstschilder Pyke Koch in dit huis wonen. Hij trok in bij Hans Philips, die hoofdhuurder was en hier tot het begin van de jaren veertig is blijven wonen. In 1934 wordt hier de bruiloft van Pyke Koch en Heddy de Geer gevierd, waarvoor Martinus Nijhoff vier liedteksten schreef bij schilderijen van Koch. Dat zijn: *Dolores' ontbijt*, *Mercedes de Barcelona*, *Bertha van Antwerpen* en *De schiettent*¹²). Vlak na de oorlog moet Pyke Koch het huis van het kerkbestuur hebben gekocht. Tot voor kort woonde hij hier op de eerste verdieping, met zijn atelier aan de Grachtzijde. Hoewel hij in 1988 al permanent in Nieuwegein woonde bij zijn echtgenote, gold hij tot dan toe als hoofdbewoner van het huis. Volgens mededeling van mevr. Koch is het thans eigendom van de zoons Koch¹³).

De vriendenclub van de jaren dertig

De kennismaking met de jonge schilder Pyke Koch brengt ons in het Utrecht van de jaren dertig. We weten, bijvoorbeeld uit het bekende boekje van Wouter Paap, hoe in de periode tussen de twee wereldoorlogen de literatuur en de beeldende kunst er als nooit tevoren gebloeid hebben. Een verklaring is daar eigenlijk niet voor, of het zou de veronderstelling moeten zijn, die Paap ergens uitspreekt, dat Utrecht met zijn statische en conservatieve karakter voor non-conformisten - en dat behoren kunstenaars per definitie te zijn - het blok was waartegen zij hun schepingsdrang nu en dan stevig konden afzetten¹⁴. Het is bekend dat Pyke Koch behalve een van de belangrijkste Nederlandse schilders van deze tijd, ook een zeer belezen man was. Hij had een sterk literaire belangstelling en zo is het dan ook niet vreemd dat we in de jaren dertig een hele reeks min of meer befaamde schrijvers aantreffen op Oudegracht 341, dat daarmee de roep kreeg een kunstenaarshuis te zijn. In het boekje van Paap is dan ook een foto van het pand opgenomen¹⁵. Kortere of langere tijd (meestal kortere) woonden hier de dichters en schrijvers Jan Engelman (1900-1972), Martinus Nijhoff (1894-1953) en Cola Debrot (1902-1981). Dit drietal vormde met Koch een hechte vriendenclub die in de jaren 1934-1936 vaak bijeenkwam, de *Letterkundige Reisgids* van Querido spreekt zelfs van „praktisch dagelijks”¹⁶. Trefpunt was vaak het nog bestaande café *Flora* (nu *De Hooghe Heeren*) op de hoek van het Lucasbolwerk en de Nobelstraat. Behalve bij *Flora* waren er in deze periode ook vaste avond-bijeenkomsten op Oudegracht 341.

Dat was in de jaren dat de benedenverdieping werd bewoond door Hans Philips. Deze was bevriend met de studente Victorine Hefting, bekend van de autobiografie, die door haar nichtje op papier is gezet¹⁷. Ook Victorine maakte deel uit van het wekelijkse verkeer, net als de classica Josine van Dam van Isselt, in de wandeling Jo en ook wel „Kees” genoemd, die eerst met Nijhoff een relatie had en later ook met Koch. Toen ik op 'n ogenblik tegenover mevr. Koch het boek van Hefting ter sprake bracht, zei ze zeer kortaf: „Ik heb *geweigerd* dat boek te lezen”. Niettemin kreeg ik de indruk dat ze de inhoud ervan goed kende en er maar weinig mee ingenomen was. Niet verbazingwekkend, voor wie weet dat Hefting de affaire Van Dam van Isselt-Koch uitvoerig uit de doeken doet, waarbij ze tegenover „Jo” ooit de opmerking maakte niet te begrijpen hoe een intelligente vrouw als zij het van zich kon verkrijgen „om zo achter een man aan te hengelen als zij achter Pyke aanzat”¹⁸. Voor literaire roddels, zoals „wie met wie was” en vooral wie met wie *wilde*, is het boek van Victorine een goudmijn. Het heeft dan ook geruime tijd bij de Boeken Top-10 behoord. Behalve *gossip* geeft het ook meer zakelijke informatie.

Hans Philips, Victorines vakgenoot, bewoonde van de benedenverdieping alleen de kamer aan de voorzijde. De achterkamer was in de herinnering van mevrouw Koch lange tijd een soort gemeenschappelijke

Jan Engelman. Portret door Henri Jonas uit 1928.

ruimte. Het is jammer dat de begaafde Hans Philips enkele jaren geleden (1986) is overleden; hij had aan al deze dingen heel precieze herinneringen. Hoewel Philips van beroep kunsthistoricus was, heeft toch vooral de muziek in zijn leven een rol gespeeld. Gedurende enige tijd heeft ook Jan Engelman in dit huis gewoond. Deze dichter en criticus, een van de oprichters van *De Gemeenschap*, heeft een hele reeks Utrechtse adressen gehad, totdat hij uit woede over de plannen tot singeldemping naar Amsterdam is verhuisd, waar hij trouwens ook zijn werk had als kunstcriticus van *De Tijd*. In 1972 is hij overleden¹⁹.

Een naam is een mens

Op grond van de ontmoeting tussen Nijhoff en Engelman is vast te stellen wanneer de laatste hier bivakkeerde. Van Nijhoff staat namelijk vast dat hij op de eerste verdieping heeft gewoond van juni/juli 1934 tot januari 1935²⁰. Koch was toen juist getrouwd en woonde een maand of acht in Den Haag. Nijhoff betrok in die periode zijn atelier, volgens Carel Blotkamp in de min of meer fetisjistische verwachting dat hij op die locatie, waar zulke prachtige schilderijen tot stand waren gekomen, vanzelf ook wel goed aan het werk

Nijhoff broedend op een tekst. Naast hem Georgette Hagedoorn.

zou geraken. Nijhoff was een man die niet alleen om inspiratie, maar vaak ook om onderwerpen verlegen zat. Het schijnt dat Koch hem niet alleen aan het thema van *Awater* heeft geholpen - de mens op zoek naar een reisgenoot -, maar ook aan de naam van de gelijknamige kantoorman en hoofdpersoon. Hij hoorde de vader van Pyke Koch, die medicus was, toevallig door de telefoon (waarschijnlijk aan een assistent) vragen: „Hoe is het met *Awater*?“ En Nijhoff had zijn titel. Zelf heeft de dichter over de vonk die *Awater* lossloeg het volgende verteld:

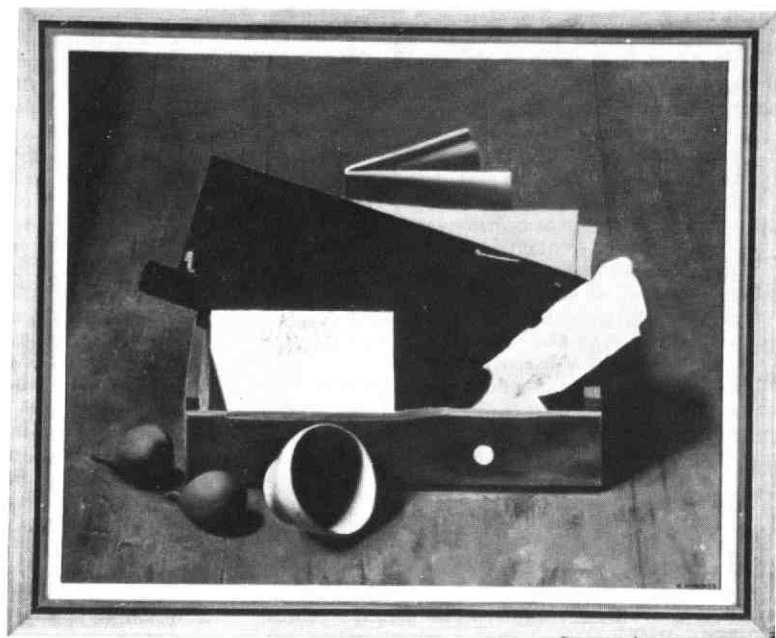
„Ook hoe ik aan de naam *Awater* kwam, moet ik vertellen. Ik had eerst een andere naam, de naam van een vroegere kennis van me, als hulpconstructie. Die naam hinderde mij, toen het gedicht vorderde, omdat het herinneringsbeeld dat hij opriep, zo moeilijk opzij was te zetten. Een naam is een mens. Op een middag dronk ik koffie bij een vriend van me. Er was ook een dokter aanwezig, die ik voor het eerst ontmoette. Hij zei: „Ik moet even het ziekenhuis opbellen, om te zien, of ik nog blijven kan“. Hij vroeg de verbinding aan met een kliniek en informeerde, hoe de toestand was van de patiënt *Awater*. Ik hoor hem nog roepen: 'Awater, neen, neen, *Awater*'. Terstond besloot ik die naam te nemen" (21).

Samen met Cola Debrot heeft hij daarna dikwijls op het gedicht zitten broeden. De precieze data van Debrots verblijf op Oudegracht 341 heb ik niet achterhaald. Zijn vriendschap met Koch heeft in elk geval de tand des tijds doorstaan, want nog in 1980-1981 kon

men hem hier in huis tegenkomen. Deze schrijver, geboren op Bonaire, is gouverneur van de Nederlandse Antillen geweest en op 2 december 1981 in Amsterdam gestorven. Hij moet een man met 'n bijzondere humor zijn geweest²²). Die gave had hij gemeen met Nijhoff, over wie Simon Vestdijk in *Gestalten tegenover mij* (Den Haag, 1962) letterlijk schrijft:

„Wie over Nijhoff schrijft moet wel een beetje kwaadspreken; waarbij men zich dan troosten kan met de gedachte, dat ook hij, wanneer hij het deed, het niet altijd zo meende. Daarom toch maar: alleen goeds van Nijhoff. Het was altijd een feest wanneer hij verscheen, voor iedereen. Stak hij zijn onbeschaamd neusje om de deur, dan gebeurde er iets, het werd wat lichter, wat gezelliger, wat gekker op de wereld, wat nuchterder, wat humoristischer-van alles" (126).

Tot slot iets over wat wellicht het meest geciteerde gedicht in onze taal is: *De Moeder de Vrouw* van Martinus Nijhoff. Ook daarvan kennen we de ontstaansgeschiedenis. De inspiratie ertoe is hem opnieuw vanuit deze kamer aangereikt. De moeder van Hans Philips woonde in Zaltbommel en samen met Victorine Hefting trok de zoon op een dag huiswaarts om haar te bezoeken. Het was stralend weer en rond theetijd zaten beiden in het gras langs de rivier en zagen een schip onder de brug doorvaren. Op het dek stond een in het zwart geklede vrouw. Philips realiseerde zich direct dat het beeld van die zwarte vrouw op het zonnige water Nijhoff zou boeien. Hij vertelde het „Pom" dan ook in geuren en kleuren. De dichter heeft daarna

heel lang gezwoegd met de regel: „En wat zij zong hoorde ik dat psalmen waren“. Er moest in dat ze zong en dat ging heel moeilijk. Na maanden had hij eindelijk de goede zin gevonden:

„Toen Pom op het laatst deze formulering had gevonden, kwam hij die triomfantelijk voorlezen op de Oude Gracht 341, bij Hans en Pyke“²³).

„En wat zij zong hoorde ik dat psalmen waren“. Wat waren dat voor „psalmen“? Dat staat in de laatste regel van het gedicht, waarvan de tweede helft vanavond dienst kan doen als wens voor de huidige bewoners van dit befaamde huis:

„Prijs God, zong zij, Zijn hand zal u bewaren“²⁴). Voor wie dit wellicht te vroom is, eindig ik met een profane anecdote. Voglens een wijdverspreide overlevering²⁵) heeft Jan Engelman, die behalve over een zoetvloeiende ook over een scherpe pen beschikte, de kortste boekbespreking aller tijden geschreven. Ze handelt over *De klopp op de deur*, een lijvige familieroman van Ina Boudier Bakker (ze woonde vlakbij, op Oudegracht 333) uit 1930. Engelman moet er slechts over geschreven hebben: „Niet opendoen“.

Wij mogen blij zijn dat onze gastvrouw ons vanavond wél heeft opengedaan.

Tom H. M. van Schaik

Noten

1. Dit artikel is de geannoteerde versie van een causerie gehouden op vrijdag 1 juli 1988. Een bewoonster van het huis Oudegracht 341 had daar toen juist tien jaar doorgebracht. Op haar verzoek vertelde ik de gasten iets over de geschiedenis van het huis en zijn omgeving.
2. J. E. A. L. Struick, *Utrecht door de eeuwen heen* (Utrecht, 1968) 47.S. spreekt van „kort vóór 1127“.

3. E. J. Haslinghuis en C. J. A. C. Peeters, *De Dom van Utrecht*. Ned. Monumenten v. Geschiedenis en Kunst dl. II, Eerste stuk, afl. 2 ('s-Gravenhage, 1965) 459. De gedenksteen die aan de westkant van de toren is aangebracht noemt de jaren 1321 en 1382. Er is geen reden om de juistheid van die jaartallen te betwijfelen.
4. Vanzelfsprekend was dat een houten huis. Pas in de loop van de 13de eeuw kwamen bakstenen in gebruik, eerst alleen nog voor de versterkte huizen van de zeer rijken. Over de bebouwing van het zuidelijk deel van de stad vóór de 12de eeuw is niets met zekerheid te zeggen. Vgl. Tarquinius J. Hoekstra, „The early topography of the City of Utrecht and its cross of churches“, *Journal of the British Archeological Association*, CXL (1988) 21.
5. R. Blijstra meent dat de Oudegracht in de 12de eeuw „zo ongeveer werd volgebouwd“. Vlg. diens *2000 jaar Utrecht, Stedebouwkundige ontwikkeling van castrum tot centrum* (Utrecht-Antwerpen, 1969) 36. Voor het huis Oudegracht 219, genaamd „Den Ouden Puth“ zie M. J. Dolfin, E. M. Kylstra en J. Penders, Utrecht. *De huizen binnen de singels*. Ned. Monum. v. Gesch. en Kunst gem. Utrecht dl. III A ('s-Gravenhage, 1989) 390-395. Over Oudegracht 218, *ibid.*, 429-431.
6. Op 28 juni 1988 werd het pand Oudegracht 341 bezichtigd door ir. E. M. Kylstra van de ROVU, afd. Monumenten. Aan de door hem mondeling verstrekte mededelingen ontleen ik hier een en ander. Een bouwkundige bijzonderheid waarop hij wees is o.m. de overkragende voorgevel: de verdieping hangt juist over het gelijkvloerse deel van het huis heen. Dit had te maken met het verstenen van de voorgevel.
7. *Transporten en Plechten Oude Gracht* dl. 2. Lees. Gem. Archief Dienst Utrecht. Vanaf 1917 is het huisnummer 341, het oude nummer is 171. Daarvóór was de aanduiding B 73, en nog weer ouder is: B 69.
8. A. J. van den Elst en J. H. van der Poel verrichten thans onderzoek naar tussen 1600 en 1800 aan de Oudegracht gevestigde bierbrouwerijen. Ze hebben er intussen al zo'n 25 gelokaliseerd.

9. G. J. van Rijnsoever, *Sint Maarten in de Tolsteeg. Geschiedenis van de Sint Martinusparochie te Utrecht*. (Utrecht-Brussel, 1947) 69. Kok was hier bijna 40 jaar pastoor, van 1857 tot 1896.
10. De steen werd ingemetseld aan de zuidkant van het priesterkoor. Van Rijnsoever (o.c., 79) vermeldt dat de plechtigheid plaatsvond op 29 mei 1900 en werd verricht door de deken van de stad, J. G. H. C. Essink.
11. De Maar is eigenaar van de kerk sinds 1977. Met de bouw van de 37 appartementen in kerk en pastorie is begonnen op 1 maart 1988. Het ziet ernaar uit dat het werk eind 1989 zal zijn voltooid.
Een deel van de gebrandschilderde ramen heeft een nieuwe plaats gevonden in de St. Martinuskerk te Makum (Friesland). Andere delen gingen naar het Centraal Museum en het Catharijneconvent.
12. Vgl. Carel Blotkamp, „De heilsoldate moet eruit. Over Koch en Nijhoff”, *Jong Holland*, II (1986) nr. 2 (mei) 8-26. Daarin wordt o.m. melding gemaakt van samenwerking tussen K. en N. bij enkele theaterproducties. Tussen beiden was er een praktische vorm van samenwerking, gebaseerd op wederzijdse bewondering en zekere innerlijke verwantschap. Na 1941 is de vriendschap tussen Koch en Nijhoff enigszins bekoeld.
13. Mededeling van mevr. H. M. Koch-de Geer d.d. 1 juli 1988. Mevrouw Koch is op 1 augustus 1988 overleden. Pyke Koch verhuisde daarna naar een particulier pension in Den Haag.
Op minstens één schilderij is een interieur afgebeeld dat is ontleend aan dat van zijn eigen huis en wel *Leeuw in interieur I* uit 1929. Vgl. Carel Blotkamp, *Pyke Koch* (Utrecht, 1982) 29-30. Koch's laatste schilderij, door hem in 1980 in Utrecht voltooid, is getiteld *De koordanser III*. Het motief van het verweerde gebloemde behang aan weerskanten van de schoorsteen heeft de schilder ontleend aan een blouse van de huurster gelijkvloers. Blotkamp, o.c., 112. Van een „sfeer van de Springweg in Utrecht” is sprake op het doek *Achterbuurtstrapsodie* uit 1929. Blotkamp, o.c., 34-35.
14. Wouter Paap, *Literair leven in Utrecht tussen de beide wereldoorlogen* (Utrecht-Antwerpen, 1970) 6-8.
15. Paap, o.c., 43.
16. *Querido's letterkundige reisgids van Nederland*. Onder redactie van Willem van Toorn. (Amsterdam, 1982) 224.
17. Nienke Begemann, *Victorine*. Amsterdam, 1988.
- Pyke Koch portretteerde Victorine Hefting op zijn grote tekening *Het wachten* uit 1941, thans in het Centraal Museum te Utrecht. Zij is de middelste van de vijf vrouwenfiguren. Vgl. Blotkamp, o.c., 60-61.
18. Begemann, *Victorine*, 124.
19. Hans van Straten, „Literatuur in Utrecht, 1923-1973”. *Jaarboek Oud Utrecht* 1973, 124. *Biografisch Woordenboek van Nederland* 3 ('s-Gravenhage, 1989) 166-168.
20. C. Blotkamp, *Pyke Koch* (Amsterdam, 1972) 42.
21. Deze anecdote staat opgetekend bij Hans van Straten, *Cola Debrat en de nachtelijke stemmen bij het Domplein* (Utrecht-Bunnik, 1985) 14. Nijhoff's eigen versie is te vinden in: *Lees maar, er staat niet wat er staat. Keuze uit de oorspronkelijke gedichten voorafgegaan door een beschouwing „Over eigen werk”*. (Den Haag, 1959. Ooievaar 47) 25. De „beschouwing” heeft Nijhoff uitgesproken in 1935.
Ook S. Vestdijk schrijft over Awater. Hij geeft een ietwat afwijkende versie van het verhaal in *Gestalten tegenover mij* (Den Haag, 1962) 120. Debrat, die er zelf bij is geweest geeft een relaas dat dichter bij dat van Nijhoff komt. Vestdijk werkt overigens in *Gestalten tegenover mij* uit zijn geheugen, zonder documenten te raadplegen.
Over *Awater* is heel wat gefilosofeerd en geanalyseerd. Nijhoff zelf spreekt er al over in zijn lezing uit 1935. De dispuuten en interpretaties daarna zijn bijeengebracht in *Nooit zag ik Awater zo van nabij*. Red. D. Kroon ('s-Gravenhage, 1981).
22. *Winkler Prins Lexicon van de Nederlandse letterkunde* (Amsterdam-Brussel, 1968) 108. Wouter Paap, o.c., 5:51.
23. N. Begemann, o.c., 133.
24. Vgl. ps. 139 (Vulg. 138) vers 10.
25. Een onderzoek in de jaargangen 1930 e.v. van De Gemeenschap heeft de befaamde bespreking niet boven water gebracht. Een verkenning in de besprekingen van het werk van Ina Boudier Bakker in het Ned. Letterkundig Museum en Documentatiecentrum te 's-Gravenhage leverde in eerste instantie ook geen resultaat op. Het zou interessant zijn de precieze herkomst van deze al dan niet apocriefe anecdote te kunnen vaststellen. Plaatsing in *De Gemeenschap* lijkt niet waarschijnlijk, omdat Engelman daar in 1930 met ruzie uit de redactie is getreden om er pas in 1934 weer terug te keren.

HERMINA C. A. GROLMAN (1889-1955), EEN UTRECHTSE VOLKSKUNDIGE

In de eerste helft van onze eeuw leefden in Utrecht twee landelijk bekende vrouwelijke volkskundigen: dr C. Catharina van de Graft (1874-1969) en Hermina C. A. Grolman (1889-1955). Van de Graft is de bekendste en meest produktieve van de twee. Zij publiceerde ondermeer over middelnederlandse historische liederen (haar proefschrift uit 1904), Palmpaasgebruiken en de geschiedenis van Utrecht. Van 1925 tot 1937 was ze bestuurslid van de Vereniging Oud Utrecht. Een bekend overzichtswerk van haar hand is *Nederlandsche volksgebruiken bij hoogtijdagen* (1947)¹⁾. Over Hermina Grolman is veel minder be-

kend. De enige literatuurverwijzing die ik vond is in het *Folkloristisch woordenboek* van K. ter Laan (1949): „Grolman, mw Herm. C. A., leidster van de afdeling Volkskunde van het Ethnologisch Instituut te Utrecht; schrijfster van de *Kalenderfeesten*, 1931.

Stelde met mw Knottenbelt een *Ned. Folkloren kalender* samen, 1935²⁾. Meer gegevens over Grolman, bijvoorbeeld in de vorm van een necrologie in één van de volkskundige bladen, vond ik niet. Wie was Hermina Grolman? Waar heeft ze zich mee beziggehouden?

Portret van Hermina Grolman uit 1906, geschilderd door haar vader Anthonij Grolman. Het schilderij is in bezit van H. Grolman in Balkbrug.

Afkomst en werkzaamheden

Hermina Constantia Anthonia Grolman is geboren in Utrecht op 1 maart 1889 aan de Begijnekade nummer 16, als dochter van Anthonij Everhardus Grolman en Hermina Grolman-Euwe³). Anthonij Grolman (1843-1926) was een verdienstelijk kunstschilder. Vanaf 1880 schilderde hij bijvoorbeeld een groot aantal Utrechtse tot sloop of verbouwing bestemde panden⁴). Mevrouw C. C. S. Wilmer schreef onlangs een boekje over de 24 aquarellen die hij in 1889 - het geboortjaar van Hermina - maakte van het interieur van het stedelijk Museum van Oudheden. In 1889 was Anthonij Grolman 46 jaar oud, zijn vrouw Hermina Euwe 29.

Anthonij Grolman was al eerder gehuwd geweest, in 1870 met Louisa Schmid. Hun zoontje Constant, geboren in 1871, leefde maar vijftien maanden. Louisa Schmid overleed op 2 juli 1881. Enkele jaren later huwde Anthonij Grolman met Hermina Euwe. Het gezin bestond uit drie dochters en een zoon. Dat het Nederlands-Hervormde geloof serieus genomen werd blijkt uit het feit dat Hermina's jongere broer predikant werd en dat beide zussen met een predikant trouwden⁵). Hermina Grolman bleef ongehuwd.

Omdat Anthonij Grolman uit liefhebberij een stamboom bijhield weten we vrij veel over de opleiding van zijn dochter Hermina⁶). Na haar eindexamen aan de HBS voor meisjes te Utrecht koos Hermina Grolman voor het handwerken. In 1910 deed zij eindexamen „onderwijzer nuttige handwerken“ en in 1912 slaagde ze voor het Rijksdiploma aan de school voor kunstnijverheid te Amsterdam. Het examen „Fraaie handwerken“ behaalde ze in 1914. Een carrière als lerares handwerken leek in het verschiep te liggen. April 1914 werd zij ook als zodanig benoemd aan de Nederlands Hervormde HBS voor meisjes aan het Oudkerkhof te Utrecht. Ze werd aangenomen voor acht lesuren per week⁷).

Al in 1912 had Hermina Grolman zich tevens verbonden „als particulier assistente voor de morgenuren aan het laboratorium bij dr Kohlbrugge“. Binnen de Faculteit der Letteren en Wijsbegeerte van de Rijksuniversiteit Utrecht werden begin deze eeuw leerstoelen gecreëerd voor Sociale aardrijkskunde en Ethnologie ofwel volkenkunde (nu: Culturele antropologie). In deze laatste functie werd de medicus J. H. F. Kohlbrugge benoemd, die jarenlang in Nederlands-Indië had gewerkt⁸). In de beginperiode moest hij waarschijnlijk alle onderwijs- en onderzoeksactiviteiten alleen verrichten. Het is daarom niet verwonderlijk dat hij behoefte had aan een particulier assistente. Het is niet waarschijnlijk dat Hermina Grolman al vanaf het begin volkscundige heeft willen worden. Een wetenschappelijke carrière lag in die tijd zeker niet voor de hand voor een meisje. Tevens had zij zich dan op een universitaire opleiding moeten richten. In plaats daarvan liet ze zich opleiden tot lerares handwerken. Haar activiteiten als particulier assistente waren aanvankelijk waarschijnlijk niet meer dan een bijverdienste naast het onderwijs dat zij volgde. Het werd waarschijnlijk steeds moeilijker om de twee banen met elkaar te combineren. Oktober 1915 vroeg Grolman de HBS verlof voor dinsdag- en vrijdagmiddag om prof. Kohlbrugge bij het onderwijs te assisteren. Dit verlof werd geweigerd door de regenten van de burgerscholen⁹). In 1916 nam Grolman ontslag bij de HBS¹⁰) om zich in januari 1917 ook voor de middagen aan het laboratorium van Kohlbrugge te verbinden. Het is mij niet bekend of Hermina Grolman voor haar activiteiten bij prof. Kohlbrugge betaald werd. Volgens haar personeelskaart bij de Rijksuniversiteit Utrecht, mij vriendelijk ter beschikking gesteld door de universiteit, trad zij daar op 1 mei 1922 in dienst. Mogelijk betaalde Kohlbrugge zijn „particulier assistente“ uit eigen zak. In 1922 werd Hermina Grolman op voorspraak van Kohlbrugge aan-

gesteld als bibliotheekbeambte, eerst tijdelijk en later met een vaste aanstelling¹¹).

Het was Kohlbrugge's bedoeling dat Grolman ingeschakeld zou worden bij het onderwijs. In een brief van 5 maart 1922 schrijft hij aan de curatoren van de Rijksuniversiteit „dat hij het wenschelijk acht dat Meijuffr. H. Grolman, sedert vele jaren aan het Ethnologisch Instituut verbonden, tot ambtenaresse benoemd wordt. Zij verdient deze benoeming niet alleen op grond van haar dienstjaren, maar ook van wege haar gebleken bruikbaarheid en ijver, haar aanleg voor wetenschappelijk werk en haar geschiktheid om voordrachten te houden voor studenten en deze verder bij eigen onderzoek voort te helpen”¹²). Een andere belangrijke activiteit van Grolman was het bijhouden van een systematische kaart-catalogus op het gebied van de volkenkunde. In een brief aan de curatoren van 19 januari 1923 schrijft Kohlbrugge over de werkzaamheden van Grolman dat ze voornamelijk werkt aan deze Centrale Volkenkundige Catalogus „die thans sedert tien jaren bewerkt wordt”¹³). Van meet af aan vormde de folklore een belangrijk onderdeel van deze catalogus¹⁴), een deelgebied waarop Grolman zich later zou specialiseren.

In de loop der jaren ontwikkelt Grolman zich tot wetenschappelijk onderzoekster. In 1921 publiceert ze in het tijdschrift *Volkskunde* een artikel over „De betekenis van het haar in de volkenkunde”. Ze omschrijft zich in dit artikel als „assistente van het Ethnologisch Instituut te Utrecht”. Het artikel is een literatuurstudie waarin verschillende primitieve culturen met elkaar vergeleken worden. Binnen de primitieve denkwijze wordt het haar beschouwd als een zetel van kracht en van de ziel. Een door Grolman genoemd voorbeeld uit de bijbel is Simson, die zijn kracht verliest als zijn haren afgeknippt worden. Het artikel is goed gedocumenteerd, een kenmerk van alle publikaties van Grolman. Haar werk aan de Centrale Volkenkundige Catalogus zal hier gunstig toe bijgedragen hebben.

Hermina Grolman als volkskundige

De latere publikaties van Hermina Grolman handelen over volksgebruiken in Nederland. In het *Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap* publiceert ze over „Volksgebruiken bij sterven en begraven in Nederland” (1923), „De winterfeesten in Nederland” (1926), „De zomerfeesten in Nederland” (1929). Beide laatste omvangrijke studies werden in 1931 gebundeld in haar magnum opus *Nederlandsche volksgebruiken naar oorsprong en beteekenis: kalenderfeesten* (Zutphen 1931). Grolman publiceerde haar belangrijkste werken dus in een aardrijkskundig tijdschrift, de achtergrond hiervan is de nauwe band die aan de Rijksuniversiteit Utrecht bestond tussen Sociale aardrijkskunde en Ethnologie.

De verwetenschappelijking van de volkskunde kwam in Nederland pas op gang aan het begin van onze eeuw¹⁵). In dit verband moet vooral de naam van Jos. Schrijnen (1869-1938) genoemd worden. Deze

hoogleraar te Nijmegen, hij doceerde ook enkele jaren in Utrecht, was lange tijd de enige in dit land met een leeropdracht waarin de volkskunde was opgenomen. In 1915 en 1917 publiceerde hij in twee delen zijn *Nederlandsche volkskunde*, het eerste systematische overzichtswerk met wetenschappelijke pretenties op dit terrein. In zijn voorwoord tot dit werk omschreef Schrijnen de volkskunde als „de systematische, rationeele navorsching van den ondergrond der kultuur. Zij is de ethnologie der kultuurvolken”¹⁶). Hiermee is tegelijkertijd de band met de ethnologie aangegeven. Zowel de ethnologie als de volkskunde hielden zich bezig met *primitieve* culturen. Onder invloed van het biologisch evolutionisme van Darwin ontwikkelden negentiende-eeuwse ethnologen als E. B. Tylor (1832-1917) en L. H. Morgan (1818-1881) evolutie-modellen voor maatschappijen. Elke maatschappij zou een bepaalde ontwikkeling doormaken, van de primitieve jagers- en verzamelaarssamenleving tot onze geïndustrialiseerde stedenmaatschappij. De ethnologen bestudeerden de primitieve derde wereld culturen terwijl de volkskundigen de primitieve roots van onze eigen samenleving trachtten te traceren. Deze zouden nog het best bewaard zijn gebleven op het platteland (de „survival”-theorie, het gaat hier om de resten van de oude Germaanse culturen).

Tylor dacht dat de primitieve samenleving gekenmerkt werd door een vorm van animisme: het geloof dat mensen maar ook dieren, planten en voorwerpen een ziel hebben¹⁷). Vanuit haar ethnologische achtergrond sloot Grolman zich bij deze gedachte aan. In haar boek over de kalenderfeesten schrijft ze: „De tegenwoordige oude volksgebruiken, die wij met den naam 'Folklore' aanduiden, zijn immers slechts survivals van oude reeds lang vergeten handelingen, die niet uit het Christendom stammen, maar uit de reeds lang verdrongen heidense denkbelden en dikwijls zelfs van praehistorischen aard zijn. Gewoonlijk bevestigen zij op de magie en de animistische denkwijze”¹⁸). Ze classificeert de verschillende kalenderfeesten daarom in zes categorieën, op basis van de betekenis of verklaring die zij er aan hecht: magische riten, vruchtbaarheidsriten, animistische riten, polytheïstische riten, symbolische riten en Christelijkheidense riten.

In haar artikel over de gebruiken bij sterven en begraven gaat ze uit van de vrees die de primitieven voor de dode koesterden. De ziel van de overledene zou nog enige tijd in en rond het dode lichaam rondwaren. De naaste bloedverwanten moesten zich hiertegen beschermen omdat anders de ziel, en daarmee ook de dood, zich aan hen zou hechten. Tevens zou het lijk een doodopwekkende kracht bezitten. De volksgebruiken waren gericht op bescherming van de nabestaanden. Ook de ziel van de overledene trachtte men te beschermen tegen boze machten.

Hedendaagse volkskundigen beschouwen een dergelijke denkwijze, die alles wil terugvoeren op resten van oude Germaanse culturen, als verouderd. In de tweede herziene druk van zijn *Nederlandsche volkskunde* uit 1930 schreef Schrijnen al: „Persoonlijk ben ik trouwens tot de overtuiging gekomen, dat heel wat

Hermina Grolman met Prof. Kohlbrugge in het Ethnologisch Instituut van de R.U.U., tussen 1922 en 1935.

Foto: Collectie Universiteitsmuseum Utrecht.

van hetgeen van Germaanschen of Indo-europeeschen oorsprong wordt geacht, met meer recht aan overeenkomstige trekken in de menschelijke psyche kan worden toegeschreven. (. . .). Men bedenke toch, dat overdrijving schaaft, en beschouwe niet elk gebak als survival of symbool en niet elken borrel als plengoffer aan goden of geesten gebracht. Men hebbe open oog niet alleen voor rudiment, maar ook voor natuurvorm''¹⁹⁾.

Na de Tweede Wereldoorlog ontwikkelde de volkskunde zich tot een sociale wetenschap. Onderwerp van onderzoek zijn nu de alledaagse aspecten van het menselijk bestaan, de wijze waarop mensen hun leven vorm geven. Tegenwoordig gaat het om de *sociaal-historische context* van gewoonten en gebruiken²⁰⁾.

In de vergeetelheid

Hermina Grolman was het meest produktief in de jaren twintig, tussen haar dertigste en veertigste levensjaar. Naast genoemde publikaties heeft ze tussen 1929 en 1932 nog een aantal kleinere stukken gepubliceerd in *Eigen volk: Algemeen tijdschrift voor volkskunde (folklore) en dialect voor Nederland, Oost- en West-Indië, Vlaanderen, Zuid-Afrika en Noord-Amerika*. Daarna werd het stil, hoewel haar werkzaamheden op het Ethnologisch Instituut gewoon doorgingen. Ook buiten de universiteit ontplooidde Grolman activiteiten. In 1939 zat ze bijvoorbeeld in een aantal subcommissies van de Volkskundecommissie der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen te Amsterdam, het huidige P. J. Meertensinstituut²¹⁾. Mogelijk werkte Grolman in de jaren dertig aan een vervolg op haar boek over de kalenderfeesten. De titel van dit boek doet vermoeden dat meerdere delen gepland waren²²⁾.

Prof. Kohlbrugge ging in 1935 met emeritaat. Als opvolger werd H. Th. Fischer (1901-1976) benoemd, echter niet als hoogleraar maar als lector²³⁾. Ingaande

1 januari 1943 werd Hermina Grolman benoemd tot „vast-assistente bij de volkenkunde''²⁴⁾, het Instituut was toen gevestigd aan de Drift 29. De anti-nazistische activiteiten van Fischer leidden 22 februari 1944 tot zijn ontslag als lector²⁵⁾. Als enige overgeblevene op het instituut nam Grolman de lopende zaken waar²⁶⁾, het onderwijs was toen al stil komen te liggen. Na de oorlog keert Fischer terug, nu als hoogleraar. Grolman wordt weer één van zijn assistenten.

Van na de oorlog zijn geen publikaties van Hermina Grolman bekend. De volkskunde was in en door de oorlog in het slop geraakt. Veel volkskundigen hadden zich te nauw met de Duitsers verbonden. De volkskunde zoals die door Hermina Grolman beoefend werd, was uit de mode geraakt. Niemand wachtte nog op een vervolgdeel op de kalenderfeesten. Daarnaast heb ik het vermoeden dat, na de benoeming van Fischer, Grolmans werkzaamheden op het instituut steeds meer op administratief en bibliotheektechnisch vlak kwamen te liggen. Als Grolmans activiteiten afgemeten kunnen worden aan die van haar opvolgster, waarover we uitgebreid zijn ingelicht door een brief van Fischer aan de curatoren²⁷⁾, dan zou na de oorlog haar taak bestaan hebben uit het bijhouden van de internationale volkenkundige catalogus, het verzorgen van de in- en uitgaande post, de verzorging van het financiële beheer van het instituut, het bijhouden en catalogiseren van de bibliotheek en het verrichten van administratieve werkzaamheden in verband met colleges en tentamens en dergelijke²⁸⁾.

Wat verder nog meespeelde was dat Grolman was gaan sukkelen met haar gezondheid. In een brief van 14 december 1950 aan de Secretaris van het college van curatoren²⁹⁾ merkt Fischer op dat „de gezondheidstoestand van Mejuffrouw H. C. A. Grolman van dien aard [is], dat het instituutswerk daar de weerslag van ondervindt. Hoewel er nog geen directe aanleiding is om aan vervroegde pensionering te denken,

te minder omdat Mej. Grolman, gezien de financiële consequenties die deze voor haar zal hebben, daar tegen opziet, meen ik dat het gewenst is dat met de mogelijkheid er van reeds thans rekening wordt gehouden". Grolman had eenvoudigweg geen tijd en energie meer om zich met wetenschappelijk onderzoek bezig te houden. Ingaande 1 april 1954 krijgt Hermina Grolman, wegens het bereiken van de 65-jarige leeftijd, eervol ontslag als vast-assistente bij de volkenkunde³⁰.

Hermina Grolman woonde haar gehele leven in Utrecht³¹). Het ouderlijk huis aan de Begijnkade 16 verliet ze pas in 1926, na het overlijden van haar beide ouders. Tot aan het begin van de oorlog woonde ze in de Burgemeester Reigerstraat. Ze deelde deze woning met een zekere J. de Nooi, ambtenaar bij de SHV, mogelijk een onderhuurder. Later verhuisde Grolman naar de Prinsenstraat, waar ze tot haar dood bleef wonen samen met een huishoudster. De oudste zoon van de broer van Hermina Grolman kan zich „Tante Mini" nog goed herinneren. In 1936 ging hij in Utrecht medicijnen studeren en kwam wekelijks bij zijn tante op theevisie. Hij omschrijft Hermina Grolman als „een dikke gezette dame, een matrone met een rond en bol gezicht"³²).

Hermina Grolman overleed op 24 juni 1955, vijftien maanden na haar pensionering, te Utrecht³³). Ze werd begraven vanuit de Prinsenstraat. Het was een sobere begrafenis met weinig mensen. Aanwezig waren enkele familieleden, waaronder bovenvermelde neef, en de huishoudster met haar zus. Er was waarschijnlijk niemand van de universiteit, ook prof. Fischer niet die pas in 1970 met emeritaat ging. Ook vanuit volkskundige hoek was niemand vertegenwoordigd. Het is mij niet bekend met welke volkskundigen Grolman persoonlijke contacten onderhield. C. Catharina van de Graft woonde op een steenworp afstand van Hermina Grolman in de Parkstraat. Hermina Grolman ligt begraven op de Tweede Algemene Begraafplaats „Kovelswade" in een graf met haar beide ouders.

Ahornstraat 17 bis
3552 CD Utrecht

Albert van der Zeijden

Publikaties van Hermina C. A. Grolman

„De betekenis van het haar in de volkenkunde", in: *Volkskunde* 26 (1921) 153-157; 161-182.

„Volksgebruiken bij sterven en begraven in Nederland", in: *Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap* 2e serie, 40 (1923) 359-393.

„De winterfeesten in Nederland", in: *Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap* 2e serie, 43 (1926) 685-721; 798-828.

„Les traditions magico-religieuses des fêtes calendaires", in: *Institut international d'anthropologie. IIIe session Amsterdam 20-29 septembre 1927* (Parijs 1928) 525-530.

„De zomerfeesten in Nederland", in: *Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap* 2e serie, 46 (1929) 593-643; 743-781.

„Oude en nieuwe tijdrekening, oude en nieuwe mei, oud en nieuw allerheiligen, meikersen in de maand juni, enz.", in: *Eigen volk* 1 (1929) 283-284.

„Een Germaansche opvatting in het hedendaagsche volksleven behouden", in: *Eigen volk* 1 (1929) 346.

„Karnversje en het Friesche zuivelbedrijf naar aanleiding van een bezoek aan 't Friesch museum te Leeuwarden", in: *Eigen volk* 2 (1930) 18-24.

Nederlandsche volksgebruiken naar oorsprong en beteekenis: Kalenderfeesten (Zutphen 1931).

Boekbesprekingen:

H. W. Heuvel, *Oud-Achterhoeksche boerenleven* (Deventer 1927), besproken in: *Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap* 2e serie, 45 (1928) 98-103.

W. N. Broekhuizen en J. Muiderman, *De wijde wereld (Aardrijkskundig leesboekje)* (Wageningen 1929), besproken in: *Eigen volk* 1 (1929) 252-253.

C. K. Elout, *In kleuren en kleeren. Nederlandsche volksdrachten* (Amsterdam z.j.), besproken in: *Eigen volk* 4 (1932) 82-84.

Lezing:

„Het Midwinterfeest in Nederland", een samenvatting van deze lezing in: J. B. L. Hol., „Geografische kring", in: *Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap* 2e serie, 42 (1925) 303-305, aldaar 304.

Noten

1. Over Van de Graft zie: P. J. Meertens, „Bij de zeventigste verjaardag van dr C. Catharina van de Graft", in: *Volkskunde* 46 (1944) 283-290 en P. J. Meertens, „In memoriam dr C. Catharina van de Graft", in: *Volkskunde* 70 (1969) 318-319.
2. K. ter Laan, *Folkloristisch woordenboek van Nederland en Vlaams België* ('s-Gravenhage/Batavia 1949) 123.
3. Gegevens ontleend aan de burgerlijke stand.
4. Zie C. C. S. Wilmer, *Museum op zolder* (Utrecht 1988) 35.
5. Vriendelijke mededeling van H. Grolman, oudste zoon van de broer van Hermina Grolman.
6. De informatie in deze en de volgende alinea is ontleend aan aantekeningen van Anthonij Grolman bij deze stamboom. De stamboom is in het bezit van H. Grolman, voornoemd.
7. Zie de notulen van de vergaderingen van het college van regenten van de burgerscholen van de Nederduitsche Hervormde gemeente Utrecht, pagina 76 (vergadering 21 maart 1914) en 78 (vergadering 7 april 1914), Gemeente Archief Utrecht (GAU), inventaris 76 (Archief van de diaconiescholen der Nederduitsche Hervormde gemeente te Utrecht, sinds 1913 Nederduitsche Hervormde Gemeentescholen te Utrecht), nr. 548.
8. *De Utrechtsche universiteit 1815-1936* (Utrecht 1936) 357 en 360-370 en H. W. von der Dunk e.a. (redactie), *Tussen ivoren toren en grootbedrijf. De Utrechtse universiteit, 1936-1986* (Maarssen 1986) 487.
9. GAU, inventaris 76, nr. 548, pagina 133.
10. Zie de notulen van de vergadering van het college van regenten van de Nederduitsche Hervormde burgerscholen, 15 september 1916: GAU, inventaris 76, nr. 548, pagina 159. Het eervol ontslag werd verleend ingaande 1 november 1916.
11. Zie de brief van 1-12-1924 van de bibliothecaris van de Rijksuniversiteit A. Hulshof aan de secretaris van curatoren, waarin deze Grolman voordraagt voor een vaste benoeming tot bibliothekambtenaar. De toestemmingsbrief van het ministerie dateert van 30 juni 1926. Beide brieven bevinden zich in het Archief van de Cura-

- toren van de Rijksuniversiteit Utrecht, berustend in het Rijksarchief Utrecht (RAU), inventaris 59, map 1384.
12. RAU, inventaris 59, map 1484.
 13. RAU, inventaris 59, map 1384.
 14. Over deze Centrale Volkenkundige Catalogus zie: J. H. F. Kohlbrugge, „De systematische kaart-catalogus voor de volkenkunde aan het ethnologische instituut te Utrecht”, in: *Bibliotheekleven: orgaan der centrale vereniging voor openbare leesalen en bibliotheken en van de Nederlandsche vereniging van bibliothecarissen* 6 (1921) 99-114.
 15. Over de geschiedenis van de volkskunde in Nederland zie: P. J. Meertens, „Volkskunde” in: *Eerste Nederlandse Systematisch Ingerichte Encyclopaedie* deel 3 (Amsterdam 1947) 277-286; J. J. Voskuil, „Geschiedenis van de volkskunde in Nederland: portret van een discipline”, in: *Volkskundig bulletin* 10 (1984) 50-63; Gerard Rooijackers, „Volkskundige perspectieven”, in: *Brabantia* 38 (1989) nr. 3, 3-7.
 16. Jos. Schrijnen, *Nederlandsche volkskunde* (Tweede herziene druk Zutphen 1930) IX.
 17. Zie Peter Kloos, *Culturele antropologie: een inleiding* (Amsterdam 1976) 20-23, 202.
 18. Hermina C. A. Grolman, *Nederlandsche volksgebruiken: kalenderfeesten* (Zutphen 1931) XI.
 19. Schrijnen, *Nederlandsche volkskunde*, 17-18.
 20. Vergelijk Rooijackers, „Volkskundige perspectieven”, 5: „Niet uit hun context gehaalde 'relicten', maar de functies, de betekenissen en de onderlinge samenhang van cultuurverschijnselen, beschouwd vanuit een ontwikkelingsperspectief, vormen het object van de moderne volkskunde.”
 21. Zie de jaarverslagen van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen. Grolman zat in de commissies voor „klederdrachten”, „volksfeesten en gebruiken” en in die van „kinderspel”.
 22. Zie ook de recensie van haar boek door J. Rasch in *Eigen volk* 4 (1932) 16: „De ondertitel 'Kalenderfeesten' doet vermoeden dat op dezelfde wijze ook de andere Nederlandsche volksgebruiken zullen geboekstaafd worden. Hieronder is dan een begin gemaakt van een goed gedocumenteerd uitvoerig werk over de Nederlandsche Ethnografie, het welk tot nu toe niet bestond.”
 23. Von der Dunk, *Tussen ivoren toren en grootbedrijf*, 487. Dankzij het fonds ten behoeve van Indologische studiën verwierf Fischer zich alsnog een leerstoel, namelijk die van „De vergelijkende volkenkunde van Nederlands-Indië”.
 24. Volgens gegevens op haar personeelskaart van de Rijksuniversiteit Utrecht, mij vriendelijk ter beschikking gesteld door de universiteit.
 25. Von der Dunk, *Tussen ivoren toren en grootbedrijf*, 487.
 26. Zie bijvoorbeeld de brief van de Secretaris van het College van Curatoren aan de Secretaris Generaal van Onderwijs, wetenschap en cultuur d.d. 12 juni 1944 waarin deze voorstelt, wegens het ontslag van Fischer, Grolman te machtigen het geldelijk beheer over het Volkenkundig Instituut te voeren. Deze brief berust in het RAU, inventaris 59, nr. 2130. De Rijksuniversiteit Utrecht was zo vriendelijk mij inzage te geven ook in stukken daterend van na 1939.
 27. RAU, inventaris 59, map 1484.
 28. C. Offringa herinnert zich Hermina Grolman als Fischers factotum. „Ze behoorde tot die oude jonge-juffrouwen waarop vroeger hele families en aan de universiteit institutjes dreven. Ze wisten alles, deden alles en boezemden een heilig ontzag in.” C. Offringa in een brief aan de auteur, 13 augustus 1989. Dr. Offringa was tot aan zijn pensionering universitair hoofddocent bij de vakgroep geschiedenis van de Rijksuniversiteit Utrecht en studeerde na de oorlog Indologie en Indisch recht te Utrecht.
 29. RAU, inventaris 59, map 2130.
 30. Zie de ontslagbrief in het RAU, inventaris 59, map 1484.
 31. Zie de adresboeken van de gemeente Utrecht.
 32. Telefonische mededeling van H. Grolman, 1989.
 33. Inlichting uit het bevolkingsregister.

INGEKOMEN

Reactie op boekenschouw in Maandblad Oud Utrecht april 1989

Als auteur van het midden vorig jaar verschenen boek „Sint Maarten schutspatroon van Utrecht” wil ik gaarne reageren op de recensie van dr A. Vernooy in Maandblad Oud Utrecht van april 1989.

Het bovengenoemde boek bevat de weerslag van een onderzoek naar de verering van Sint Maarten - Martinus van Tours - in (voornamelijk) het middeleeuwse Utrecht; zowel zijn kerkelijke als volkse verering komen aan bod.

Het leeuwendeel van deze publicatie wordt gevormd door een reconstructie van de getijden zoals die in de middeleeuwen in de Utrechtse kapittelkerken gevierd zouden kunnen zijn. Daartoe raadpleegde ik een aantal laat-middeleeuwse liturgische handschriften afkomstig uit de Mariakerk die zich in de Utrechtse Universiteitsbibliotheek bevinden.

Zoals ik in mijn voorwoord op pagina 7 reeds mee-

deelde dienen de hoofdstukken 4 (oorsprong en vorm van het officie) en 5 (algemeen overzicht van de ontwikkeling van het gregoriaans) als achtergrondinformatie bij hoofdstuk 6, waarin de reconstructie en verantwoording van de bronnen zijn opgenomen. Het is mij dan ook niet duidelijk wat dr Vernooy voor heeft met het op zijn onvolledigheid uitputten van hoofdstuk 5.

Het is nimmer mijn bedoeling geweest in mijn boek uitgebreide hoofdstukken te wijden aan onderwerpen als deze waarover boekwerken te schrijven zijn, maar om inderdaad een samenvatting te geven en de gebruikte handschriften te plaatsen in de tijd.

Bovendien, waarom zo tendentiekus geschreven over de melding die ik maak van het verschijnen van het Graduale Lagal in de Lagalnotatie van Chris Hakkenes? De Lagalnotatie werd ontwikkeld uit de kwadraatnotatie en is dus per definitie een volgend stadium in de ontwikkeling van de gregoriaanse notatie. Dat de Lagalnotatie (nog) niet door iedereen aanvaard

of gebruikt wordt doet niets ter zake. Daarbij komt nog dat over meerdere punten die door dr Vernooy worden aangehaald het laatste woord nog niet is gezegd. Raakte het gregoriaans door de opkomst van de meestemmigheid in verval of raakte het gregoriaans in verval en kon de meestemmigheid opkomen?

Waarom doet dr Vernooy de reconstructie van het Sint Maartensofficie zelf - pionierswerk in de ogen van andere critici - af met een opmerking als „wat moeten de lezers nu met het corpus van het boek?“ en waarom heeft hij de handschriften niet geraadpleegd?

Voor zover mij bekend is in nog geen enkele andere publicatie een dergelijke reconstructie verschenen en toegankelijk gemaakt voor bijvoorbeeld zangers van gregoriaans.

De door mij gebruikte handschriften zijn op vijf dagen van de week van 9.00-17.00 uur in de Utrechtse Universiteitsbibliotheek te raadplegen. Wanneer de heer Vernooy deze handschriften zou hebben bestudeerd, had hij de reconstructie kunnen toetsen aan zijn omvangrijke kennis van de liturgie en het gregoriaans. Omdat de monniken op het dure perkament niet méér schreven dan absoluut noodzakelijk was, ontbreken er voor de 20ste eeuwse onderzoeker vele onderdelen, zowel qua tekst als muziek.

Hierbij komt nog de vraag naar de opbouw en invulling van de oude ordening van de getijden. Hoe zag die er eigenlijk uit voordat er talrijke wijzigingen door werden gevoerd? Het Sint Maartensofficie uit de praktijk van de 19de of 20ste eeuw ziet er beslist anders uit dan in de middeleeuwen. Door vergelijken van andere officies en bronnen heb ik getracht een zo verantwoord mogelijk geheel samen te stellen. Met de beslissingen die hier moesten worden genomen heeft dr Vernooy zich dus jammer genoeg niet beziggehouden.

Het moet mij van het hart dat me dit in een recensie van een „kenner“ zéér spijt. Ik denk ook dat de lezers van Oud-Utrecht hiermee niet zijn gediend.

In de hoop een bijdrage te hebben geleverd aan het onderzoek naar de oude kerkmuzikale praktijk in de Domkerk en in het vertrouwen dat evenals in 1988 ook dit jaar weer velen getuige zullen zijn van het klinkeende resultaat van dit gereconstrueerde officie besluit ik deze reactie.

Utrecht
Korte Nieuwstraat 29

Drs M. C. Breijl

Gebouwen Letterenfaculteit

Na verschillende verbouwingen is de Letterenfaculteit van de Rijksuniversiteit Utrecht nu gevestigd in de panden Trans 2 t/m 16, Korte Nieuwstraat 2 en 4, Pausdam 4 en Achter de Dom 13. Dit is aanleiding geweest voor een onderzoek naar de geschiedenis van deze panden en hun vroegere bewoners en gebruikers.

In het verleden zijn hier o.a. gevestigd geweest het zogenaamde „Gelukskantoor“, het Gesticht der Lief-

de, boekhandelaar De Vroede en het Universiteitsmuseum.

Het onderzoek zal resulteren in een publicatie.

De auteurs zijn op zoek naar vroegere bewoners en/of gebruikers van deze gebouwen. Mocht u ons informatie kunnen verschaffen, dan verzoeken wij u schriftelijk of telefonisch contact op te nemen met

Hilde Vries
Voorstraat 87 bis
Utrecht
030-31 89 65

of
Puck Nijenhuis
Warande 131
3705 ZK Zeist
03404-6 13 04

AANGEBODEN

Aangeboden: Jaarboeken Oud-Utrecht 1943-1988.
Te bevragen bij jhr mr L. M. Rutgers van Rozenburg,
Acacialaan 3a, 3707 ED Zeist, tel. 03404-1 36 60.

maandblad oud-utrecht

62e jaargang nr. 11 - november 1989

Vereniging Oud-Utrecht

Voorzitter:

H. H. W. Kernkamp, Prins Hendriklaan 77
3583 EG Utrecht, tel. 030-51 69 25

Secretaris:

A. Pietersma
Alex. Numankade 199
3572 KW Utrecht
tel. (030) 73 66 64

Penningmeester:

H. J. Jurriëns, Cicerolaan 10
3584 AK Utrecht, girorekening 575520

Contributie: f 47,-

C.J.P.-houders: f 30,-; 65+ f 41,-.

Ledenadministratie:

Mw. C. de Leeuw
Sophialaan 1, 3542 AR Utrecht
tel. (03465) 7 09 40 (privé)

Excursiecommissie:

Mw. M. Dolfijn
Harz 92, 3524 DC Utrecht
tel. (030) 89 06 13.

Redactie:

J. W. G. Haverkamp, E. M. Kylstra,
G. J. Röhner, A. H. M. van Schaik.

Redactie-adres:

Alex. Numankade 199
3572 KW Utrecht, tel. (030) 73 66 54
I.S.S.N.: 0030-6738
Afbeelding omslag:
D. Schuurmans Stekhoven.

BOTERSTRAAT 20 IN UTRECHT: HET LOMBARDENHUIS

Aan de zuidkant van de Utrechtse Boterstraat springt het huis nummer 20 in het oog door zijn forse uiterlijk. In 1987/1988 kon dit pand, dat een aantal jaren geleden is uitgebrand, aan een diepgaand bouwhistorisch onderzoek worden onderworpen. Het bleek te gaan om een woonhuis uit het midden van de dertiende eeuw dat als enig middeleeuws pand in Utrecht een verlaagde overwelfde achterkamer had met daarnaast een eveneens overwelfde gang naar het achtererf (zie afb. 2). Bouwhistoricus Frans Kipp wees daarbij ter vergelijking op een groep huizen in Warschau en op „De Moriaen” in Den Bosch¹⁾.

Zoals in Utrecht doorgaans het geval is, kon ook hier het bouwhistorisch onderzoek niet vergezeld gaan van een onderzoek naar de geschreven bronnen. Wel kon voor de zeventiende eeuw gesteund worden op

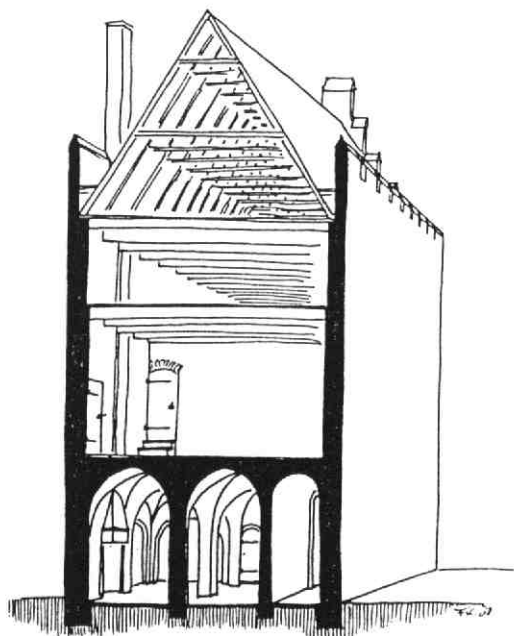
een verslag van de historicus Marten Jan Bok, die zich vooral bezighoudt met de Utrechtse schilders. Toch was ook archiefonderzoek naar de middeleeuwse geschiedenis van het huis zeker op zijn plaats geweest. Het zou hebben aangetoond dat dit huis al in het begin van de veertiende eeuw het Lombardenhuis werd genoemd. De oudste vermelding daarvan trof ik aan in een oorkonde uit 1319, handelend over een perceel dat aan één zijde grensde aan het *domus Lombardorum*, „het huis van de Lombarden”²⁾. In deze oorkonde gaf het Utrechtse kapittel van Sint-Marie een perceel grenzend aan dit huis in erfpacht aan Gijsmaar Frederiksz., burger van Utrecht.

Zowel het archief van het kapittel als dat van de Utrechtse familie Zoudenbalch leverden gegevens op over het huis. In een oorkonde van 2 augustus 1407,

Afb. 1.
Het Lombardenhuis
vóór de restauratie met
rechtrs een deel van het
Sint-Eloyengasthuis.
Foto. Gem. Archief.

die in het kapittelarchief bewaard wordt, erkende de Utrechtse burger Willem van Alendorp van het kapittel drie hofsteden in erfpacht te hebben ontvangen die aan de bovenzijde - dit wil in Utrecht zeggen de oost- of de zuidkant - grensden aan Jan Lieboert *mit husinge geheten vanouds der Lombaerden huys*³). Dat het oostelijke van deze percelen het grondstuk uit de oorkonde van 1319 was, blijkt uit de bewaard gebleven goederenregisters van Sint-Marie. Deze registers bevatten overzichten van inkomsten uit de goederen van het kapittel met de namen van opeenvolgende bezitters - meestal erfpachters - van die goederen. Deze bezitterslijsten gaan terug tot ver in de veertiende, soms zelfs tot in de dertiende eeuw. In een van de goederenregisters, daterend van omstreeks 1400, wordt de weduwe van de hiervóór vermelde Gijsmaer Frederiks. als oudste bezitster vermeld en als oostelijke belending rond 1400 de zojuist genoemde Jan Lieboert⁴).

Afb. 2. Het Lombardenhuis van achteren gezien met de overwelfde achterkamer en gang. Tek. A. F. E. Kipp.

Over het huis zelf heb ik tot nu toe geen archiefstukken kunnen vinden die verder teruggaan dan de vijftiende eeuw. Tussen 1469 en 1473 blijkt het in bezit te zijn geweest van de domkanunnik Evert Zoudenbalch, later proost van Maastricht en thesaurier van de Utrechtse dom. Deze geestelijke woonde niet ver daarvandaan, in de Donkerstraat, waar hij de nog bestaande imposante natuurstenen gevel vóór zijn ouderlijk huis en enkele aangrenzende panden heeft laten bouwen⁵). Evert Zoudenbalch, door de Utrechtse stadsarcheoloog Tarq Hoekstra wel eens treffend als „een multinational“ gekenschetst, heeft een kloek register nagelaten met de eigendomsbewijzen van

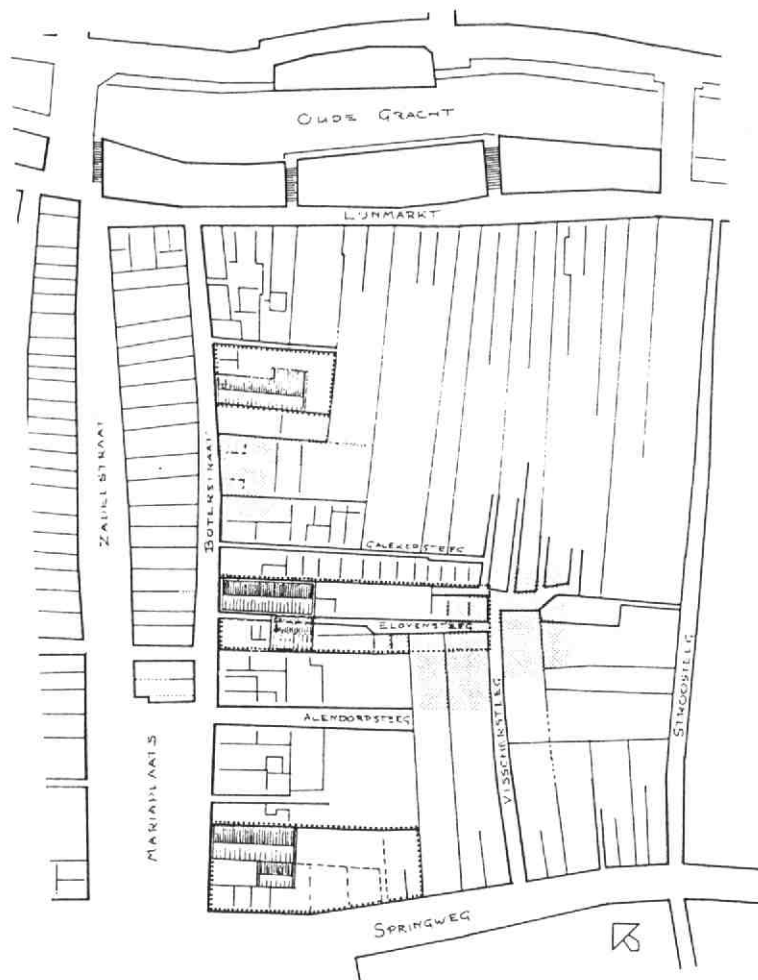
zijn talrijke bezittingen. Uit dit cartularium blijkt dat hij het huis in de Boterstraat in 1469 heeft gekocht van Gerrit Zuggerode en Hubert van Boechout, beiden kanunniken van Sint-Marie⁶). Het huis werd bij die gelegenheid *der Lombairden huys* genoemd. Vier jaar later, op 22 juni 1473, deed hij het echter weer van de hand aan Jacob Jacobsz. en zijn vrouw Liedewij. Het pand werd daarbij omschreven als *huysinge ende hofstede geheyten der Lombaerden huys, gelegen in die Botterstraet, streckende vuyt der Botterstraet tot aen die Vysscherstege*. De kopers beloofden daarbij Evert schadeloos te houden van eventuele pacht of rente die betaald zou moeten worden *vuyt den erve, berchstede gelegen aen Vuyscherstege t'eynden der Lombairden hofstede*⁷). Kennelijk bezaten derden aanspraken op dit achtererf met de daarop staande bergplaats, mogelijk een pakhuis⁸).

Dat we hier met het perceel van Boterstraat 20 te doen hebben, blijkt onmiskenbaar uit een oorkonde van 5 juli 1469, waarin aan Evert de eigendom werd toegewezen *van een leech eerfgen gelegen in die stege geheiten in den Galencoep, streckende affter aen der Lumbarden huys erve thoe, ende daer Herman Aertzoen zuytwerf ende Lijsbet Gijsbert Uden wedue nooitwerf naestgelegen sijn*⁹). Het gaat hierbij zonder twijfel om een perceeltje aan de westkant van de voormalige Galekosteeg ter plaatse van het tegenwoordige Visschersplein. Het erfje zal met zijn achterkant aan de oostelijke tuinmuur van Boterstraat 20 hebben gegrensrd (zie afb. 3). Een jonger gegeven bevestigt de identificatie van het Lombardenhuis met Boterstraat 20. In 1568 vestigden de weduwe van Jacob van Beusinchem, in zijn leven rentmeester van de koning voor het land van Utrecht, en hun kinderen een hypotheek op het huis in de Boterstraat *genaempt in den Lombaert, daer Catharina van der Maeth oostwerf ende 't sinte Loijen steechen mit 't sinte Loijengasthuys binnen Utrecht westwerf naestgelegen waren*¹⁰).

Waarschijnlijk heeft ook het terrein van dit tussen 1434 en 1446 gestichte Sint-Eloyengasthuis¹¹) - thans Boterstraat 22 - in oorsprong tot het perceel van het Lombardenhuis behoord. Als oostelijke belending van de drie percelen van Sint-Marie wordt namelijk in de tweede helft van de vijftiende eeuw niet meer het Lombardenhuis, maar het gasthuis genoemd¹²). De sleutel van dit probleem ligt misschien in een oorkonde uit 1434 in het archief van het gasthuis. Blijkens de inventaris van dit archief zou het hier gaan om het perceel van het gasthuis dat in 1434 door Peter Grawairt aan Wouter van Colenberg werd overgedragen. Een notitie op de rug van de oorkonde zou spreken van de *gifte van 't gasthuys huysinghe*¹³). Dit voor ons doel belangrijke stuk kon echter wegens de slechte staat niet ter inzage worden gegeven, zodat de vraag of het terrein van het gasthuis tot het perceel van het Lombardenhuis behoorde nog niet opgelost kon worden. Wat ik wél te weten ben gekomen is dat in 1450 de gasthuismeesters de gang naast het gasthuis mochten *verleggen* door het gasthuis heen en de bebouwing langer maken¹⁴).

Afb. 3.

Parcellering van de Boterstraat op basis van het kadastraal minuutplan van 1832. In het midden het perceel van het Lombardenhuis, waarbij ook het zuidelijk daarvan liggende Sint-Eloyengasthuis is inbegrepen. De drie hofsteden van Sint-Marie lagen tussen dit gasthuis en de Alendorpsteeg. Tek. A. F. E. Kipp.

Of de gang werkelijk verplaatst is of dat we voor *verleggen* moeten lezen *verlengen*, wat een stuk logischer zou zijn, wordt uit dit raadsbesluit overigens niet duidelijk. Zeker is in ieder geval dat er naast de westelijke zijgevel van Boterstraat 20 nog steeds een gang ligt, die vroeger als Eloyensteeg zelfs doorliep tot in de Visscherssteeg (zie afb. 3).¹⁵⁾

Het ligt voor de hand te veronderstellen dat het Lombardenhuis ooit toebehoord heeft aan geldschietters uit Lombardije. Al in 1260 kregen drie van deze geldleners op onderpand, afkomstig uit Asti, het recht om zich voor tien jaar in Utrecht te vestigen. In een artikel in het maandblad *Oud-Utrecht*, „Middeleeuwse geldschietters in Utrecht“, verschenen in 1985, vroeg Monic Slingerland zich af waar deze kapitaalcrachtige vreemdelingen in Utrecht hebben gewoond. Zij wees daarbij op de plaats van het latere pandhuis aan de Oudegracht, waarachter zich ook een Lombardsteeg bevond. Deze naam zal echter zijn afgeleid van de „lombard“ of lommerd“, zoals het daar aanwezige pandhuis veel later naar de vroegere Lombarden werd genoemd¹⁶⁾. In een reactie op de bijdrage van Monic Slingerland vestigde Bram van den Hoven van Gendren de aandacht op de hierboven genoemde oorkonde

van 17 januari 1469 uit het cartularium van Evert Zoudenbalch betreffende het huis in de Boterstraat, zonder echter dit huis exact te situeren¹⁷⁾.

In haar artikel ging Monic Slingerland nader in op de bijzondere status van de Lombarden. Zij waren weliswaar rijk en afkomstig uit adellijke en patricische families, maar aan de andere kant stonden zij als „woekeraars“ die het kerkelijk renteverbond overtraden niet erg in aanzien. Bovendien waren het vreemdelingen. Ik acht het daarom wel enigszins voor de hand liggen dat hun overigens imposante stenen woonhuis niet langs de Oudegracht stond, waar zich de meeste stamhuizen van de belangrijke Utrechtse families bevonden. Deze „steenhuizen“ waren door een bijzonder systeem van erfopvolging, het zogeheten *vorderlick erfrecht*, beschermd tegen overname door derden¹⁸⁾. Ook zal het niet zo gemakkelijk zijn geweest elders langs de Oudegracht, met een parcellering die toen al steeds fijnmaziger aan het worden was, een bouwterrein van voldoende grootte te verwerven om een huis met allure te kunnen neerzetten. Voor rijke vreemdelingen zal er daarom vaak niet veel anders hebben opgezetten dan een stenen huis te bouwen op een plaats waar nog ruimte was. Een straat

als de Boterstraat, die in de middeleeuwen zeker de nodige status bezat¹⁹), was daartoe zeer geschikt. Aangezien de bouwtijd van het huis op grond van bouwhistorische kenmerken op het midden van de dertiende eeuw wordt gedateerd, is het niet onwaarschijnlijk dat het omstreeks 1260 door de „Utrechtse“ Lombarden gebouwd is. Daarbij kan dan tevens de vraag worden opgeworpen of de verlaagde overwelfde achterkamer niet teruggaat op een Noorditaliaanse bouwwijze²⁰). Maar dat is een probleem dat ik graag overlaat aan de bouwhistorici.

Stadionlaan 41 drs. M. W. J. de Bruijn
3583 RB Utrecht

Noten:

- 1 A. F. E. Kipp, „Boterstraat 20'', *Archeologische en bouwhistorische kroniek van de gemeente Utrecht 1988*, 49-69.
- 2 Rijksarchief in Utrecht (RAU), Archief van het kappittel van St.-Marie 286 (1319 november 23).
- 3 RAU, St.-Marie, 286 (1407 augustus 2).
- 4 RAU, St.-Marie 360-1 (goederenregister mensuraalkamer c. 1400), fol. 4-2, part. 6: *Item relicta Ghiselmari, postea Nicolaus de Zulen, postea Wilhelmus Splinter, nunc Wolterus de Zulen XV s. Victoris et Pasche hereditarie de una area by sunte Marien plaetze sita, simul cum duabus areis nostris quas idem Wolterus etiam habet a nobis in pactum, de quibus dicunt due particule sequentes. Et sic de istis tribus areis simul sitis, superius Iohannes Liebort, inferius area nostra quam habet in pactum dominus Godefridus de Lyenen, concanonicus noster* ---.
- 5 Zie over hem E. Suij, „Evert Zoudenbalch, Domkanunnik te Utrecht in de tweede helft van de 15de eeuw'', *Jaarboek Oud-Utrecht 1977*, 7-55.
- 6 RAU, Archief Zoudenbalch 50, fol. 131-134 en 153.
- 7 T.a.p., fol. 153.
- 8 Waarschijnlijk is deze bergplaats bij archeologisch onderzoek teruggevonden: „Archeologische en bouwhistorische kroniek 1981'', *Maandblad Oud-Utrecht 1982*, 79-80.
- 9 T.a.p., 133-133v.
- 10 Gemeentearchief Utrecht (GAU), Stadsarchief I, 705 (register van transporten en plechten januari-juni 1568), blz. 132-134.
- 11 Zie over dit gasthuis A. C. F. Koch, „Schets van een geschiedenis van het Sint Eloyengasthuis te Utrecht'', *Jaarboekje van „Oud-Utrecht'' 1947 en 1948*, 49-61.
- 12 RAU, St.-Marie 360-2 (goederenregister mensuraalkamer 1487): *Item XV s. bonorum Victoris et Pasche de superiori, item XVIII s. bonorum de media area Nicolai episcopi, item XII s. bonorum de inferiori area Nicolai episcopi. Et habent iste III aree, nunc coedificate, ad orientem hospitale sancti Eligii et ad occidentem vicum dictum Alendorpssteghe*.
- 13 GAU, Gebundelde inventarissen I, Inventaris van het St.-Eloyengasthuis, 78.
- 14 GAU, Stad I, 13 (raadsdagelijks boek 1446-1451), fol. 175: *Die scepenen ende rade ende oudermans hebben gegont den gasthuysmeysters van sinte Loyengasthuise dat zij die ganck [die] bezijden aen den voirscreven gasthuise nu leyt verleggen mogen doir dat gasthuis, ende dat gasthuis voirscreven lengen*.
- 15 Zie Kipp, „Boterstraat 20'', 52, afb. 38.
- 16 *Maandblad Oud-Utrecht*, 58, (1985), 1-4.
- 17 T.a.p., 202.
- 18 S. Muller Fz., *De middeleeuwsche rechtsbronnen der stad Utrecht*, Werken der Vereeniging tot uitgave der bronnen van het oude vaderlandsche recht, 1ste reeks, nr. 3 (s-Gravenhage 1885), Inleiding, 9-10. Vgl. A. J. Maris, *Van voogdij tot maarschalkambt. Bijdrage tot de geschiedenis der Utrechts-bisschoppelijke staatsinstellingen, voornamelijk in het Nedersticht* (Utrecht 1954), 62-63 en 69, nt. 24.
- 19 Zie Kipp, „Boterstraat 20'', 49-50.
- 20 Dat zou dan ook wel eens het geval kunnen zijn met „De Moriaen'' in Den Bosch. In deze Brabantse stad woonde al in 1282 een Italiaanse geldschietster: Thadeus Cavazonus, bijgenaamd Willem de Lombard, die net als zijn Utrechtse collega's afkomstig was uit Asti. Zie H. P. H. Camps in het door hem uitgegeven *Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312*, I (s-Gravenhage 1979), blz. 507.

NIEUWE LITERATUUR EN EEUWFEST

DE OUD-KATHOLIEKEN IN STAD EN UNIE

Tien jaar geleden poneerde ik in de voorgeschreven bijlage bij mijn proefschrift een serieuze schertsstelling die als volgt luidde: „De thans ontruimde parochiekerk van St. Gertrudis aan de Mariahoek te Utrecht is de oudste en historisch meest belangrijke van de nog overgebleven schuilkerken in ons land. Zij dient dan ook met zorg in stand te worden gehouden

c.q. gerestaureerd''. Die stelling heeft de opiniepagina van NRC-Handelsblad niet gehaald, maar er is wel iets belangrijkers gebeurd: de wens die erin wordt uitgedrukt gaat in vervulling.

Als sluitstuk van een volledig reorganisatieplan zal de „Gertrudiskapel'', zoals ze de afgelopen jaren meestal werd aangeduid, worden gerestaureerd. Met

de intentie deze kerkelijke ruimte te laten functioneren als onderdeel van een ontmoetingscentrum dat tussen de oude en de nieuwe Gertrudiskerk is geprojecteerd.

Tot de „reorganisatie” behoorde de afstoting van de kerk van de oud-katholieke hoveniers, de St. Jakobus Buiten de Weerd, die in december 1870 in gebruik was genomen¹⁾. Op zondag 9 april 1989 werd van dit kerkje afscheid genomen en de godslamp gedooft. Het in houtsnijwerk uitgevoerde hoofdaltaar is overgebracht naar de kathedraal aan het Willemsplantsoen, waar daarvoor een speciale Jacobuskapel in de rechterzijbeuk is ingericht. Dezelfde procedure is gevolgd met betrekking tot de Maria Minor aan het Achter Clarenburg, de huiskerk die na 1640 de katholieke gebleven parochianen van de Buurkerk een toevluchtsoord bood. De herinnering aan deze nu afgestoten parochiekerk wordt levend gehouden door de kapel van de H. Maria Minor „op zolder”, een meditatiekamer die is te bereiken via een smalle trap in de sacristie. Het complex Achter Clarenburg is in 1989 verkocht.

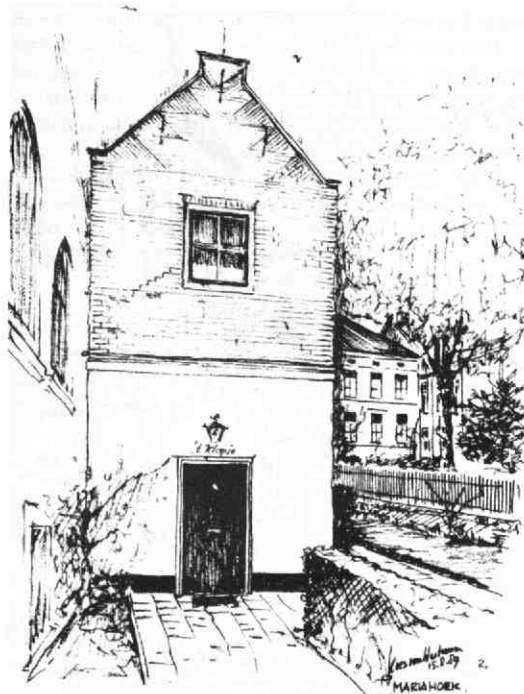
Zo is gepoogd van de drie „bloedgroepen” van de o.k. parochies in de stad een en ander in de gerestaureerde Gertrudiskathedraal present te stellen. Op 15 april 1989, nog geen week na de sluiting van de Jakobus, werd de grondig gerestaureerde kathedrale kerk door aartsbisschop A. J. Glazemaker opnieuw ingewijd. Hoe dit liturgisch precies moet worden opgevat is niet helemaal duidelijk. Kan een kerkgebouw dat niet is „geprofaneerd” opnieuw worden gewijd? Enkele elementen in de liturgie van 15 april 1989 wijzen, behalve op de wijding van het nieuwe altaar en de beide genoemde kapellen, op een consecratie van het kerkgebouw als geheel. En dat was al gebeurd op 6 mei 1914.

Kanunnik en pastoor J. N. van Ditmarsch heeft met veel toewijding een gids geschreven die zeer gedetailleerd ingaat op de kunsthistorische, symbolische en catechetische aspecten van al wat er in de kerk te zien is. Daarnaast geeft hij kort enige basisinformatie over het kerkelijke schisma aan het begin van de 18de eeuw en de totstandkoming van de oud-katholieke kerken na 1870. Twee voorgangers aan het Willemsplantsoen worden met ere genoemd. Allereerst de erudiete bouwpastoor Cornelius Deelder, die zijn nieuwe kerk met oud-christelijke symboliek heeft overladen, verder Engelbertus Lagerwey, een man die in de periode voor en na de Tweede Wereldoorlog een rol speelde in het culturele leven van de stad. Het gidsje van Van Ditmarsch geeft heel wat informatie op een ook voor niet-ingewijden bevattelijke wijze. De bescheiden winst die hij uit de verkoop hoopt te halen is bestemd voor het restauratie-fonds van de voormalige schuilkerk. De o.k. gemeente moet daarvoor zelf zo'n f 750.000 bijeen zien te brengen en de pastoor is druk doende een Comité van aanbeveling te organiseren.

Het belang van dit voor stad en land unieke restauratie-project wordt uiteengezet in een boekje dat geen titelpagina heeft, maar waarvan op de omslag „Gertrudis” staat, met een kleuren-afbeelding van het in-

terieur in zijn glorie-dagen. Zowel de bouwgeschiedenis (A. F. E. Kipp) als het restauratieplan (ir. G. W. van Hoogevest) worden er kort en bondig in toegelicht. Drs. Fred Smit vertelt iets over de geschiedenis van de Utrechtse kerk. Hij doet dat in weinig woorden en hier en daar niet 100 procent nauwkeurig. Zo vermeldt hij dat Petrus Codde in 1703 door Rome is geëxcommuniceerd en in 1702 is afgezet. Geen van beide beweringen is juist. Codde is nimmer door Rome geëxcommuniceerd. Niet eens door de hem postuum geweigerde kerkelijke begrafenis. Immers: iemand die dood is, kan niet meer worden geëxcommuniceerd. Hij is uit zijn ambt gezet, maar altijd binnen de kerk gebleven. En voorts is de onfortuinlijke prelaat in 1702 gesuspendeerd (geschorst), om pas twee jaar later definitief te worden afgezet. In een geschiedenis met zoveel pijnlijke kanten betekent elke onnauwkeurigheid wel ergens zout in een wonde: het schisma bestaat immers nog steeds. Pastoor Van Ditmarsch vertelt in het Gertrudis-boekje iets over de beide bibliotheken in Utrechts bezit en J. Spaans behandelt de orgels in de schuilkerk. Achterin staat een handige plattegrond afgedrukt, die de ligging van heel het complex en de situering van de onderdelen ten opzichte van elkaar verduidelijkt. De foto's zijn wat donker afgedrukt en het gedicht van Willem Barnard staat er verdoemd in, maar als geheel is dit een goed verzorgd en informatief boekje, waarin binnen het bestek van 30 bladzijden heel wat bij elkaar is gebracht.

Ook al ten bate van het restauratiefonds is een mapje tekeningen gemaakt van zes aardige plekjes in de Driehoek van St. Marie. Kees van Westrenen maakte ze in augustus 1989. Grote kunstwerken zijn het niet, maar nauwkeurig en herkenbaar zijn ze wel. Een lijst met toelichtingen bij de tekeningen is bijgevoegd. Veel aandacht heeft de tentoonstelling *Kunst uit Oud-katholieke kerken* in het Catharijneconvent getrokken, gehouden van 25 augustus-29 oktober 1989. Drs. Paul Dirkse, die ook het leeuwendeel van de organisatie voor deze curieuze expositie heeft gedragen, geeft in de catalogus een eerste inventarisatie van het thema. Zijn slotsom is dat vooral in de o.k. parochies van Gouda, Delft en Utrecht zeer belangrijke collecties zilver, schilderijen en textilia bewaard zijn gebleven.

Opnieuw wordt ook door hem de bijzondere rol van Deelder en Lagerwey opgemerkt. Drs. Fred Smit neemt de ontstaansgeschiedenis van de Unie van Utrecht van 1889 voor zijn rekening. Hij doet dat beknopt en overzichtelijk, zonder de conflicten en misleunen (Arnold Mathew) uit de weg te gaan. Er staan in deze catalogus prachtige foto's, vooral bij het stuk van Smit. Ik noem die op de pagina's 40, 42, 43, 44 en 48. Stuk voor stuk heel scherpe opnames soms al van vóór 1900, en alle uitzicht biedend op een heel eigen wereld. Het afsluitende artikel over waar de oud-katholieke kerk voor staat, is onder de maat en hoort in deze catalogus niet thuis. Op p. 50 heeft de auteur het over een spreken en handelen dat „weer handen en voeten wil geven aan de droom van God“, wat mij in menig opzicht een speculatieve onderneming lijkt.

In het kader van de viering van 100 jaar Unie van Utrecht vond een evenement plaats dat met het oog op de geschiedenis van de stad een afzonderlijke vermelding verdient. Op zaterdag 23 september 1989 begon om 11.00 uur in de Domkerk een „pontificale hoogmis“, waarin de oud-katholieke aartsbisschop Glazemaker als celebrant optrad. Net als zijn medebisschoppen van de Unie van Utrecht betrad hij met mijter en staf het hoogkoor van de protestantse Dom, aldus de draad opnemend op het punt waar Johannes van Neercassel, apostolisch vicaris in onze streken en titulair bisschop van Castorië in *partibus infidelium*, hem na de aftocht van de Fransen in november 1673 had moeten laten vallen.

Dat de oud-katholieke kerk in Nederland de historische betekenis van een en ander terdege beseft, maakt zij duidelijk in de inleiding van het liturgieboekje dat de aanwezigen ter hand werd gesteld. Evenals in het feit dat hetzelfde zilveren altaarkruis met Kruisrelik van pastoor Abraham van Brienen, dat in 1672-'73 op het hoogaltaar van de gerekatoliseerde Domkerk was geplaatst, nu op een zij-tafel stond opgesteld.

Verder werden in de dienst gebruikt: de ring van Van Neercassel, de staf van zijn opvolger Codde, het wasbekken met schenkan van Rovenius, het borstkruis van Cornelius Jansenius en de kelk van Port Royal. Het uitdrukkelijk honoreren van dit kostbare historisch bezit en het koesteren van de herinneringen die daaraan verbonden zijn vormen een typisch oud-katholiek fenomeen. Het is een accentueren van de historische continuïteit, dat meer relevant is dan het blijven wijzen op de „ononderbroken successie“ vanaf Sint Willibrord en het met terugwerkende kracht benoemen van Rovenius, Van Neercassel en Codde tot „aartsbisschop van Utrecht“. Op die titel zijn ze niet benoemd - evenmin trouwens als Willibrord -, zo beschouwden ze zichzelf niet en zo werden ze ook door de tijdgenoten niet gekwalificeerd. De apostolisch vicarissen waren geen diocesane of residerende bisschoppen, maar door de Apostolische Stoel gemandateerde kerkelijke functionarissen met de bisschopswijding en een titel i.p.i.

Pas later, terugblikkend op de gebeurtenissen van 1723 en daarna, zijn ze achteraf „aartsbisschop van Utrecht“ genoemd door de anti-Romeinse partij in het conflict. Er is hier dus sprake van een perspectiefverandering *post facta*. Het terugprojecteren van deze titel naar vroegere periodes is een anachronisme en in het tijdperk van de oecumene een achterhaald stuk polemie en apologetiek²). Het is ongeveer als wanneer men in een nationalistisch klein-Nederlands geschiedverhaal de stadhouders Willem van Oranje, Maurits en Frederik Hendrik alsnog tot koningen der Nederlanden zou uitroepen. In de eeuwfeest-viering van de Unie van Utrecht is dit corrigeren van de geschiedenis nogal eens aan de orde geweest, alsof daarin nog steeds de enige legitimatie van de oud-katholieke kerk zou zijn gelegen.

Het historisch bewustzijn van de oud-katholieke gemeenschap in ons land en de zorgvuldigheid waar-

mee zij haar erfenis uit het verleden beheert vormen „successie” genoeg.

Ton H. M. van Schaik

Noten

- 1 F. Smit, Kerkgebouw St. Jakobus-Utrecht 100 jaar. (Overdruk uit *De Oud-Katholieke*, dec. 1970.)
- 2 Een overzicht van deze problematiek in M. G. Spiertz, *L'Eglise Catholique des Provinces-Unies et Le Saint Siège pendant la deuxième moitié du XVIIe siècle*. Leuven, 1975. (Bibliothèque de la Revue d'Histoire Ecclésiastique fasc. 62.)

Achtereenvolgens werden besproken:

J. N. van Ditmarsch, *Dit huis geheiligd en versierd*. Beschrij-

ving van de Oud-Katholieke kathedrale kerk van Ste Gertrudis te Utrecht. (Utrecht, 1989.) Uitgave in eigen beheer. Verkrijgbaar pastorie Willemsplantsoen 3 Utr., tel. 030-31 50 18. Prijs f 5,-.

Gertrudis. Samenstelling A. J. C. van Westrenen. Uitg. Oud-kath. parochie Utrecht, 1989. 32 blz. met illustr. Verkrijgbaar bij het adres hierboven. Prijs f 10,-.

Oud-katholieke parochie van Utrecht „In de Driehoek”. Zes tekeningen van A. J. C. van Westrenen. Verkoopprijs f 5,- (verkrijgbaar: zie boven).

Kunst uit oud-katholieke kerken. Samenstelling en red. Paul Dirkse. Catalogus van de gelijknamige tentoonstelling. Utrecht, Rijksmuseum Het Catharijneconvent, 1989. 124 blz. m. illustr. in kleur en zwart-wit. Prijs f 19,50. ISBN 90 71242 09 6.

NOGMAALS DE INSIGNES VAN SINTE KUNERA

In het Maandblad van Oud-Utrecht van november 1987 (60 jrg. nr. 11) werd een afwijkend type insigne van Sinte Kunera, in Wijk bij Duurstede gevonden, gepubliceerd.

Tot dat moment waren vier Kunera-insignes bekend, allen van éénzelfde vormgeving. Drie van deze insignes werden al eerder gepubliceerd en afgebeeld (Maandblad Oud-Utrecht, juli/augustus 1987); deze drie waren gevonden in Heteren, Achterberg en Amsterdam.

Er is aanleiding om nogmaals op deze Sinte Kunera-insignes terug te komen. Brian Spencer, specialist op het gebied van laat-middeleeuwse religieuze en profane insignes in Engeland, maakte mij attent op de aanwezigheid van een zilveren Cunera insigne in het British Museum te Londen. Dank zij de bereidwilligheid en medewerking van het Department of Medieval and later Antiquities van het British Museum kan

dit insigne hier nu worden afgebeeld. Het insigne werd in 1885 als onderdeel van een grotere collectie verworven en bevindt zich sedertdien onder inv. nr. 85, 5-6, 106 in het British Museum. Er zijn geen gegevens bekend over de verdere herkomst. Het insigne bestaat uit een rond zilveren plaatje met een diameter van 30 mm. In het plaatje zijn 4 gaatjes geslagen welke moeten dienen voor het bevestigen van dat plaatje op hoed, kleding of wat ook voorkwam in een getijdenboek.

Om alle details duidelijk zichtbaar te maken is het insigne hier twee maal vergroot afgebeeld. Binnen twee parelranden staat in gotische minuskels de tekst SANCTA - CUNERA. Waar bij het eerder gepubliceerde in Wijk bij Duurstede gevonden insigne sprake is van een schrijfwijze van Kunera is hier gebruik gemaakt van de schrijfwijze Cunera waaruit blijkt dat in dezelfde periode de naam van de Heilige zowel met een K als met een C geschreven werd.

Midden in het insigne staat de gekroonde Sinte Cunera met aan haar rechterzijde de eveneens gekroonde jaloerse Koningin en aan haar linkerzijde de met een hoofddoek getooide dienstmaagd. Zoals bekend gaat de geschiedenis dat Cunera als één van de elfduizend maagden uit Keulen kon vluchten in Rhenen terecht kwam waar de heidense koning Radboud haar in het paleis opnam. Zij wekte door haar ijver en inzet de jaloezie op van de Koningin die met lede ogen zag hoezeer Cunera in de gunst van de Koning kwam. Samen met haar dienstmaagd wurgden zij Cunera toen de Koning op jacht was. De wandaad werd ontdekt, de Koningin werd krankzinnig en maakte een eind aan haar leven en de Koning stichtte een kerk ter ere van Sinte Cunera. Nadien zorgde „die heylighe maget ende martelaresse Sinte Kunera voor vele teekenen ende mirakelen”.

Tussen de hoofden van Cunera en dienstmaagd staan twee kleine franse lelies afgebeeld. Het insigne is niet gegoten maar is ontstaan door het persen van de dun-

British Museum, inv. nr. 85, 5-6, 106.

ne zilveren plaat door middel van een vorm. Deze techniek komt aan het begin van de 16de eeuw in gebruik. Veelal worden daarbij dunne koperen plaatjes gebruikt die papierdun zijn. In Zeeland uit het Oosterschelde gebied zijn verschillende van zulke plaatjes gevonden die betrekking hebben op de verering van Thomas van Canterbury, Barbara, Sint Job en de H. Dymphna. Ook deze exemplaren kunnen gedateerd worden in het begin van de 16de eeuw.

Zoals in het eerder aangehaalde artikel werd opgemerkt is het opvallend dat de drie eerder tesamen gepubliceerde insignes welke van een lood-tin alliage gemaakt zijn, van zo matige kwaliteit zijn. Hierdoor zijn de afbeeldingen en de tekst op de insignes niet tot in detail herkenbaar. Daarom ook is het verheugend dat recentelijk uit afgevoerde grond afkomstig uit de binnenstad van Kampen een Sinte Cunera insigne tevoorschijn kwam waarvan de kwaliteit veel beter bleef. Zo is de tekst SU(N)T CUNERA hier beter leesbaar. Ook de topbekroning is, afgezien van de pinakel aan de rechterzijde, onbeschadigd gebleven. Opvallend is het ontbreken van bevestigingsogen terwijl er ook geen aanwijsbare tekenen zijn die duiden op het vroeger wél aanwezig zijn. Het insigne bevindt zich thans onder Inv. Nr. 1595 in de collectie Van Beuningen. De afmetingen zijn 65 mm hoog en

Coll. Van Beuningen, inv. nr. 1423.

Coll. Van Beuningen, inv. nr. 1595.

35 mm breed terwijl het insigne 12 gram weegt. Cunera stelt ons voor nog meer verrassingen. Uit afgevoerde grond afkomstig uit de bouwput van het bankiershuis Pierson Heldring & Pierson aan het Rokin te Amsterdam werd door een metaaldetectorzoeker een ander, geheel afwijkend Cunera insigne - helaas sterk beschadigd en incompleet - gevonden. Ook dit insigne bevindt zich thans onder Inv. Nr. 1423 in vorgenoemde collectie. Het fragment heeft een hoogte van 43 mm en een breedte van 44 mm. Het is gegoten in een vorm van een alliage van lood en tin. Wederom staat de gekroonde en hier van een nimbus achter het hoofd voorziene Sinte Cunera in het midden. De wurgdoek wordt door de twee vrouwenfiguren ter linker en ter rechter zijde om de hals van de Heilige getrokken. Cunera staat met gevouwen handen.

Het is spijtig dat de banderol welke zich onder de drie vrouwenfiguren bevindt ook beschadigd is waardoor aan de linkerzijde en in het midden enige letters zijn weggevallen. Bovendien zijn de letters aan de rechterzijde enigszins gevloeid waardoor de tekst minder goed leesbaar wordt. De tekst luidt: (SV)NTE KV(N)ERA TO???. De nu nog niet met zekerheid te beantwoorden vraag is welke de laatste drie letters geweest moeten zijn. Vergroting van de letters, het gebruik van verschillende belichtingen en - wat wetenschappelijk niet verantwoord is - een klein beetje fantaseren doet veronderstellen dat de tekst wel eens SVNTE KUNERA TOERN zou hebben kunnen zijn. We zullen moeten afwachten of een volgende vondst ons op dit gebied meer duidelijkheid geeft.

Want zou de veronderstelling juist zijn dat er sprake is van toern (toren) dan zou daaruit kunnen worden geconcludeerd dat niet alleen aflaatbrieven maar ook pelgrimsinsignes werden verkocht om de nodige inkomsten te verkrijgen voor de bouw van de Cunera kerktoeren welke in 1491 begonnen in 1531 werd beëindigd. Reeds in 1934 verscheen in Oud-Utrecht

(9e jrg. nr. 5) een uitvoerig artikel van de hand van A. H. (Het is niet na te gaan wie zich achter deze initialen verschuilt. Misschien dr A. Hulshof (red.)) over Sinte Kunera, de heilige van Renen waar gewezen wordt op de belangrijke bron van inkomsten die verkregen werd uit de inkomsten van aflaatbrieven. Ons tegenwoordige Rhenen wordt in dit artikel Renen genoemd terwijl ook in de in 1988 verschenen herdruk van *Dat Leven/ende die passie/ende verheffinghe vander heyliger maget Sinte Kunera die in die stadt van Renen rustede is met haer tekene ende mirakelen die gheschiet sijn en noh dagelix geschie die God gedae heeft*

doer die heylighe Maghet Kunera duidelijk gesteld wordt dat „Dit boeckxen vercooptmen in die stadt van Renen“.

Bij een vorig artikel stelde ik de vraag of heroverweging van het woordgebruik bij CUNERA of KUNERA zinvol zou kunnen zijn. Het is maar beter om deze vraag niet te beantwoorden omdat beide namen gelijktijdig dooreen gebruikt blijken te zijn. Het lijkt mij dus ook zinvol toe verder Rhenen maar Rhenen te laten.

H. J. E. van Beuningen

De opgelegde bedevaart naar Rhenen

Tussen 1386 en 1538 werden in de stad Schiedam 401 personen tot 425 bedevaarten veroordeeld. Daaronder komen vier bedevaarten voor welke zijn opgelegd met bestemming St. Cunera in Rhenen. Met dank aan het Gemeentearchief in Schiedam, aan mevrouw Schreurs-Verwer en aan de heer C. Hoek voor hun steun, volgt hier de tekst van akte Nr. 532 welke op 29 October 1502 werd opgelegd.

„Ten dage vorseit sat den baliu mitten gericht opten stede huys omme te corrigieren ende suver te setten enige van den heeren van Sinte Antonys hier nae volgende verclaert. Te weten mijnheer den drager, Jan Blijfhier, Claes den Helsen ende Symon Rutgerssoen, omme dat sij 't mandaet van tsheeren wegen ende

van den burgemeesters niet geobiediert en hebben tot twee of driemaal toe 't welck men van hemluyden noch nyemant geheyngen wille. Soe is hair samen tenden tsheeren bruecken dat sij den heeren bidden zullen om vergiffenisse. Ende daren tenden sullen sij uitgaen tusschen dit ende Pinsdagen naestcomende een bedevaert te Renen tot Sinte Kunier ende niet binnen der stede vrijheit comen zij en hebben guedt betooch gebrocht dat den bedevaert gedaen is of de stede te geven elcx thien stuvers te betalen tusschen dit ende vastenavondt naestcomende (= 28.2.1503), die te verborgen binnen daech sonneschijn. Ende dit gebiedinen hemluyden te volbreynge op een peyne van thien cronon.

Helaas is niet bekend of de gestraften gekozen hebben voor het volbrengen van de bedevaart naar Rhenen dan wel voor betaling van tien stuivers elk.

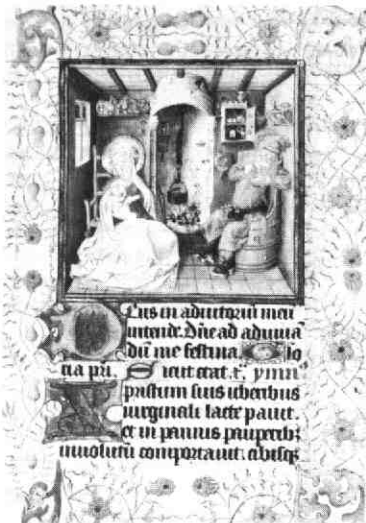
MIDDELEEUWSE MINIATUREN UIT DE NOORDELIJKE NEDERLANDEN

In het Rijksmuseum Het Catharijneconvent te Utrecht wordt in de weken rond Kerstmis 1989 een grote tentoonstelling gehouden van miniaturen die tussen 1400 en 1535 in ons land zijn vervaardigd als illustratie van handgeschreven boeken. Meer dan honderd schitterende en kleurrijke meesterwerken van middeleeuwse Nederlandse kunstenaars zullen op deze expositie bijeengebracht worden. Sommige handschriften, met name uit particulier bezit, zijn zelfs nooit eerder geëxposeerd geweest.

De tentoonstelling doet de „gouden eeuw der Nederlandse miniatuurkunst“ gedurende enkele maanden in Utrecht herleven. Omdat uit het begin van de 15de eeuw vrijwel geen geschilderde panelen bewaard zijn gebleven, vormen de miniaturen de enige bron van onze kennis van de Nederlandse schilderkunst uit die tijd. Beroemde schilders als Jan van Eyck en de Ge-

broeders Limburg hebben juist als miniatuurschilders hun vak in ons land geleerd, voordat zij naar de beter betalende opdrachtgevers in het zuiden vertrokken. Meer dan twintig jaar heeft prof. dr James H. Marrow, hoogleraar aan de University of California in Berkeley, onderzoek gedaan naar Nederlandse miniaturen. Dit onderzoek, waarvan de resultaten eind 1990 in een nieuw standaardwerk gepubliceerd zullen worden, vormde het uitgangspunt voor de tentoonstelling in Het Catharijneconvent. Verschillende handschriften met schitterende miniaturen, soms van voorheen geheel onbekende „Meesters“, zijn door Marrow herontdekt. Van andere illuminatoren kon het oeuvre op grond van stijlkenmerken opnieuw ge-localiseerd en gedateerd worden.

Op de tentoonstelling zal een min of meer chronologisch overzicht gegeven worden van de belangrijkste

De Heilige Familie. Uit: Getijdenboek Katharina van Kleef. P.M.L. New York, m. 917.

De tenhemelopneming van Maria. Uit: Brevier van Beatrijs van Assendelft, OKM hs. 3.

ateliers in steden als Utrecht, Delft en Haarlem. Ook de kleinere ateliers in West- en Oost-Nederland komen aan de orde. De handschriften worden telkens getoond rond de belangrijkste bewaardgebleven topstukken. Zo is er een groep rond het beroemde getijdenboek van Katharina van Kleef, het absolute hoogtepunt van de Noordnederlandse miniatuurkunst, waarvan beide delen op de tentoonstelling te zien zullen zijn. Andere handschriften worden gegroepeerd rond de Bijbel van Evert van Zoudenbalch, het Brevier van Beatrijs van Assendelft of het kleine, maar magistraal verlichte Getijdenboekje van Margaretha van Kleef, waarvan de stijl geassocieerd wordt met het grafelijk hof in Den Haag. In expressiviteit en dramatisch realisme doen deze miniaturen niet onder voor meesterwerken van de Franse miniatuurkunst als de Très Riches Heures van de Duc de Berry. Niet voor niets waren Nederlandse boekverluchters in dienst van de Franse en Bourgondische vorsten. De tentoonstelling wordt de belangrijkste en meest kostbare die Het Catharijneconvent in zijn tienjarig bestaan heeft georganiseerd. Meer dan vijftig Europese en Amerikaanse musea, bibliotheken en particulieren hebben hun handschrift in bruikleen willen afstaan ten behoeve van deze expositie. Door de samenwerking met de Pierpont Morgan Library in New York, het rijkste museum op dit gebied in Amerika, zullen alle belangrijke handschriften uit Amerikaans bezit, onder meer uit de Walters Art Gallery, het Paul Getty Museum en de Pierpont Morgan Library gedurende twee maanden naar Utrecht komen.

De expositie zal later ook te zien zijn in de Pierpont Morgan Library te New York, en wel van 1 maart tot 6 mei 1990.

Bij de tentoonstelling verschijnt een grote Engelstalige catalogus met een samenvatting in het Nederlands. Naast wetenschappelijke inleidingen bevat de

catalogus een beschrijving van alle getoonde handschriften en meer dan 100 reproducties van miniaturen in kleur. De prijs van dit boek, dat uitgegeven wordt in samenwerking met Belser Verlag te Stuttgart, zal f 60,- bedragen. Tijdens de tentoonstelling zullen ook diverse speciaal vervaardigde kleurenreproducties in het museum verkrijgbaar zijn. De tentoonstelling is mogelijk gemaakt dank zij de genereuze bijdragen van diverse sponsors.

Dit alles is voor de Rijksuniversiteit Utrecht aanleiding geweest tot het organiseren van een groot internationaal congres over de Nederlandse verlichtingskunst in relatie met de ons omringende landen. Dit congres wordt van 10 tot 13 december 1989 in Utrecht gehouden.

Openingstijden:

dinsdag - vrijdag: 10.00 - 17.00 uur

zaterdag, zondag, maandag: 11.00 - 17.00 uur

beide kerstdagen geopend, nieuwjaarsdag gesloten

RECTIFICATIE

Bij het artikel over de bouw van het middeleeuwse huis De Rode Poort in Utrecht, gepubliceerd in het oktobernummer van 1989, is abusievelijk een verkeerde

*Et tunc de domo et area claustrarii huius de iudicibus
sunt iurati qui domum collatam petrus carolum con
causam nri soluerat de huius anuati infra octas
ba voluit huius. iij. l. x. fol. qui dant ad manum
actuati de almeo qembia nri.*

afbeelding geplaatst. Het gaat hierbij om de post in een goederenregister van het domkapittel, daterend van omstreeks 1320, waarin de bouw van het huis genoemd wordt (RAU, Dom 598, fol. 1). De juiste tekst, die wij hier afdrukken, luidt: *Item de domo et area claustrali Ghiselberti de ludfaes, thesaurarii nostri, quam domum construxit Petrus Erenberti, concanonici nostri (sic!), solvet idem Ghiselbertus annuatim infra octavas beati Iohannis Baptiste IIII libras*

X solidos, qui dantur ad memoriam Arnoldi de Almelo, concanonici nostri. Vertaald: „Evenzo over de claustrale huizing en hofstede van Gijsbrecht van Jutphaas, onze thesaurier, welk huis onze medekanunnik Peter Ermbrechtsz. gebouwd heeft, betaalt dezelfde Gijsbrecht jaarlijks binnen het octaaf van Sint-Jan de Doper 4 pond en 10 schellingen, die worden gegeven ter memorie van Arnoud van Almelo, onze medekanunnik“.

ARCHEOLOGISCH EN BOUWHISTORISCH CENTRUM

Op 19 januari 1990 is het zover: de officiële opening van het gebouw van de sectie Archeologie en Bouwhistorie van de sector Monumenten van de gemeente Utrecht en de Provinciale Archeoloog vindt dan plaats. Na jarenlange huisvesting in kelders, op zolders en tijdelijke behuizing zullen archeologie en bouwhistorie eindelijk gezamenlijk in het Pandhuis een onderkomen vinden. Het uit een middeleeuws huis gegroeid gebouw heeft van 1719 tot 1864 gediend als Lommerd of Bank van Lening van het Burgerweeshuis. Op het moment dat het verbouwd werd voor de archeologen en bouwhistorici verkeerde het in zeer desolate toestand door jarenlang achterwege blijven van onderhoud. De verbouwing is dan ook zeer ingrijpend geweest. De resultaten van het bouwhistorisch onderzoek dat in het gebouw heeft plaatsgevonden zullen in de Archeologische en Bouwhistorische Kroniek van 1989 te vinden zijn.

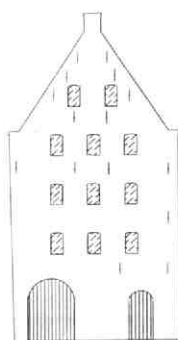
Het is altijd de wens geweest om de scheiding tussen archeologen en bouwhistorici te verkleinen. Inhoudelijk zijn archeologisch en bouwhistorisch onderzoek immers niet zo verschillend. De één doet onderzoek naar het verleden van Utrecht onder de grond, de ander erboven. Nu de fysieke scheiding tot het verleden behoort is het bijvoorbeeld mogelijk om de vondsten die gedaan worden op één manier te administreren en toegankelijk te maken. Door de ruimere behuizing is het bovendien mogelijk de toegankelijkheid van de vondsten en gegevens voor andere onderzoekers aanmerkelijk te verbeteren.

Tentoonstelling

Ter gelegenheid van de opening van het Archeologisch en Bouwhistorisch Centrum wordt een tentoonstelling met de titel „Het Vuur Beschouwd“ ingericht. Gezocht is naar een onderwerp waarin zowel archeologie als bouwhistorie tot uiting kon komen. Daarnaast is gekeken naar een periode waarvan in Utrecht in verhouding tot andere Nederlandse steden veel gegevens bekend zijn. Het vuur in een breed verband, in de 13de en 14de eeuw, bleek een geschikt onderwerp. Vuur is nodig voor het maken van kookgerei zoals in het unieke laat 13de-eeuwse en 14de-eeuwse pottenbak-

ARCHEOLOGISCH
BOUWHISTORISCH
CENTRUM
UTRECHT

Zwaansteeg 11
3511 VG Utrecht
tel 030-316163

kerscentrum in de Bemuurde Weerd is onderzocht. Ook voor het maken van baksteen in de oven in 't Goy bij Houten was vuur nodig. In de ontwikkeling van het woonhuis heeft het vuur eveneens een grote rol gespeeld. De oorspronkelijk van hout gebouwde huizen hadden een open vuur in het midden van de woonruimte. Hierdoor ontstonden er veelvuldig branden die tot een stadsbrand konden uitgroeien. Langzaam maar zeker „versteende“ het huis steeds verder. Het haardvuur werd niet meer midden in de kamer, maar tegen een wand geplaatst, en voorzien van een schoorsteen. Deze ontwikkeling heeft in Utrecht in de 13de en 14de eeuw plaatsgevonden. Van de vroegste, 13de-eeuwse bakstenen huizen zijn nog verschillende voorbeelden bewaard gebleven.

Tegelijkertijd met de opening van de tentoonstelling zal een boek met artikelen over bovengenoemde onderwerpen het licht zien.

De tentoonstelling zal van 22 januari 1990 tot en met 19 februari 1990 te bezichtigen zijn in het Archeologisch en Bouwhistorisch Centrum, Zwaansteeg 11, 3511 VG Utrecht. Het Centrum is telefonisch bereikbaar onder nummer 030-31 61 63.

E. M. K.

AANKONDIGING

Het Romeinse Castellum te Utrecht. De opgravingen in 1936, 1938, 1943/'44 en 1949 uitgevoerd onder leiding van A. E. van Giffen, m.m.v. H. Brunsting, aangevuld met latere waarnemingen.

Samengesteld door L. R. P. Ozinga, T. J. Hoekstra, M. D. de Weerd en S. L. Wynia. Met bijdragen van diverse auteurs.

Albert Egges van Giffen Instituut voor Prae- en Protohistorie van de Universiteit van Amsterdam, Studies in Prae- en Protohistorie 3. Uitgegeven door Broese Kemink Utrecht. Ca. 175 pagina's, 130 illustraties. Prijs gebonden f 59,50, ingenaaid f 44,50.

Tussen 1929 en 1949 vond op en om het Domplein te Utrecht een aantal opgravingen plaats die veel nieuwe gegevens brachten over de oudste geschiedenis van de stad. De naam van de beroemde prof. dr A. E. van Giffen is hiermee verbonden. Tot aan het begin van die opgravingen bestond er in wetenschappelijke kringen nog ernstige twijfel aan de Romeinse oorsprong van Utrecht.

Na de publicaties van die vroege opgravingen, werd het stil op dat gebied: ze waren verstopt in moeilijk vindbare jaarverslagen en in kranteberichten.

Vanaf 1975 heeft een commissie van wisselende samenstelling zich bezig gehouden met de voorbereiding van deze publicatie. Het resultaat van die beslissing is dit boek *Het Romeinse Castellum te Utrecht*. Het boek valt in drie delen uiteen: het eerste deel bevat een aantal hoofdstukken van algemene aard, die niet alleen de positie van Utrecht in het Romeinse Rijk en in het systeem van de grensverdediging, de Limes, behandelen, maar ook de geschiedenis van het historisch en archeologisch onderzoek van Romeins Utrecht beschrijven. Dit deel wordt afgesloten met een overzicht van de ontwikkeling van het Utrechtse castellum, zoals dat uit de opgravingen van 1929 tot 1949 tevoorschijn is gekomen.

Het tweede deel geeft in detail en aan de hand van foto's, tekeningen en beschrijving, weer wat er aan

sporen en verschijnselen sinds 1938 bij de opgravingen gevonden is: het is de wetenschappelijke verantwoording, waarop de conclusies van de voorgaande hoofdstukken mede gebaseerd zijn.

Het derde deel bevat, behalve een uitgebreide bibliografie, de beschrijving van een aantal categorieën vondsten, zoals de versierde terra sigillata, de stemfels op terra sigillata en op dakpannen, glas, munten en laat-Romeins aardewerk, benevens een aantal bijzondere vondsten.

Het boek wordt besloten met uitgebreide samenvattingen in het Engels en in het Duits. De illustraties hebben onderschriften in het Nederlands en in het Engels.

maandblad oud-utrecht

62e jaargang nr. 12 - december 1989

Vereniging Oud-Utrecht

Voorzitter:

H. H. W. Kernkamp, Prins Hendriklaan 77
3583 EG Utrecht, tel. 030-51 69 25

Secretaris:

A. Pietersma
Alex. Numankade 199
3572 KW Utrecht
tel. (030) 73 66 64

Penningmeester:

H. J. Jurriëns, Cicerolaan 10
3584 AK Utrecht, girorekening 575520

Contributie: f 47,-

C.J.P.-houders: f 30,-; 65+ f 41,-.

Ledenadministratie:

Mw. C. de Leeuw
Sophialaan 1, 3542 AR Utrecht
tel. (03465) 7 09 40 (privé)

Excursiecommissie:

Mw. M. Dolfijn
Harz 92, 3524 DC Utrecht
tel. (030) 89 06 13.

Redactie:

J. W. G. Haverkamp, E. M. Kylstra,
G. J. Röhrner, A. H. M. van Schaik.

Redactie-adres:

Alex. Numankade 199
3572 KW Utrecht, tel. (030) 73 66 54
I.S.S.N.: 0030-6738
Afbeelding omslag:
D. Schuurmans Stekhoven.

AGENDA

T/m 7 januari 1990. „Utrecht op oude en nieuwe foto's. Tentoonstelling Gemeentelijke Archiefdienst, Alex. Numankade 199, Utrecht. Zo'n 40 foto's, die behoren tot de oudste stadsgezichten uit de Topografisch-Historische Atlas worden ten toon gesteld, in vergelijking met recente foto's van dezelfde lokatie.

Geopend: ma 13.30-16.30 uur; di t/m vr 9.00-16.30 uur; za 9.00-13.30 uur. Gesloten: za 23 en 30 december 1989, 1ste en 2de Kerstdag en op Nieuwjaarsdag.